

Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені К.Д. УШИНСЬКОГО»

на правах рукопису

БАБЧУК ОЛЕНА ГРИГОРІЇВНА

УДК: 159.9+179.9+159.942.5

**ОСОБЛИВОСТІ ТОЛЕРАНТНОСТІ ОСІБ З РІЗНИМИ ТИПАМИ
ЕМОЦІЙНОСТІ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник

доктор психологічних наук,

професор

Саннікова Ольга Павлівна

Одеса – 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	4
ВСТУП	7
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТОЛЕРАНТНОСТІ.....	14
1.1. Підходи до розуміння толерантності в історичному та сучасному контекстах	14
1.2. Структура толерантності як властивості особистості.....	38
1.3. Властивості особистості, що супроводжують прояви толерантності	52
1.4. Толерантність і емоційність у індивідуально-психологічному вимірі.....	58
Висновки до першого розділу.....	63
РОЗДІЛ II. ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ОСІБ З РІЗНИМ ТИПОМ ЕМОЦІЙНОСТІ	67
2.1. Зміст та етапи емпіричного дослідження індивідуально-психологічних особливостей толерантності.....	67
2.2. Психодіагностичний інструментарій, що досліджує толерантність у контексті рис особистості.....	71
2.2.1. Короткий огляд методик, спрямованих на діагностику характеристик толерантності.....	71
2.2.2. Теоретичний конструкт «Тест-опитувальника якісних показників толерантності»	76
2.2.3. Результати апробації методики, спрямованої на діагностику якісних показників толерантності	81
2.3. Методики діагностики психологічних властивостей особистості, гіпотетично пов'язаних із толерантністю.....	85
Висновки до другого розділу	88
РОЗДІЛ III. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТОЛЕРАНТНОСТІ.....	90

3.1. Дослідження психологічних особливостей толерантності у співвідношенні із певними властивостями особистості	90
3.1.1. Результати кореляційного аналізу між показниками толерантності, що діагностуються різними методиками.....	92
3.1.2. Аналіз взаємозв'язків між показниками толерантності і показниками товариськості та емпатії.....	96
3.1.3. Кореляційні зв'язки між показниками толерантності та факторами особистості (за Р. Кеттеллом).....	102
3.1.4. Специфіка співвідношення показників толерантності та емоційності.....	106
3.2. Результати факторного аналізу.....	113
3.3. Диференціально-психологічний аналіз толерантності	118
3.3.1. Психологічні особливості товариськості у осіб із різним типом толерантності.....	121
3.3.2. Особливості проявів толерантності у специфіці емпатії	130
3.3.3. Специфіка факторної структури особистості (за Р. Кеттеллом) толерантних і інтолерантних осіб	137
3.4. Прояви толерантності осіб із певними типами емоційності	151
Висновки до третього розділу	169
ВИСНОВКИ.....	176
ДОДАТКИ.....	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	196

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

№ п/п	Умовні позначення	Назви показників
Якісні показники толерантності (за авторською методикою)		
1	ЕТ	Емоційний показник толерантності
2	КТ	Когнітивний показник толерантності
3	ПТ	Поведінковий показник толерантності
4	ЗПТ	Загальний показник толерантності
Індекс толерантності		
5	ЕнТ	Етнічна толерантність
6	СТ	Соціальна толерантність
7	ТРО	Толерантність як риса особистості
8	ІТ	Індекс толерантності
Загальна комунікативна толерантність		
9	НІ	Неприйняття, нерозуміння іншої людини
10	ВСЕ	Використання себе як еталону при оцінці інших людей
11	КО	Категоричність, консерватизм в оцінках інших людей
12	НПП	Неприховування відношення до партнера спілкування
13	ПП	Прагнення перевиховати партнерів
14	ППС	Прагнення підігнати партнера під себе
15	НП	Невміння прощати іншим помилки
16	НД	Нетерпимість до дискомфорту, створеного іншими
17	НПІ	Невміння пристосовуватися до особистості інших
18	ЗКТ	Загальна комунікативна толерантність
Тест-опитувальник емпатії		
19	ЕЕ	Емоційна емпатія
20	КЕ	Когнітивна емпатія
21	ДЕ	Дійова емпатія
22	ПЕ	Предиктивна емпатія

23	ЗПЕ	Загальний показник емпатії
Тест-опитувальник товариськості		
24	ПС	Потреба у спілкуванні
25	Ін	Ініціативність
26	Ш	Широта спілкування
27	Л	Легкість у спілкуванні
28	У	Усталеність у спілкуванні
29	В	Виразність
Фактори особистості		
30	А	А ⁺ афектотімія – А ⁻ сизотімія
31	С	С ⁺ сила «Я» – С ⁻ слабкість «Я»
32	Е	Е ⁺ домінантність – Е ⁻ покірність
33	Ф	Ф ⁺ безпечність – Ф ⁻ озабоченість
34	Г	Г ⁺ сила “Зверх – Я” – Г ⁻ слабкість “Зверх – Я”
35	Н	Н ⁺ соціальна сміливість – Н ⁻ соціальна боязкість
36	І	І ⁺ чутливість – І ⁻ низька чутливість
37	Л	Л ⁺ підозрілість – Л ⁻ довірливість
38	М	М ⁺ мрійливість – М ⁻ практичність
39	Н	Н ⁺ проникливість – Н ⁻ наївність
40	О	О ⁺ схильність до почуття провини – О ⁻ самовпевненість
41	Q ₁	Q ₁ ⁺ радикалізм – Q ₁ ⁻ консерватизм
42	Q ₂	Q ₂ ⁺ самодостатність – Q ₂ ⁻ залежність від групи
43	Q ₃	Q ₃ ⁺ високий самоконтроль – Q ₃ ⁻ низький самоконтроль
44	Q ₄	Q ₄ ⁺ фрустрованість – Q ₄ ⁻ нефрустрованість
45	Q _I	Q _{II} ⁺ екстраверсія – Q _{II} ⁻ інтроверсія
46	Q _{II}	Q _I ⁺ тривожність – Q _I ⁻ емоційна стабільність
47	Q _{III}	Q _{III} ⁺ кортикальна живість – Q _{III} ⁻ сензитивність
48	Q _{IV}	Q _{IV} ⁺ незалежність – Q _{IV} ⁻ покірність

Чотирьохмодальнісний тест-опитувальник емоційності		
49	Р	«Радість»
50	Г	«Гнів»
51	С	«Страх»
52	П	«Печаль»

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасних умовах транскulturації, інтеграції, розвитку культурного різноманіття на тлі збереження культурної та етнічної самобутності, політичного й релігійного плюралізму, переструктуризації суспільства все гостріше постають питання безконфліктної взаємодії між людьми. Вочевидь, що сучасне українське суспільство також переживає зазначені трансформаційні процеси, тому в науці є потреба в різнобічному осмисленні феномену толерантності, а в практиці – в активному втіленні толерантних принципів взаємодії. У зв'язку з цим все більш актуальною стає розробка проблеми толерантності.

У сучасній психології зазначена проблема вивчається в контексті дослідження нервово-психічної та соціально-психологічної стійкості (О.Р. Лурія, Є.В. Трифонов), особистісної обумовленості суспільної свідомості (В.О. Лабунська, Т.П. Скрипкіна), комунікативних установок і комунікативної толерантності, особистісних підструктур, якими вона характеризується (В.В. Бойко, М.О. Джерелієвська, Л.С. Банах, Л.П. Журавльова, А.Г. Скок), міжетнічної взаємодії (Г.У. Солдатова, О.Б. Євтух, І.А. Стернін, Л.П. Ільченко) і міжкультурної комунікації (К.П. Краковський), процесуальних аспектів спілкування (Р.П. Друа), психосемантики етнічних стереотипів (О.В. Мітіна, В.Ф. Петренко), розробки типології толерантної активності суб'єкта (З.І. Рябкіна, В.Г. Третьяк), педагогічної взаємодії та взаємовідносин у малих групах (Я.Л. Коломінський, Є.Ю. Клепцова, С. Ярмійчук, Л.В. Бернадська, О.В. Волошина, О.С. Матієнко), а також у контексті проблеми когнітивних стилів, міжособистісного сприйняття та спілкування (Є.Ю. Артемьева, Є.Л. Доценко, В.Ф. Петренко, В.В. Петухов, М.О. Холодна, І.П. Шкуратова, О.Г. Шмельов). Досліджується природа толерантності як психологічного феномена – психофізіологічної стійкості, особистісної риси, інтегральної характеристики, персонального стану, системи позитивних установок (О.Г. Асмолов, І.Б. Гріншпун, А.А. Реан, Н.В. Лубенець, Г.У. Солдатова,

Л.О. Шайгерова та ін.), її структура і психологічні механізми – терпіння, витримка тощо (Ф.Й. Василюк, Є.Ю. Клепцова). Вивчаються особистісні якості людини, на яких ґрунтується толерантність, вплив індивідуально-психологічних властивостей особистості на толерантне ставлення (Д.В. Зинов'єв, Т.В. Углова). Розробляються прикладні аспекти формування толерантної свідомості (Л.О. Шайгерова, О.Д. Шарова, О.О. Савченко) та програми розвитку навичок ненасилля і толерантної поведінки (В.С. Магун, І.С. Зіміна). Значне місце посідає вивчення толерантності в контексті ціннісно-смиислового підходу як особистісної цінності і цінності соціокультурної системи (Н.О. Асташова, Л.І. Рюмшина, Г.У. Солдатова, О.А. Бенькова) та ін. Окремим напрямком психологічних досліджень є вивчення толерантності до невизначеності (А.І. Гусєв, Є.Г. Луковицька, П.В. Лушин, Н.В. Шалаєв) та фрустраційної толерантності (Л.М. Мітіна, Ю.В. Попик, О.О. Холодова).

У зарубіжній психології розробки проблеми толерантності представлені у дослідженнях стресостійкості і соціальної адаптації (С. Кобейса, Р.Х. Раге, Т.Х. Холмс); механізмів і проявів агресії (А. Басс, Л.Берковіц, Х. Хекхаузен); національної, релігійної і расової нетерпимості, ксенофобії (Г. Айзенк, М. Боуен, Т. Адорно, Т. Нельсон); онтогенетичного становлення кооперації і співробітництва (Л. Кольберг, Ж. Піаже); особливостей особистості, що самоактуалізується (А. Маслоу); характеристик толерантної та інтолерантної особистості (Г. Олпорт), механізмів емпатії (К. Роджерс, Е. Еріксон), толерантності до невизначеності (С. Баднер, Д. Маклейн) тощо.

Незважаючи на інтенсивне зростання робіт, присвячених багатообразним проявам толерантності, залишаються неоднозначними результати вивчення зв'язків між проявами толерантності на різних рівнях структури особистості, від темпераментального до рівня соціальних установок та цінностей. Є певні труднощі в складанні цілісного образу толерантної особистості, що доповнюються труднощами, виникаючими на

підґрунті існування індивідуально-типологічних відмінностей між людьми. Очевидно, що в залежності від того, які самі з проявів толерантності властиві особистості, і якими індивідуально-типологічними особливостями вона характеризується, буде мати місце варіативність у поєднанні «толерантних рис». Усе це потребує емпіричних досліджень і диференціально-психологічний напрямок у цих дослідженнях має значні перспективи, оскільки дозволяє розширити теоретичні знання з проблеми психологічного портрету толерантної та інтолерантної особистості та може задовольнити потреби практики в розвитку толерантної свідомості та толерантних відносин для забезпечення безпеки соціальної взаємодії в сучасному різноманітному суспільстві. Усе зазначене і обумовило вибір проблеми дослідження – вивчення особливості толерантності в осіб із різними типами емоційності.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами.

Метою роботи є дослідження індивідуально-психологічних особливостей толерантності у осіб з різними емоційними диспозиціями.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз проблеми толерантності, уточнити психологічну сутність та специфіку феномена, вивчити його структуру та компонентний склад показників.
2. Теоретично виявити спектр рис особистості, що супроводжують різні прояви толерантності. Обґрунтувати вибір емоційності в якості основи дослідження індивідуально-психологічних характеристик толерантності.
3. Розробити програму емпіричного дослідження та комплекс психодіагностичних процедур спрямованих на вивчення толерантності та рис особистості гіпотетично пов'язаних з її показниками.
4. Вивчити психологічні особливості осіб, які розрізняються якісно-кількісним поєднанням показників толерантності.
5. Дослідити індивідуально-психологічні особливості толерантності у осіб, які розрізняються за емоційністю.

Об'єктом дослідження є толерантність як властивість особистості та її індивідуально-психологічні прояви.

Предмет дослідження – показники толерантності, емоційності, риси особистості, що супроводжують різні прояви толерантності.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що толерантність є багатокомпонентною властивістю особистості, яка виявляється на всіх рівнях індивідуальності. У структурі цієї властивості можна виділити *емоційний когнітивний* і *поведінковий компоненти*, які містять інформацію про її психологічну сутність. Якісне-кількісне поєднання цих компонентів обумовлює психологічні особливості толерантності, які відображаються в специфіці пов'язаних з нею властивостей. Оскільки емоційність виконує системоутворюючу функцію стосовно властивостей індивідуальності, а толерантність природно ґрунтується на позитивних емоціях і почутті прийняття, між ними існує специфічна взаємозалежність, що проявляється в індивідуально-психологічних особливостях толерантності в осіб із різними типами емоційності

Методи дослідження. У дисертаційній роботі використано: 1) теоретичні (аналіз та систематизація теоретичних підходів та емпіричних результатів, що містяться у наукових літературних джерелах); 2) емпіричні (бесіда, спостереження, тестування); 3) математико-статистичні методи (t-критерій Стьюдента (SPSS 13.0 for Windows)); використовувався кількісний аналіз (кореляційний і факторний), а також якісний аналіз даних (метод «асів», «профілів»).

Психодіагностичний комплекс склали як традиційні, стандартизовані психодіагностичні методики, так і спеціально розроблені задля означеної мети:

а) для дослідження толерантності були використані: методика діагностики загальної комунікативної толерантності В. В. Бойко; «Індекс толерантності» Г. У. Солдатової із співавторами. Крім того, відповідно до вимог психометрики задля вивчення якісних компонентів толерантності було

створено (у співавторстві з науковим керівником) оригінальний «Тест-опитувальник якісних показників толерантності»;

б) з метою вивчення певних рис особистості, гіпотетично пов'язаних із толерантністю використовувалися: «Чотирьохмодальнісний тест-опитувальник емоційності», «Тест-опитувальник товариськості», «Тест-опитувальник емпатії», що розроблені О. П. Санніковою; «16-факторний особистісний опитувальник» Р. Кеттелла.

Вибірку дослідження склали 407 осіб у віці від 18 до 40 років. Окремо вибірка стандартизації тест-опитувальника складала 203 особи.

Наукова новизна одержаних результатів:

- вперше толерантність розглядається як складна властивість особистості, в структурі якої серед її різнорівневих характеристик виділяються якісні, що відображають сутність даного феномена; експліковані й описані якісні компоненти толерантності: емоційний, когнітивний та поведінковий; виявлені типи толерантності із високим, або низьким рівнем загального показника та якісно-кількісним поєднанням її вихідних показників; вивчені психологічні особливості особистості представників виявлених типів, їх характеристики; досліджена індивідуально-психологічна специфіка толерантності у осіб із різними типами емоційності;

- розширено та поглиблено знання про психологічну сутність толерантності; уточнено зміст зазначеного феномена у контексті його взаємозв'язків з певними властивостями особистості; доповнено уявлення про психологічний портрет толерантної та інтолерантної особистості;

- набуло подальшого розвитку уявлення про толерантність як властивість особистості та про її індивідуально-психологічні прояви.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає у виборі та обґрунтуванні системи методів і методик, спрямованих на діагностику показників толерантності, рис особистості, взаємопов'язаних з нею, та емоційності. Дана система включає як традиційні методики і процедури, що відповідають вимогам валідності та надійності, так і оригінальну методику,

спеціально створену та апробовану для діагностування якісних показників толерантності.

Матеріали роботи були використані у процесі підготовки майбутніх фахівців в межах окремих тем курсів «Загальна психологія», «Психологія особистості», «Основи психології та педагогіки», «Соціальна психологія», «Диференціальна психологія», «Психодіагностика».

Основні результати дослідження були впроваджені у навчальний процес в Одеському національному політехнічному університеті (акт № 4 від 28.09.2011р.), в Одеській Державній Академії будівництва та архітектури (акт № 08-02-1943 від 04.10.2011р.), в Севастопольському міському гуманітарному університеті (акт № 49 від 10.10.2011р.).

Особистий внесок автора в роботах, що були виконані у співавторстві. Автором узагальнено стан проблеми, систематизовано теоретичні дані, що пояснюють структуру толерантності, виокремлено компонентний склад її показників; взято участь у розробці концепції методики, здійснено постановку проміжних дослідницьких завдань на різних етапах створення та апробації методики; самостійно зібрано емпіричні дані, проведено математично-статистичну обробку, інтерпретацію та обговорення отриманих результатів.

Надійність і вірогідність результатів забезпечується теоретико-методологічною обґрунтованістю основних положень, логікою і алгоритмом дослідження, відповідністю психодіагностичних методів і методик меті та завданням роботи, репрезентативністю вибірки та кількістю досліджуваних, обраною системою методів обробки даних.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дослідження доповідались на Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток особистості професіонала в умовах соціально-освітніх трансформацій суспільства: теорія і практика» (Одеса, 2007), на Міжнародній науково-практичній конференції «Психологія особистості: теорія, досвід, практика» (Одеса, 2007, 2009), на III Міжнародній науково-практичній конференції

«Проблеми життєвої кризи» (Ніжин, 2011), на II Всеукраїнському психологічному конгресі, присвяченому 110 річниці від дня народження Г. С. Костюка (Київ, 2010), на V науково-практичній конференції студентів та молодих вчених «Психологічні проблеми сучасності» (Львів, 2008), на засіданнях кафедри загальної та диференціальної психології (2005-2011) та наукового семінару Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (2011).

Публікації. Результати дослідження представлено в 9 публікаціях: 5 статей, які опубліковано в наукових фахових виданнях України; 1 авторське свідоцтво; 3 тези наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг роботи складає 221 сторінки комп'ютерного тексту. Основний текст – 168 сторінок. Робота містить 19 таблиць, 8 рисунків, 4 додатка, що розміщені на 16 сторінках. Список використаних джерел включає 266 найменувань, що представлені на 26 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТОЛЕРАНТНОСТІ

В даному розділі здійснено аналіз підходів до розуміння толерантності, як в історичному, так і в сучасному контекстах; виявлено її структуру в межах континуально-ієрархічного підходу; експліковано та описано компонентний склад її якісних показників; здійснений теоретичний аналіз співвідношення толерантності із широким спектром властивостей особистості; виявлено коло рис особистості, що супроводжують прояви толерантності, теоретично обґрунтовано вибір емоційності задля вивчення толерантності у індивідуально-психологічному вимірі.

1.1. Підходи до розуміння толерантності в історичному та сучасному контекстах

У ході осмислення й розуміння сучасного суспільства виникає необхідність вивчення поняття «толерантність», що активно вживається у вітчизняній психологічній науці. Реформування українського суспільства протікає на тлі руйнування історично сформованих традиційних цінностей і колишніх соціокультурних основ.

У вітчизняній психології проблематика досліджень сутності толерантності різноманітна. Вона вивчається як психологічний феномен (О.Г. Асмолов, І.Б. Гриншпун, А.А. Реан), розглядається у зв'язку з особистісною зумовленістю суспільної свідомості (В.О. Лабунська, Т. П. Скрипкіна), описом і діагностикою комунікативних настанов (В.В. Бойко, М. А. Джерелієвська), міжетнічних взаємодій (О. Б. Євтух, Л.П. Ільченко, І. Ю. Перекрестова, Г.У. Солдатова,), психосемантичними дослідженнями етнічних стереотипів (О.В. Мітіна, В. Ф. Петренко),

типологією толерантної активності суб'єкта (З.І. Рябікіна, В. Г.Третяк). Визначаються прикладні аспекти формування толерантної свідомості (О.О. Савченко, Л. А. Шайгерова, О.Д. Шарова) і програми з розвитку навичок ненасильства та толерантної поведінки (І.С. Зіміна, В. С.Магун). Толерантність вивчається також у контексті проблеми педагогічної взаємодії і взаємин у малих групах (Л.В. Бернадська, О.В. Волошина, Я.Л. Коломинський, Є.Ю. Клепцова, О.С. Матієнко, С.М. Ярмійчук), як основа міжкультурної комунікації (Ф.С. Бацевіч, К.П. Краковський).

У зарубіжній психології здійснюється багато досліджень, тематично близьких проблематиці толерантності / інтолерантності. Це роботи про механізми і прояви агресії (А. Басс, Л. Берковіц, Х. Хекхаузен), національної, релігійної і расової нетерпимості, ксенофобії (Т. Адорно, М. Боуен, Т. Нельсон), розвиток в онтогенезі кооперації і співробітництва (Л. Кольберг, Ж. Піаже та ін.), самоактуалізацію, зрілу особистість та механізми емпатії (Е. Еріксон, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс).

Різносторонність досліджень свідчить про те, що толерантність – явище багатоаспектне, багаторівневе й виявляється в різних формах.

Зазначимо, що в російській мові існують два слова з подібним значенням – терпимість і толерантність, причому перше з них з'явилося набагато раніше за інше. Поняття «терпимість» або «терпіння» (від дієслова «терпіти») подається практично в усіх словниках російської мови [135, 204] і етимологічних словниках [219, 232, 234]. За В.І. Далем, терпимість трактується як властивість або якість, здатність що-небудь або кого-небудь терпіти «тільки за милосердя, поблажливості» [65]. С.І. Ожегов зазначає, що це вміння без ворожнечі, терпляче ставитися до чужої думки, поглядів, поведінки [135].

Аналогічно це поняття тлумачиться і в етимологічних словниках. Так, П.Я. Черних подає таке визначення дієслова «терпіти»: стійко і покірливо переносити, переживати що-небудь важке (в моральному сенсі) або неприємне, кріпитися, будь сильним, миритися з наявністю чого-небудь,

страждати [232]. У словнику М. Фасмера дієслово «терпіти» має більш конкретний зміст – «ціпеніти, застигати» [219]. За Н.М. Шанським, «терпіти» – загальнослов'янське слово того самого кореня, що й «німіти» (литовське *tīrpti*), «ставати нерухомим, заціпенілим» (латвійське *torpēre*), «вмирати» (німецьке *zterben*) [234]. Отже, іменник «терпимість» або дієслово «терпіти» відповідно до наведених вище визначеннями містять у собі основне значення – пасивне прийняття навколишньої реальності, непротивлення їй, здатність «підставити другу щоку».

Зауважимо, що вперше поняття «толерантність» у науковий обіг увів французький філософ, економіст та політичний діяч Антуан Луї Клод Дестют де Траси у XVIII ст. [220]. Спочатку воно трактувалось як «терплячість», а потім як «терпимість». У Росії поняття толерантності стало вживатись у ліберальному друці з середини XIX ст. в позитивному сенсі. З середини 30-х рр. XX століття це поняття зникло з політичної лексики. Так, у Великій радянській енциклопедії видання 1956 року цей термін ще відсутній, а у виданні 1977 наводиться тільки його природниче значення.

На початку 90-х рр. XX століття поняття толерантності знову з'являється в російській науковій літературі. зокрема цей термін наводиться у словнику іноземних слів як переклад (толерантність – терпимість, поблажливість до когось або чогось) [132]. У Глумачному словнику російської мови (за редакцією Д.Н. Ушакова) поняття «толерантність» повністю ототожнюється з поняттям «терпимий», тобто здібний, який уміє терпіти що-небудь чуже, миритися з чужою думкою, характером тощо) [204]. У радянському енциклопедичному словнику толерантність визначається схожим чином, а саме: як «терпимість до чужих думок, вірувань, поведінки» [180]. Це ж визначення повторюється і в російському енциклопедичному словнику видання 2001 р. [153], а також у деяких інших словниках [17,18,19, 221].

Більш повне визначення (хоча толерантність тут ототожнюється з терпимістю), що розкриває моральну сутність толерантності (терпимості),

подано в словнику з етики: «Терпимість – моральна якість, що характеризує терпиме ставлення до інтересів, переконань, вірувань, звичок у поведінці інших людей. Виражається у прагненні досягти взаємного розуміння й узгодження різнорідних інтересів і точок зору без застосування крайніх заходів тиску, переважно методами роз'яснення та переконання. Є формою поваги до іншої людини, визнання за нею права на власні переконання, на те, щоб бути іншою, ніж я» [177].

Етимологія терміна «толерантність» походить від латинського дієслова *tolero* – «нести», «тримати», «терпіти» [1,14,184]. Це дієслово застосовувалося в тому разі, коли було необхідно «нести», «тримати» в руках якусь річ. При цьому малося на увазі, що для тримання і перенесення цієї речі людина повинна докладати певних зусиль, страждати і терпіти.

Етимологічний аналіз слова «толерантність» та змістових його аспектів у європейських мовах свідчить про досить широкий спектр значень із використанням його в різних контекстах, зокрема загальнопсихологічному, психології особистості і соціально-психологічному. Так, в англійській мові толерантність (*tolero*) означає «готовність і здатність без протесту сприймати особистість або річ»; у французькій мові цей термін розуміється як «повага свободи іншого, його способу мислення, поведінки, політичних або релігійних поглядів». У китайській – проявляти толерантність, означає «дозволяти, допускати, виявляти великодушність щодо інших». На цьому тлі найбільш широку гаму почуттів і відносин поняття «толерантність» має в арабській мові, де воно може вживатись у значенні «прощення, поблажливості, м'якості, співчуття, терпіння, прихильності до інших людей», а в перській мові толерантність розуміється як «терпимість, витривалість, готовність до примирення із супротивником» [1].

Узагальнюючи вищезазначене, доходимо висновку, що термін «толерантність» розглядається як здатність терпляче або поблажливо (у позитивному сенсі слова) ставитися до іншого, до його інакомислення й іншого способу життя.

Г.У. Солдатова вбачає особливий сенс поняття «толерантність» у початковій його суті в будь-якій мові Землі – у співвіднесенні його з інтуїтивним сприйняттям єдності людства, загального взаємозв'язку людей і повагою до прав іншого [183].

Розуміння «толерантності» як терпимості визначається в Декларації принципів толерантності, проголошеній та підписаній ЮНЕСКО 16 листопада 1995 (у тому ж році переклад Декларації з англійської «Declaration of principles on tolerance» на російську мову був зареєстрований як «Декларація принципів терпимості»). У ст. 1 цієї Декларації зазначено, що толерантність – це:

- повага, прийняття і правильне розуміння багатого розмаїття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності. Їй сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті і переконань. Терпимість – це гармонія в різноманітті. Це не тільки моральний обов'язок, але й політична та правова потреба. Терпимість – це чеснота, яка робить можливим досягнення миру і сприяє заміні культури війни культурою світу;
- активне ставлення, сформоване на підставі визнання універсальних прав і основних свобод людини. Ні за яких обставин терпимість не може служити виправданням зазіхань на ці основні цінності, терпимість повинні виявляти окремі люди, групи і держави;
- обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму (в тому числі культурного плюралізму), демократії та правопорядку. Терпимість – це поняття, що означає відмову від догматизму, від абсолютизації істини й затверджує норми, встановлені в міжнародних правових актах у галузі прав людини;
- прояв толерантності, яке співзвучне повазі до прав людини, не означає терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або поступки чужим переконанням. Це означає, що кожний вільний дотримуватися своїх переконань та визнає таке ж право за іншими. Це

означає визнання того, що люди за своєю природою різняться за зовнішнім виглядом, станом, мовою, поведінкою і цінностями й мають право жити у світі та зберігати свою індивідуальність. Це також означає, що погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим [242].

У сучасній науковій літературі, присвяченій проблемі толерантності, в цілому склалося таке визначення цього поняття: толерантність – це свідомо допустимість суб'єктом чого-небудь, що їм не схвалюється; добровільне утримання від вчинення перешкод «іншому» за умови, що в суб'єкта є можливість надати йому опір, є влада перешкодити вільному самовираженню «іншого» [1, 62, 86, 106, 221, 249].

Незважаючи на те, що проблема толерантності вивчається порівняно недавно, інтерес теоретиків і практиків привертають її найрізноманітніші аспекти. Зокрема розробляються філософські, соціологічні, соціокультурні, політичні, економічні педагогічні і психологічні аспекти проблеми толерантності. Дослідниками запропоновано різні теоретико-методологічні підходи до концептуального розгляду цього феномена.

Філософському осмисленню й визначенню толерантності сприяли ідеї представників західної культурної антропології та етнології, що показали наявність «іншого» замість «єдиного» розуму. Так, відомий етнограф і філософ К. Леві-Стросс своєю критикою європоцентризму поклав кінець етноцентризму західного мислення. Його філософсько-світоглядне обґрунтування міжкультурного діалогу, розуміння необхідності збереження самобутності, взаємозв'язку культурного розмаїття та історичного прогресу виступають методологічною основою розуміння толерантності. «Світова цивілізація може бути тільки коаліцією у світовому масштабі культур, кожна з яких зберігає свою самобутність... Необхідно врятувати факт різноманітності, а не історичний зміст, наданий йому кожною епохою... Толерантність не є споглядальною позицією, роздачею індульгенцією того, що було, і того, що є. Це динамічна настанова, яка полягає в передбаченні, розумінні й просуванні того, що має бути...» [107].

У Філософському енциклопедичному словнику толерантність визначається як «терпимість до іншого роду поглядів. Толерантність необхідна по відношенню до особливостей різних народів, націй, релігій. Вона є ознакою впевненості в собі і свідомості надійності своїх власних позицій, ознакою відкритої для всіх ідейної течії, що не боїться порівняння з іншою точкою зору і не уникає духовної конкуренції» [86, 221]. Аналогічне визначення міститься й у новій філософській енциклопедії, в якій толерантність трактується як «якість, що характеризує ставлення до іншої людини як до рівно достойної особистості й виражається у свідомому придушенні почуття неприйняття, викликаного всім тим, що знаменує в іншому інше (зовнішність, манера мови, смаки, спосіб життя, переконання і т. ін.). Толерантність передбачає налаштованість на розуміння і діалог з іншим, визнання і повагу до його права на відмінність» [126].

На нашу думку, в такому розумінні толерантність припускає налаштованість на розуміння іншої людини, визнання і повагу до її права бути іншою, на діалог з нею.

Філософія діалогу сприяє новому способу розуміння толерантності. Відомо, що ідея «діалогізму» від М. Бубера до М.М. Бахтіна була спрямована проти монологічного «Я». Водночас, будь-який діалог, який має за мету стати домінуючим, не сприяє взаємодоповнюваності людей, народів і держав. В.А. Лекторський, вивчаючи й аналізуючи толерантність, розглядає чотири можливі способи її розуміння:

- толерантність як байдужість до існування різних поглядів і практик, оскільки останні розглядаються як неважливі порівняно з основними проблемами, з якими має справу суспільство;
- толерантність як неможливість взаєморозуміння, тобто повага до іншого, якого я не можу розуміти і з яким я не можу взаємодіяти;
- толерантність як поблажливість до слабкості інших, що поєднується з деякою часткою презирства до них;
- терпимість як розширення власного досвіду.

На думку дослідника, толерантність представлена у вигляді поваги до чужої позиції в поєднанні з настановою на взаємну зміну позицій унаслідок критичного діалогу. Таке розуміння толерантності та плюралізму В.А. Лекторський вважає плідним у тій ситуації, з якою зіткнулася сучасна цивілізація в цілому і наша країна, зокрема [111]. Науковець зазначає, що «діалог між мною та іншим припускає цілу систему внутрішніх діалогів, у тому числі: між моїм образом самого себе і тим образом мене, який, на мою думку, створений в іншій людині (діалектика: «Я для себе», «Я для іншого», «інший для себе», «інший для мене» тощо)» [там же, с.46-54]. Таке переосмислення «Я» у процесі діалогу, що спирається не тільки на розуміння та сприйняття «іншого», а й на критичне осмислення свого «Я» (свої думки, переконань і т. ін.), формує толерантне ставлення до іншого і спрямовується на вільну самореалізацію індивіда.

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що філософські критерії толерантності виступають як гранично широкі поняття.

У поняттях «толерантність» та «терпимість», поданих у філософській, соціально-психологічній соціології немає достатньо чіткого розділення.

У політичних концепціях Англії XVI ст. була розроблена концепція Джона Понета – маловідомого, але цікавого і самостійного філософа. Для дослідження концепції терпимості його ідеї цікаві тим, що він не говорить про толерантність спеціально, хоча вона постійно відчувається як тло в «Короткому трактаті про політичну владу», а те, про що говориться побіжно, найчастіше передається в найбільш чистому вигляді, без уведення в бік розумових нашарувань, що виникають при спробі логічно роз'яснити ту чи іншу проблему. Крім того, така згадка проблеми мимохідь дозволяє вдивитись у контекст, в якому ця проблема виникає, і тим самим наблизитись до розуміння її суті й основи. Ідеї толерантності у Дж. Понета виявляються на тлі утвердження свободи і відповідальності особистості. На його думку, на землі немає такої влади, яка могла б примусити людину піти проти своїх переконань. Рівень оцінки особистості у Дж. Понета можна з'ясувати,

розглянувши питання про розуміння ним ступеня відповідальності людини за свої вчинки. Впродовж усього трактату мислитель неодноразово повертається до ідеї про відповідальність і доводить, що ніяке примушення не може виправдати злочин чи гріх, оскільки людина сама повинна оцінити, що справедливо [108].

Про толерантність в умовах сильної церковної цензури писав Дж. Локк у «Нарисах про терпимість» та «Листах про терпимість» [108], П. Бейль у декількох своїх філософських творах. Як філософська категорія толерантність була сформульована у зв'язку з проблемою нетерпимості і спочатку сприймалась як осмислення підсумків Тридцятирічної війни, в ході якої представники ворогуючих релігійних концесій майже поголовно винищили один одного [27].

Сучасні уявлення про толерантність, визнання її як чинника, що зміцнює цивілізований світ і захищає від несправедливості, було багато в чому підготовлено діяльністю філософів XVI-XVII ст., які повстали проти «терпіння нетерпимості» і жорстоких релігійних зіткнень. Найбільш послідовним критиком фанатизму і захисником толерантності був Вольтер. У своєму «Трактаті про віротерпимість» [266] він не критикує жодної конкретної релігії, але показує, як вони, милосердні за своєю суттю, роз'їдаються забобонами і нетерпимістю. На його думку, всі вірування повинні мати можливість для вираження, але «верхом безумства слід уважати переконання, що всі люди зобов'язані однаково думати про абстрактні предмети». Найважливішим результатом діяльності філософів, і передусім Вольтера, стало визнання толерантності загальною цінністю й основним компонентом миру і злагоди між релігіями, народами та іншими соціальними групами [47].

Більшість філософських концепцій терпимості і толерантності впливають із релігійних. Особливий внесок у вирішення цієї проблеми внесли Л.М. Толстой (концепція смирення як світорозуміння), М. К. Реріх (концепція терпимості як активної форми взаємодії) [156, 206, 208].

Л.М. Толстой розкриває деякі змістові характеристики смирення, до яких ним віднесено гнучкість як прояв мудрості, силу духу; подолання в собі гордості, самозвеличення, прагнення виділитися, прославитися, які, у свою чергу, показують ницість духу; свідому відмову від злих учинків, кохання [208].

Проблематиці терпимості присвячено праці М.К. Реріха. Нетерпима людина, в його розумінні, «не милосердна... не великодушна і не знає довіри» [156]. Терпимість набувається шляхом виховання в собі терпіння, а випробування терпінням, як вважає М.К. Реріх, є одним із високих випробувань. Важливою умовою виховання терпіння – «терпимості в собі» М.К. Реріх визначає стримування дратівливості, усунення особистісних страхів і егоцентризму, а також культивування в собі любові.

У працях російських філософів (І.О. Ільїн, С.М. Трубецької, В. В.Розанов та ін.) проблема толерантності і терпимості розглядалась як світорозуміння [79, 155, 182, 205].

Про духовне терпіння як національну особливість російського характеру пише І.О. Ільїн, причому духовне терпіння він пов'язує зі смиренністю, вважаючи, що смиренність спонукає любов, збільшує цінність людини і підносить її духовно. Науковець підкреслює активну форму терпіння, що призводить до вдосконалення духу, творчої активності [79].

Ціннісні критерії терпимості впливають з того, що необхідним елементом її, як вважає С.М. Трубецької, є совість. Лише за допомогою її людина розуміє, що добро і терпіння є загальним обов'язком відносно неї... що вона тільки тоді правдива й дорога, коли цілком безкорислива, коли людина не переслідує свої цілі і з розумінням ставиться до ближніх» [205].

Для В.В. Розанова терпимість – це усвідомлення цінності один одного, «розмова на рівних», визнання того, що «у стражданні –святість» [155].

У соціології та соціальній психології толерантність розуміється насамперед як терпимість до будь-яких відмінностей – етнічних, національних, релігійних, расових і т. ін. Зокрема Л.М. Дробіжева розглядає

толерантність не як позицію самообмеження і навмисного невтручання, згоду на взаємну терпимість, а як прийняття інших такими, якими вони є, і готовність взаємодіяти з ними [62]. Очевидно, що толерантність розкривається як соціальний феномен, що об'єктивно виник, як інструмент регулювання цих відносин, як особливого роду правила поведінки, як основа для вироблення багатьох реальних правил, норм і законів, має свою тривалу історію у сфері міжетнічних відносин.

У сучасній політології трактування толерантності отримало своє відображення і подальший розвиток. Так, в енциклопедичному словнику з політології толерантність політична визначається як: «...неодмінна вимога у відносинах усіх активних учасників суспільного життя, які усвідомлюють необхідність упорядкованих цивілізованих відносин як усередині держави, так і між державами» [240, с.142]. Отже, толерантність поширюється на осіб (групу осіб), які прагнуть до позитивної взаємодії, упорядкування відносин, що не порушують загальнолюдських законів буття, не завдають шкоди іншим особам під час реалізації власних свобод. Далі сказано, що «толерантність зовсім не слабкість, а сильна, об'єктивно позитивна і вигідна якість для сторони, що її проявляє» [240, с.142]. Відтак, толерантність – категорія далеко не пасивна, це не тільки повага інших, але й позиція, що передбачає розширення кола особистих ціннісних орієнтацій за рахунок позитивної взаємодії з іншими культурами. Подане визначення підкреслює, що толерантні відносини можливі тільки на підставі безкорисливого прийняття іншої людини, незалежно від її культурного і соціального рівня.

У сфері економіки з особливою виразністю виявляється прагматична функція толерантності як соціальної норми, що визначає баланс інтересів сторін, які конкурують. Так, у процесі переговорів будь-які прояви нетолерантності або навіть неготовності до толерантності призводять до неуспіху. Тим самим аналіз впливу ролі культури переговорів як проявів соціальних норм толерантності на економіку в розвинених країнах дозволяє стверджувати, що виховання толерантності потрібне не тільки для

підвищення терпимості один до одного різних верств суспільства й соціальної стратегії протидії екстремізму, а й для якісного зростання ефективності сучасної економіки [177,236].

Зазначимо, що поняття «толерантність» широко використовується в медицині і в біології. У медицині під толерантністю розуміється витривалість організму до будь-якого впливу, наприклад, до болю, стійкість організму до інфекції тощо. Інше значення толерантності в медицині полягає у відсутності або ослабленні здатності організму до реакції на вплив якогось несприятливого чинника внаслідок зниження його чутливості, наприклад, до алергенів або інфекційних патологій [25].

Введення поняття «толерантність» у педагогічну науку і практику свідчить про те, що в комунікаціях суб'єктів освітнього процесу з'явилися негативні явища, які в подальшому зможуть сформувати негативну соціальну норму в системі відносин «учень – учитель». З педагогічної практики відомо, що конфлікти виникають найчастіше між молодим учителем і старшокласниками внаслідок незначної вікової різниці. Молодий педагог, не контролюючи свою поведінку як фахівця, дозволяє втягнути себе в конфліктну ситуацію, він не вміє попереджати у своїх професійних діях конфлікти з учнями. Водночас молодий лікар подібних ситуацій із хворими практично не допускає. Отже, можна зробити висновок, що медичний працівник професійно більш готовий до толерантного ставлення до хворого, ніж педагог-початківець у своєму ставленні до учня. Інша причина виникнення конфліктів між учнем і вчителем пов'язана з психологічними особливостями педагогів і проблемою професійних деформацій, зумовлених впливом педагогічної діяльності [80, 92].

До вивчення феномена терпимості, потім і толерантності, дослідники зверталися протягом історії людства. І хоча свідоме виокремлення і визначення феномену толерантності здійснюється досить пізно, тим не менше розуміння сенсу цього феномена, його норм завжди було умовою виживання людства.

Дані досліджень О.Г. Асмолова, С.Ю. Головіна, А.В. Зімбулі, В.М. Золотухіна, Ю.А. Іщенко, В.О. Петрицького, Г.У. Солдатової достовірно розкривають терпимість як складову частину толерантності.

Так, В.О. Петрицький [144] подає таку ієрархію визначень толерантності:

- толерантність є терпимістю суб'єкта відносно іншого суб'єкта, незважаючи на можливу спочатку негативну оцінку смаків, вчинків, стилю поведінки, способу життя, іншої культури;
- толерантність є визнання права на існування інших смаків, вчинків, стилю поведінки, способу мислення, відмінних і ширше від моїх, іншої культури;
- при урахуванні соціально-морально-позитивних елементів типових ситуацій толерантної поведінки як процесу, толерантність є внутрішньо усвідомленою терпимістю, заснованою на морально-розумному співпереживанні.

Ю.А. Іщенко визначає толерантність як внутрішнє активне ставлення, що виявляється у співчутті (і мовчанні), в дії (і діалозі) [78]. Іншими словами, толерантність трактується автором як відповідальний вчинок, що може бути виражений у співчутливих діях, думках, слові.

Проблема толерантності аналізується також у контексті процесуальних аспектів спілкування.

Р. Друа вважає, що толерантність «ґрунтується на принципі взаємності». Суть полягає у тому, що якщо слова і вчинки людини не позбавляють інших можливостей вести себе вільно, то вони є об'єктивно толерантними. Нам «слід визнати, що в нас немає методів оцінки, за допомогою яких ми могли б з точністю сказати, які з моделей, прийнятих тією чи іншою людською групою, найкращі з абсолютної точки зору». Тому ми не маємо права нав'язувати наші погляди, а конфлікт «може бути тільки вербальним і без вирішального результату, оскільки немає кінцевої інстанції, що могла б слугувати пробним каменем для наших переконань» [250].

Принцип взаємності, на думку Р. Друа, не дає толерантності

переродитись у свою протилежність, дійти до абсурду, до самозаперечення. Тому, стверджує В. Янкелевич, краще час від часу відмовляти у свободі вбивцям свободи в ім'я майбутнього свободи взагалі [255].

Прогноз толерантної / інтолерантної поведінки в тих чи інших ситуаціях спілкування можливий лише за умови, що досліднику відомі не тільки відповідні атитюди особистості, але й те, як особистість організує пізнання світу і довколишніх людей, якими категоріями-конструктами вона користується під час сприйняття й оцінювання себе та інших людей. Для цього психологами вивчаються характеристики когнітивного стилю, особливості пізнавальної позиції, способи оцінки і сприйняття інформації, суб'єктивна «імпліцитна теорія особистості» і т. ін. (В.М. Аллахвердієв, Дж. Брунер, Дж. Келлі, Г. Тагіурі, М.А. Холодна).

Проблема опису того чи іншого фрагмента картини світу суб'єкта, наприклад, сфера міжособистісного сприйняття й оцінювання (соціальної перцепції) методично може вирішуватися за допомогою відтворення суб'єктивних семантичних просторів, тобто системи категорій-конструктів, їх структури та ієрархії з використанням психосемантичних методів (К.Ю. Артем'єва, Є.Л. Доценко, А.А. Лузаков, Ч. Осгуд, В.Ф. Петренко, В.В. Петухов, В.П. Серкін, А.Г. Шмельов). Структурно-динамічні характеристики семантичних просторів можуть розглядатись як показники соціально-перцептивного стилю особистості, який виступає як один із аспектів її когнітивного стилю. Одночасно він є важливою складовою індивідуального стилю спілкування (який має пряме відношення до проблем толерантності) поряд з іншими його складовими – інтерактивним та комунікативним стилем (І.П. Шкуратова), при цьому він меншою мірою, ніж інші, визначається у спостережуваній поведінці, має більш імпліцитний характер. Соціально-перцептивний стиль здебільшого визначає передбачення суб'єктом результатів сприйняття, задає особливості когнітивних «гіпотез», «схем», які він використовує у процесі соціальної перцепції.

На нашу думку, з усіх форм і видів толерантності найбільш значущою є

міжособистісна толерантність як особливий спосіб побудови взаємин, міжособистісної взаємодії і спілкування з іншими людьми. Саме в цьому виді толерантності найбільш яскраво виявляються всі основні аспекти проблеми толерантності, як з точки зору її вивчення, так і з точки зору розвитку і навчання.

О.О. Бодальов у своїх дослідженнях розглядав проблему сприйняття і розуміння людьми одне одного. Його перша робота «Сприйняття людини людиною» (1975 р.) дала загальне уявлення про особливості сприйняття людьми одне одного; дослідження загальних особливостей сприйняття в межах «суб'єкт-суб'єкт», а не «суб'єкт-об'єкт», дозволило з'ясувати віково-статеві, індивідуальні, соціально-психологічні специфічні феномени. Крім власних теоретичних досліджень О.О. Бодальов скоординував емпіричні дослідження в галузі спілкування та пізнання людьми одне одного [28, 29].

Дослідження Л.В. Байбородова, О.О. Галицьких, М.А. Ковальчук, М.І. Рожкова дали можливість виокремити й осмислити діалог як спосіб становлення міжособистісної толерантності:

- «толерантність – реалізована готовність до усвідомлених особистісних дій, спрямованих на досягнення гуманістичних відносин між людьми і групами людей, що мають різний світогляд, різні ціннісні орієнтації, стереотипи поведінки» [30, с.7];
- «толерантність – і правильне розуміння багатого розмаїття культур нашого світу, форм самовираження і людської індивідуальності;
- відмова від догматизму, від абсолютизації істини і затвердження норм, у міжнародно-правових актах у галузі прав людини;
- поблажливість або потурання, а активне, що формується на підставі визнання універсальних прав і основних свобод людини» [60, с.22].

Для освоєння діалогу як способу становлення толерантної свідомості необхідно створити умови для освоєння діалогових технологій.

На думку М.М. Бахтіна, життя за своєю природою діалогічне, жити – значить брати участь у діалозі, намагатися відповідати, погоджуватися... у

цьому людина бере участь вся і всім життям: очима, губами, руками, душею, духом, усім тілом, вчинками [21]. Сутність міжособистісного спілкування, наголошує науковець, полягає в діалогівій культурі [21]. Генезис «діалогової культури» пов'язаний з неухильним просуванням від суб'єкт-об'єктних відносин до відносин суб'єкт-суб'єктних. У діалозі особистість транлює себе, свою унікальність і самобутність за умови адекватної самооцінки, здатності до повноцінної самореалізації, вміння визначати сенс явищ і предметів, бути критичною. Для Бахтинської наукової традиції характерним є розуміння діалогічної пари «Я – Інший» як основи для безперервного проживання процесу становлення індивідуальної свідомості, культури, мови, художніх форм і образів. Діалектика відносин у системі «Я – Інший» передбачає дію, вчинок, подію і відповідальність, тобто етичний контекст. «Найважливіші акти, що конституують особистість, визначаються ставленням до іншого... Саме буття людини є найглибшим спілкуванням. Бути – означає спілкуватися. Бути – значить бути для іншого й через нього – для себе. У людини немає внутрішньої суверенної території, вона вся і завжди на межі»[241].

Н.А. Асташова виокремлює характерні особливості в розвитку міжособистісного діалогу:

- об'єктивна проблемність;
- суб'єктивні переживання ситуації пошуку сенсу;
- відносини спільності і взаєморозуміння між учасниками діалогу;
- толерантне ставлення до Іншого, «другодомінантність»;
- незавершеність результату, що стимулює розумову активність [2].

На думку авторки, особливості діалогу та можливості, які містяться в ньому як форми спілкування, роблять його потужним засобом виховання та розвитку толерантності.

Крім того, зазначає Н.А. Асташова, у сфері діалогічного спілкування специфічне місце займає дискусія. Всі форми дискусії є унікальним педагогічним інструментарієм і у зв'язку з цим здатні:

- стимулювати ініціативу і продуктивний обмін ідеями;
- розвивати рефлексивне мислення;
- спонукати до пошуку адекватної аргументації та різних засобів вираження думки;
- підвищувати сприйнятливість і толерантність до нових ідей;
- вчити бачити явище об'ємно й багатопланово;
- пропонувати способи поглибленої роботи за змістом проблеми [2].

Осмислення ціннісно-толерантного феномена діалогу, апробація діалогового механізму визначили думку, що саме цей варіант організації педагогічного процесу може розглядатись як його фундаментальна основа, що впливає на розвиток розумових операцій, самостійності та узгодженості дій у спільному пошуку істини [2, 3].

Отже, термін «толерантність» є міждисциплінарним. Він розглядається як у межах філософії, так і в галузі соціології та соціальної психології як невід'ємна характеристика зрілої особистості, сферою діяльності якої є суб'єкт-суб'єктні відносини. При цьому феномен толерантності визначається як один із зовнішніх проявів внутрішніх станів особистості (Н.А.Асташова, О.О.Бодальов, Ю.А.Іщенко та ін.), що супроводжують взаємодію людини з іншими людьми.

Результати численних досліджень (О.Г. Асмолов, С.К. Бондирева, В.В. Бойко, Б.С. Гершунський, М.Т. Громкова, П.Ф. Комогоров, О.М. Лутошкін, Л.І. Маленкова, А. В.Мудрик, О.В. Скрябіна, Л.І. Уманський, Г.П. Щедровицький та ін.) свідчать про те, що саме толерантність є головною умовою ефективної взаємодії між людьми. Толерантність у спілкуванні сприяє пізнанню позиції, думки іншого, стабілізує сам процес комунікації. Все це призводить до сучасного розуміння комунікативної толерантності як соціально та індивідуально-значущої цінності.

Формування комунікативної толерантності як особистісної якості тих, хто навчаються, викликає закономірний інтерес дослідників, педагогів-практиків, широких кіл громадськості, що зумовлено зростанням соціальних

очікувань відносно освітніх установ. Особливо актуальною на сьогоднішній день є проблема толерантної комунікації в молодіжному середовищі. Натомість досліджень, присвячених проблемі формування комунікативної толерантності особистості, недостатньо. Маловивченими в сучасній психології залишаються питання розвитку толерантного спілкування як професійно-важливої якості особистості в умовах навчання студентів у вищих навчальних закладах. Недостатньо повно висвітлені основні компоненти змісту комунікативної толерантності, фактори, що впливають на її формування у студентському віці, педагогічні умови, створення яких здатне позитивно впливати на зміну стилю взаємодії у студентському середовищі.

В.В. Бойко розглядає комунікативну толерантність як характеристику ставлення особистості до людей, що виявляє ступінь перенесення нею неприємних чи пропущених психічних станів, якостей і вчинків партнерів по взаємодії [32, 33].

За дослідженням В.М. Гришук комунікативна толерантність – це психосоціальна характеристика особистості з домінантною спрямованістю свідомості на терпимі, безконфліктну комунікативну поведінку, на особливий, доброзичливий тип взаємодії індивіда з іншими людьми [57].

Петленко В.П. розглядає комунікативну толерантність як одну з найважливіших і дуже інформативних рис людини [149]. Вона є «збірною», оскільки в ній відбиваються фактори долі і виховання, досвід спілкування, культура, цінності, потреби, інтереси, настанови, характер, темперамент, звички, особливості мислення і, звичайно, емоційний стереотип поведінки.

Ця характеристика особистості належить до стрижневих, оскільки здебільшого визначає її життєвий шлях та діяльність – положення в найближчому оточенні і на роботі, просування в кар'єрі та виконання професійних обов'язків.

Повсякденне спілкування свідчить про різноманітні прояви комунікативної толерантності: одні люди дуже толерантні відносно

довколишніх людей, інші вміють добре приховувати ворожість до партнерів, треті здатні силоміць переконувати, примушувати себе не помічати неприємні властивості іншого. Аналогічно, в широкому діапазоні дає про себе знати той чи інший ступінь зниження комунікативної толерантності: риси іншого можуть викликати часткове або повне засудження, роздратування чи неприйняття [149].

З точки зору дослідників [2,32,42,57,63], якості особистості партнера, що визначають позитивне емоційне тло спілкування з ним, є комунікабельними, а якості партнера, які викликають негативне ставлення до нього – некомунікабельними. Людина з низьким рівнем загальної комунікативної толерантності зазвичай демонструє некеровані негативні реакції у відповідь на некомунікабельні якості партнера. Неприйняття в іншому найчастіше викликають некомунікабельні типи особистості, некомунікабельні риси особистості й некомунікабельні манери спілкування.

Складовою «комунікабельного блоку» особистості є толерантність як деяка «середня» точка на шляху від ненависті до поваги і прийняття. Одне це може стати найважливішим досягненням у сучасному агресивному світі. Рівень толерантності визначається через систему настанов, цінностей та орієнтацій особистості, що відбивають ступінь позитивного ставлення до розмаїття світу, до соціальних, культурних, етичних та світоглядних розбіжностей. Така психологічно стійка і морально зріла особистість налаштована на розвиток позитивних соціальних, міжкультурних та міжособистісних відносин, що виключають конфронтацію і насильство.

Іншим показником вищезазначеного блоку є рівень соціальної довіри. Важливою умовою виникнення довіри є почуття безпеки і надійності, відчуття того, що навколишній світ не представляє загрози. Рівень довіри визначається на підставі настанов і очікувань щодо соціального світу і до самого себе.

Третій показник – рівень ксенофобії. Ксенофобія – це ворожість і страх відносно несхожого на нас, «інших» – окремих людей і цілих груп. Її

психологічна функція полягає у захисті від інших, її мета – ізоляція, повна або часткова.

Комунікативна толерантність проявляється в тому разі, якщо людина або не бачить особливих розбіжностей між підструктурою своєї особистості й особистості партнера, або не має негативних переживань з приводу цих розбіжностей [222].

Отже, чим менше неприємних і пропущених для себе розбіжностей знаходить одна людина в іншій, тим вищий у неї рівень комунікативної толерантності, тим рідше вона засуджує індивідуальність іншого або дратується з приводу його відмінних рис.

Спираючись на основні підструктури, які характеризують комунікативну толерантність, В.В. Бойко виокремлює рівні комунікативної толерантності:

- 1) рівень ситуативної комунікативної толерантності – фіксується у ставленні особистості до конкретної іншої людини, наприклад, до шлюбного партнера, колеги, пацієнта, випадкового попутника. У цьому разі потік енергії емоцій суворо спрямований. Низький рівень ситуативної толерантності виявляється, наприклад, у висловлюваннях «терпіти не можу цієї людини», «вона мене дратує своєю присутністю», «мене трусить від неї», «мене все в ній обурює». Про високий рівень свідчать такі висловлювання, як: «мені дуже імпонує цей діловий партнер», «з цією людиною легко спілкуватися». Про середній рівень говорять такі висловлювання: «я не все приймаю в цій людині», «інколи вона нестерпна», «дещо в ній мене дратує»;
- 2) рівень типологічної комунікативної толерантності – виявляється у ставленні людини до збірних типів особистостей або груп людей, наприклад, до представників конкретної нації, соціальних верств, професії. Певна енергія емоцій відбивається у взаємодії з конкретними людськими типами. Низький рівень типологічної толерантності полягає у словах: «мене дратує такий тип людей», «я не став би жити в одній

кімнаті з нацменом», «краще мати справу з клієнтами-пенсіонерами». Середній рівень виявляється у мовленнєвих зворотах: «такі робітники викликають суперечливі почуття», «якщо захотіти, її можна витримати як партнера». Про високий рівень типологічної толерантності свідчать висловлювання: «зазвичай представники цієї нації – гарні люди», «обожаю такий тип чоловіків»;

- 3) рівень професійної толерантності – виявляється у ставленні до збірних типів людей, з якими доводиться мати справу, зважаючи на діяльність. У цьому разі додаткова енергія емоцій виявляється в особистості, здебільшого, в робочій обстановці. Так, можна говорити про терпимість лікаря чи медсестри відносно хворих – капризних, які перебільшують важкість захворювання, порушують лікарський режим тощо. У стюардес існує поняття «гарний» чи «поганий» пасажир, у офіціантів, перукарів, водіїв таксі – «гарний» чи «поганий» клієнт;
- 4) рівень загальної комунікативної толерантності – у ньому простежуються тенденції ставлення до людей в цілому, тенденції, що зумовлені життєвим досвідом, настановами, властивостями характеру, моральними принципами, станом психічного здоров'я людини. Загальна комунікативна толерантність здебільшого зумовлює інші її форми – ситуативну, типологічну, професійну[2,3,32,52,89,92,225].

Досить значна кількість досліджень присвячена вивченню толерантності як стійкості, тобто несхильності до зовнішніх впливів, у тому числі й несприятливих факторів (Ю.М. Забродін, В.В. Голубінов, М. Комаден, В.І. Лебедев, Є.Г. Луковицька, Є.А. Мілерян, та ін.). У межах цього підходу вирішувалися такі конкретні завдання, як вивчення стійкості до маніпуляцій та протистояння впливу (О.Ю. Панасюк, Є.В. Сидоренко, І.Б. Шебураков та ін.)

Деякі автори наголошують на принциповій відмінності толерантності з індиферентизмом. Так, Б. Уільямс уважає, що саме тому, що толерантність «тягне за собою напруженість між прихильністю до власних поглядів і

визнанням переконань інших, вона не тотожна втомі або просто байдужості [217]. Аналогічне припущення висловлює Г.Дж Далкаурт: «Толерантність слід відрізнити від індиферентності, яка допускає що-небудь лише тому, що вважає це несуттєвим» [249].

На активному характері толерантності акцентує П. Гарнсей, підкреслюючи, що її «не слід змішувати з індиферентністю, апатією або пасивною поступливістю» [251].

Цієї думки дотримується і Ж. Бастіда у своєму «Трактаті про моральну поведінку» [247]. Його міркування викликають інтерес, зважаючи на те, що, будучи фахівцем у галузі етики, він торкнувся морального аспекту проблеми толерантності. Толерантність науковець визначає як «безцінну чесноту» за умови, що її підставою не є байдужість і скепсис. Толерантність, що не викликає довіри, зауважує Ж. Бастіда, є «перевернутим догматизмом» і одночасно боягузливою позицією, оскільки закриває очі і затикає вуха, щоб не бачити драматичних проблем, які лежать в основі занепокоєння моральної свідомості [247].

Особливу увагу толерантності як параметра «відсутності або ослаблення реагування на якийсь несприятливий фактор унаслідок зниження чутливості до його впливу» приділено у працях вітчизняних психологів.

Так, Ф.Й. Василюк розробив концепцію, де провідним психологічним механізмом виникнення толерантності є терпіння. Терпіння може бути і станом, і якістю, і властивістю особистості, але воно виступає і як психологічний механізм, що забезпечує функціонування терпимості і толерантності [225].

У дослідженні Н.Г. Капустіної толерантність розглядається як система внутрішніх ресурсів особистості, що складає основу етичного світогляду [89].

І.Б. Гриншпун досліджував толерантність як психічне явище. Толерантність означає наявність якогось буттєвого простору, в межах якого людина відкрита для взаємодії зі світом (переважно з іншими людьми) без

втрати почуття збереження свого «Я» («Его-ідентичності»). Толерантність як особистісна властивість включає широкий діапазон цього простору, його стійкість у часі і позитивну динамічність [52].

Толерантність, наголошує Є.Ю. Клепцова, є властивістю особистості, що актуалізується в ситуаціях неспівпадання поглядів, думок, оцінок, вірувань, поведінки людей тощо й виявляється у зниженні сензитивності до об'єкта за рахунок залучення механізмів терпіння (витримка, самовладання, самоконтроль) [92].

На думку О.А. Гриви, толерантність є психоемоційною стійкістю особистості та її терпимим ставленням до інших у різних планах: особистісному, гендерному, культурному, етнічному (національному), конфесійному (релігійному). Толерантність є не тільки необхідною особистісною якістю, але й принципом взаємовідносин у суспільстві, що складається з неоднорідних складових [55].

Н.А. Асташова відзначає значущість толерантності як цінності соціокультурної системи, свого роду внутрішнього стрижня соціально-психологічного буття. Толерантність – це цінність, певний поведінковий орієнтир, що актуально представляє метаактивність особистості [2, 3, 207].

Л.Ю. Рюмшина вважає, що в ході вивчення толерантності як стійкої позиції в руслі «ціннісно-сміслового підходу» акцентувати необхідно на особистісних настановах, оскільки саме вони визначають, з одного боку, внутрішній світ особистості, її відчуття і переживання, з іншого – є мотиваційно-регулювальними корелятами, що визначають реальну поведінку особистості [154].

Особистісні цінності входять до структури особистості людини. Особистісні цінності можуть включати як індивідуалізовані цінності, так і суто індивідуальні, унікальні для кожної конкретної особистості. Найбільш значущими для людини є моральні цінності.

З-поміж моральних цінностей гуманізму, запропонованих П. Куртцом і В.А. Кувакіним, помітне місце належить терпимості, що згодом замінюється

синонімом «толерантність» [90, 91].

Аналогічна позиція лежить в основі різних філософсько-етичних вчень – концепції «непротивлення злу насильством» Л.М. Толстого, «етики смирення як світорозуміння» А. Швейцера, філософії «терпимості» як активної форми взаємодії М.К. Реріха, російської православної філософії «віротерпимості» і т. ін., гуманістичної та екзистенційної психології особистості (О.Г. Асмолов, Г.Л. Бардієр, С. В. Кривцова, Г. Олпорт, К. Роджерс, В. Франкл та ін.) .

Багатовимірний підхід до розгляду явища толерантності ініційований, на нашу думку, складністю розглянутого явища як інтегративної, багатокомпонентної й багатопланової проблеми.

Аналіз зарубіжних і вітчизняних праць з толерантності свідчить про те, що не вдається не тільки дати толерантності однозначну дефініцію, звести до якоїсь однієї характеристики, але навіть локалізувати в певній тематиці. Для сучасної психології, як і для багатьох інших наук, проблема толерантності стає все більш актуальною, особливо зі зростанням вагомості ролі особистості в найрізноманітніших сферах життєдіяльності.

Водночас, незважаючи на підвищений інтерес дослідників до проблеми толерантності в різноспрямованих її аспектах, досі не існує загального розуміння цієї проблематики у психології, не склався повноцінний понятійний і концептуальний апарат.

Толерантність – це складний, багатоаспектний і багатокомпонентний феномен, що має кілька ліній прояву, які за аналогією із запропонованими Дж. Бюдженталем «базовими вимірами спілкування», можуть бути названі базовими вимірами толерантності [248].

Спираючись на вищезазначене, доходимо висновку про таке:

1. Толерантність є багатоаспектним феноменом, інформацію про прояви якого знаходимо в багатьох сферах життєдіяльності.
2. Дані про толерантність розрізнені, не структуровані.
3. Найбільш традиційною для опису механізмів численних психологічних

явищ, у тому числі і толерантності, використовується тріада компонентів: когнітивний, емоційний, поведінковий.

4. До цього часу у психології не склався повноцінний понятійний і концептуальний апарат толерантності.
5. Проблема феномена толерантності сьогодні стає все більш актуальною.

Отже, перед нами виникає завдання виявлення й опису психологічного змісту та структури толерантності, що дає можливість як узагальнити, структурувати наявну інформацію, так і глибше дослідити сам феномен толерантності.

1.2. Структура толерантності як властивості особистості

У Декларації принципів толерантності стверджується, що толерантність – це передусім «правильне розуміння багатого розмаїття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності» [61, 242].

У структурі толерантності як психосоціальної характеристики індивідуальності традиційно виокремлюють три компоненти: когнітивний, емоційний і поведінковий [26, 92, 101, 188, 229, 230].

Когнітивний компонент є своєрідним інформаційним «полем», окремі елементи якого характеризують особливості особистості, взаємин в освітній сфері. Когнітивний компонент передбачає наявність необхідних знань, пов'язаних із ситуацією, що виникла. Зазвичай, ситуація викликає певні емоції, пов'язані з провідними інтересами особистості. Виникає когнітивно-емоційна освіта, тобто свого роду емоційно забарвлені знання, необхідні для формування поведінкової готовності, а на більш складному рівні і поведінкових програм.

Активно спрямований емоційний стан, що виражається в таких «почуттєвих настановах», як прагнення і бажання, є суттєвим механізмом регулювання діяльності. Цей механізм має структуру, яку можна описати за

допомогою таких понять, як емоційна реакція, емоційний стан, емоційне ставлення. У наведеному ряду понять, що позначають різні рівні відображення дійсності у формі переживання, найбільш змістовим є останнє, тобто емоційне ставлення.

Емоційні відносини на рівні емпатії виражаються у співпереживанні іншим людям, осягненні їхнього емоційного стану, розуміння їхнього духовного світу. Емпатія дозволяє особистості вибудувати діяльність з урахуванням емоційних особливостей інших, їхніх інтелектуальних процесів й очікуваних реакцій у конкретній ситуації. Внаслідок залучення до емоційних стосунків в особистості виникає атракція, що виявляється в різноманітній гамі почуттів – від неприязні до любові.

До поведінкової толерантності належить значна кількість конкретних умінь і здібностей, з-поміж яких виокремлюють такі аспекти:

- здатність до толерантного висловлювання і відстоювання власної позиції як точки зору;
- готовність до толерантного ставлення до висловлювань інших;
- здатність до взаємодії з людьми, які мислять по-різному, і вміння домовлятися;
- толерантна поведінка в напружених і екзівітних ситуаціях.

Підставою для дослідження й розвитку цих аспектів толерантності служить концепція конфлікту та конфліктна компетенція Б.І. Хасана [229, 230].

Багатозначність поняття «толерантність» робить його досить абстрактним і загальним. Своє практичне вираження толерантність знаходить у витримці, самовладанні, здатності тривалий час виносити несприятливі впливи. Доцільно виокремити відповідні критерії, що дозволяють більш чітко фіксувати досліджуване явище, а саме:

- реальна рівноправність між представниками різних народів (рівний доступ до соціальних благ для всіх людей незалежно від їхньої статі, раси, національності, релігії або приналежності до будь-якої іншої групи);

- взаємна повага, доброзичливість і терпиме ставлення всіх членів того чи іншого суспільства до інших соціальних, культурних та інших груп;
- рівні можливості для участі в політичному житті всіх членів суспільства;
- збереження та розвиток культурної самобутності і мов національних меншин;
- реальна можливість дотримуватися традицій для всіх культур, представлених у конкретному суспільстві;
- свобода віросповідання за умови, що це не зачіпає права і можливості представників інших членів суспільства;
- співпраця і солідарність у вирішенні загальних проблем;
- відмова від негативних стереотипів у галузі міжетнічних і міжрасових відносин і у відносинах між статями [92, 116, 184, 187].

Зазначені критерії відповідають моделі ліберального плюралізму, яку розглядають як втілення толерантності на рівні суспільства в цілому. У цій моделі суспільства головним суб'єктом стає неупереджена держава, що гарантує право кожного громадянина виробляти й висловлювати свої переконання. Модель ліберального плюралізму передбачає два полюси. На одному – різноманітні переконання морального і релігійного характеру, яких дотримуються різні групи всередині суспільства. На іншому – неупереджена держава, що підтверджує права кожного громадянина на справедливе ставлення, включаючи і право виробляти й висловлювати свої переконання. Ця модель передбачає притаманне толерантності прийняття іншого таким, який він є, не відмовляючись від власної точки зору, але й не нав'язуючи її партнерові. У цьому поєднанні переконаності і злагоди індивіди отримують захист своїх переконань у групах або спільнотах, що стоять нижче держави, тоді як прийняття різноманіття укладено у структурі самої держави [243].

На думку В.Г. Маралова, А.П. Садохіна, В.А. Сітарова, Г.У. Солдатової, [117,185,183,186,187,] позитивне розуміння толерантності досягається через з'ясування проявів її протилежності – інтолерантності або нетерпимості. Нетерпимість ґрунтується на переконанні, що система

поглядів суб'єкта, його спосіб життя стоять вище за інших. Це не просто відсутність почуття солідарності, це неприйняття іншого за те, що він виглядає інакше, думає інакше, поводить інакше, просто за те, що він існує. Нетерпимість призводить до панування і знищення, відмовляє у праві на існування тому, хто дотримується інших поглядів, визначає перевагу придушення, а не переконання. Нетерпимості ненависні нововведення, оскільки вони відкидають або змінюють старі моделі. Її результати можуть виявлятися у широкому діапазоні: від звичайної неввічливості, зневажливого ставлення до інших або подразнення, до етичних чисток і геноциду, умисного знищення людей.

Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова, О.Д. Шарова виокремлюють основні форми прояву нетерпимості:

- образи, насмішки, вираз зневаги;
- ігнорування (відмова в бесіді, у визнанні);
- негативні стереотипи, упередження, забобони (складання узагальненої думки про людину, що належить до іншої культури, статі, раси, етнічної групи на підставі негативних характеристик);
- етноцентризм (розуміння й оцінка життєвих явищ крізь призму цінностей свого етносу, що розглядаються як еталони для всіх інших людей і культур);
- пошук ворога (перенесення провини за нещастя, неблагополуччя й соціальні проблеми на інших людей);
- переслідування, залякування, погрози;
- дискримінація за ознакою статі, сексуальної орієнтації та інших відмінностей (позбавлення соціальних благ, заперечення прав людини, ізоляція в суспільстві);
- расизм (дискримінація представників певної раси на підставі переконання, що одні раси перевершують інші), націоналізм (переконання у перевазі своєї нації над іншими і в тому, що своя нація має значний обсяг прав), фашизм (реакційний антидемократичний режим, для якого характерні

- крайні форми насильства і масовий терор), імперіалізм (підкорення одних народів іншими з метою контролю підлеглих народів і ресурсів), експлуатація (використання чужого часу і праці без справедливої винагороди, безрозсудне використання ресурсів та природних багатств);
- ксенофобія у формі етнофобій (антисемітизм, кавказофобія та ін.), релігійних фобій, мігрантофобії (неприятельське ставлення до представників інших культур, переконання в тому, що «чужинці» шкідливі для суспільства, переслідування «чужаків»);
  - осквернення релігійних чи культурних символів;
  - вигнання (офіційне або примусове), сегрегація (примусове розділення людей різних рас, релігій чи статі, що шкодить інтересам однієї групи), репресії (насильницьке позбавлення можливості реалізації прав людини) знищення та геноцид (утримання в ув'язненні, фізичні розправи, напади, вбивства);
  - релігійне переслідування (насадження конкретної віри, її цінностей і обрядів) [184].

Найбільш уразливою сферою людських взаємин у суспільстві є сфера відносин між різними етнічними групами. Основою толерантного ставлення до людства є позитивна етнічна ідентичність, у структурі якої позитивний образ власної етнічної групи співіснує з позитивним ціннісним ставленням до інших етнічних груп. Формування позитивної етнічної ідентичності передбачає виховання поваги до свого народу, гордості за його історію, традиції, цінності та досягнення і водночас осягнення розмаїття культурного та етнічного світу, відмова від протилежності «меншість – більшість», «титкульний – нетиткульний», прийняття іншого незалежно від його національності та віросповідання, розуміння несхожості і єдності як двох боків одного і того ж процесу [127, 183, 185, 213].

Є.Ю. Клепцова у книзі «Психологія і педагогіка толерантності» описує психологічну структуру терпимості і толерантності, згідно з діяльнісним підходом, де розглядає комплекс мотиваційно-ціннісного, когнітивного,

емоційно-вольового та конативного (поведінкового) компонентів [92].

Мотиваційно-ціннісний компонент при толерантному ставленні пов'язаний із глибоким засвоєнням ненасилля як загальнолюдської цінності, або філософсько-етичної чи релігійної концепції, де проголошуються сенси добра, ненасилля, віротерпимості, смиренності тощо. Визначальною мотивацією є мотиви допомоги, співпраці, любові, сприяння, супроводу, поступливості, поблажливості.

Когнітивний компонент при толерантному ставленні виражається в умінні зрозуміти, що відбувається, мотивації, миропобудові протилежної сторони, що включає рефлексивну свідомість і мислення. Розуміння сприяє переструктуруванню особистісних сенсів і є важливим моментом особистісного росту і розвитку. Зрозуміти що-небудь – це значить співвіднести предмет пізнання зі своїми знаннями й уявленнями, зі своїм життєвим досвідом, причому співвіднести так, щоб увести цей предмет у систему причинно-наслідкових зв'язків, на підставі яких можливе його пояснення і пророкування, його інтерпретація й оцінка (за Ю.М. Кулюткіним [98]).

Когнітивний компонент при толерантному відношенні відрізняється частковим розумінням того, що відбувається, відповідно, неприйняттям або упередженим прийняттям, оскільки прийняття як психологічний механізм відходить на інший план і може не актуалізуватися. Терпіння як психологічний механізм, що зумовлює прояв толерантності, виходить на перший план. Це означає, що в деяких випадках людина виявляє терпіння (намагається себе стримувати, контролювати), а в деяких випадках – ні. Провідним механізмом терпимості, навпаки, є прийняття будь-чого як даності, прояв розуміння, емпатії, асертивності до об'єкта. Терпіння в цьому разі, відступає на другий план, але не втрачає при цьому свого потенціалу й активно використовується особистістю.

При нетерпимому ставленні когнітивний компонент відповідно виражається в недостатньому розвитку механізмів прийняття і терпіння, в

нерозумінні мотивації, поведінки, способу мислення, поглядів іншої людини.

Емоційно-вольовий компонент при толерантному ставленні полягає в умінні долати дратівливість, невтриманість, виявляти витримку, самовладання, самоконтроль і саморегуляцію, а під час роботи над собою виражається в емпатії, любові, повазі, інтересі.

Емоційно-вольовий компонент при нетерпимості характеризується невтриманістю, агресивністю, емоційним реагуванням у вигляді емоцій дратівливості, гніву тощо або байдужістю, емоційною холодністю, відчуженістю, емоційною непоступливістю, зневагою, презирством.

Конативний компонент терпимого ставлення виливається в асертивність поведінки. Асертивність має три основні значення: впевненість у собі і готовність брати відповідальність за свої дії; конструктивний підхід до вирішення проблем; бажання не ущемляти чужих інтересів. Отже, під асертивністю поведінки розуміється принцип «живи сам і давай жити іншим». Асертивність залежить від уміння вийти за межі свого «Я», його соціальної та особистісної адаптації, рівня розвитку терпимого ставлення, особистісної зрілості, уміння «тримати паузу», прагнення знайти в несприятливій ситуації, що складається, позитивні моменти. Характеристиками асертивності поведінки можуть бути: діалог, підтримка, переконання, роз'яснення, узгодження, співпраця, допомога, пояснення, попередження. Асертивна форми поведінки – переконувати, роз'яснювати, узгоджувати, затверджувати, пояснювати, попереджати і т. ін. [словар]

Сьогодні в українському суспільстві практично відсутні об'єктивні умови для розвитку в особистості толерантності. Пов'язано це насамперед із ослабленням ролі держави і падінням її авторитету в суспільстві й у світі, економічною кризою, девальвацією цінностей вітчизняної історії та культури. До числа «негативних» чинників можна віднести: криміналізацію суспільства; скорочення можливостей для «чесної» праці; поширення бідності; кризу сім'ї, поступове руйнування традиційних родинних зв'язків; універсалізацію товарно-грошових відносин, унаслідок якої культ грошей

охоплює все більш широкі прошарки суспільства. Ми розглядаємо ці фактори, як об'єктивні, оскільки вони пов'язані з дійсністю, що оточує людей: рівнем розвитку суспільства, типом відносин у суспільстві, що склалися, оцінкою цього у свідомості людей, умовами життя особистості.

До суб'єктивних чинників ми відносимо індивідуальні особливості людини: її психофізіологічні властивості, генетичні особливості, задатки і здібності, професійні й особистісні характеристики, ступінь освіченості та кваліфікації, практичний життєвий досвід, рівень засвоєння моральної культури і розвиненість свідомості.

Дослідження впливу зазначених факторів на процес розвитку толерантності виявило, що їх усвідомлення та врахування сприяють підвищенню його ефективності. Уміле використання цих факторів залежить від знання умов, які впливають на становлення толерантної особистості, тобто складових частин або характеристики середовища, в якій розвивається суб'єкт. Система всіх факторів та умов життєдіяльності утворює середовище проживання людини, яка є важливою умовою виховання особистості, оскільки створює актуальний образ у сфері міжособистісних відносин, в основі яких лежить толерантність.

Суспільні умови розвитку особистості, ступінь її соціальної зрілості й активності, психічний настрій, особистісні якості, характер і зміст соціальних протиріч, економічні, політичні, культурні та побутові умови складають середовище становлення і розвитку людини як соціального об'єкту. Характер міжособистісних відносин, заснований на толерантності, зумовлює ефективне становлення толерантної особистості.

Більшість складових толерантності можуть бути сформовані шляхом соціального навчання, використання соціально-психологічних тренінгів і т. ін. Перефразовуючи відому формулу М.М. Бахтіна, можна сказати: чим ближче до особистісної основи толерантності – до цінностей, сенсу, особистісних настанов – тим менш адекватними будуть зусилля і тактика «впровадження».

Якщо розуміти толерантність не як просту суму знань або поведінкових умінь, а як особистісну позицію, ціннісне ставлення, то найбільш адекватною психолого-педагогічною тактикою розвитку толерантності є фасилітативний підхід, за якого основна увага зосереджена не на досягненні загальних для всіх «заданих результатів», а на створенні умов, найбільш сприятливих для вироблення кожним власної, самостійної й незалежної позиції, для природного, рефлексивного й індивідуального становлення толерантності у всіх основних вимірах. При цьому серед ключових умов виокремлюються не самі по собі методи чи тематика навчання, а цінності і смисли, що актуалізуються, якість відносин між дорослими та дітьми, а також толерантність й особистісна зрілість самих дорослих [36, 92, 184,186].

Викладений підхід до розуміння психології міжособистісної (комунікативної) толерантності може служити підставою для розробки різних програм – як педагогічних з розвитку толерантності, так і дослідницьких та діагностичних, зокрема для побудови концепції гуманітарної експертизи розвитку толерантності в освіті.

За даними наявних досліджень недостатньо розглянута і проблема меж толерантності. А.Є. Зімбулі виокремлює три чинники моральної терпимості: конкретність (соціальне тло, внутрішній стан людини, різкий контраст між сприйманим фактом й очікуваннями), інструментальність (сполучення з іншими моральними цінностями), внутрішня напруженість [75].

Говорячи про терпимість, людина має право виявляти терпиме ставлення до всього, якщо це не загрожує особистості, колективу, соціуму. У разі загрози у вигляді фізичної дії, ідеології, межі терпимості звужуються, людина має право виявити примус у межах чинних законів. Терпимість припускає наявність стриманості, терплячості, розуміння і прийняття.

При толерантності межі ширші: людині байдуже, що відбувається, поки воно не стосується її самої. Отже, при толерантності знижено поріг чутливості особистості, як емоційного нереагування на події, тобто

толерантність виступає як пасивна форма реагування.

Г.У. Солдатова у програмі тренінгу «Жити в мирі з собою та іншими», розробленої для підлітків, розглядає проблему «меж» толерантності. «У світі існують групи людей, які, з одного боку, відображають розмаїття життя, але, з іншого – нерідко сприймаються більшістю як антисоціальні явища. Злочинці, представники сексуальних меншин, наркомани – всі ці люди, безсумнівно, є «іншими» в нашому суспільстві. Як ставитися до них? Чи повинна толерантність бути безмежною, а ми – терпимими і поблажливими в таких випадках? У зв'язку з цим можлива ще одна позиція: можна жити, немов би не помічаючи цих фактів, байдуже проходячи повз них. Чи буде подібне ставлення толерантним? Або толерантною буде активна протидія їх поширенню? Отже, проблема меж толерантності – це ще й питання про межі між толерантністю і байдужістю, конформізмом,»[184].

Не зважаючи на відмінність суджень, усі дослідники єдині в думці про необхідність виявлення та розв'язання проблеми толерантності.

Різноманіття трактувань терміна «толерантність» та тенденція його редукції до близьких понять (повага, прийняття, емпатія тощо), відсутність чітких класифікацій та їх критеріїв, а також механізмів досліджуваного феномена викликає певні труднощі в ході визначення рівнів толерантності.

Дослідники В.Ф. Габдулханов і В.Х. Баширова у своєму дослідженні «Принципи та прийоми формування толерантної особистості в умовах татарсько-російської двомовності» [54] виокремлюють три змістових рівні толерантної освіти:

Перший рівень передбачає озброєння учнів знаннями та вміннями, що відповідають вимогам освітнього стандарту і національно-регіонального компонента. Якість знань та вмінь тестується вхідним, проміжним і кінцевим видами контролю.

Другий рівень можна визначити як головне завдання навчання: «навчити вчитися». Його критерій – здатність учнів самостійно здійснювати вибір як в межах пропонованого набору знань, навичок та вмінь, так і поза

ним. Завдання полягає в тому, щоб навчити учнів творчо мислити, прищепити їм здатність до дослідження ситуацій міжкультурного спілкування, здатність до аналізу, організації і самоорганізації своєї етнокультурної поведінки, вміння приймати стандартні та нестандартні рішення.

Третій рівень можна сформулювати як «пробудження і виховання творчої етнокультурної діяльності, прагнення до нових національно-культурних знань». Уміння прищепити й розвинути любов до процесу навчання, прагнення до постійного поглиблення і розширення етнокультурних знань стає основою толерантних відносин як педагогічної концепції.

Орієнтація на зазначені рівні, за результатами спостережень, дозволяє ефективно, поетапно формувати толерантну свідомість як норму в міжособистісних міжетнічних відносинах на високому рівні його розвитку.

Критерієм визначення рівнів слугував ступінь самостійності прояву толерантності. Модель процесу виховання толерантності дозволяє визначити її рівневі прояви за низкою показників: наявність адекватної самооцінки, безпосередня емоційна оцінка, усвідомленість мотивації толерантності, характер спільної діяльності, ситуативне емоційне ставлення, ступінь рефлексивної активності; залежність від зовнішніх умов, від ситуацій.

Нульовий рівень (нейтрально-конфліктний) характеризується індивідуальним досвідом, тобто чого навчили в оточенні сім'ї, класу, в економічних і культурно-побутових умовах життя, безпосередній конкретній ситуації або зацікавленості у спілкуванні. В основі зазначеного рівня лежать індивідуально-психічні якості особистості (сила, врівноваженість, рухливість процесів збудження і гальмування). Толерантність таких студентів має вибірково-ситуативний характер, тобто їм притаманна толерантність до виборчо-обраного індивіда в окремій ситуації, з яким вони готові здійснити емоційний і діловий контакт. Вона виявляється у вигляді діалогу без негативних емоцій, різких, грубих висловлювань, але при деяких змінах

(розбіжність поглядів, різке слово співрозмовника, відсутність результативності діалогу) позитивні емоції змінюються негативними, діалог змінюється гучними і часом нецензурними висловлюваннями. Може виникнути ситуативний або навіть затяжний конфлікт. Психологічна гнучкість у таких студентів практично відсутня. Характерним для них є низький (вибагливий) рівень або рівень первинної соціалізації (стадія визнання можливих відносин). Показником цього рівня є наявність адекватної самооцінки. Безпосередня негативна емоційна оцінка відносно до членів своєї групи виявляється вкрай рідко і, якщо виявляється, то студенти пояснюють її словами : «Вирвалося, не стерпів , а що він...», тобто вони визнають толерантні відносини, однак виявити їх можуть не завжди, особливо в « гарячі» моменти обговорення. Конструктивність у діалозі не спостерігається. Ступінь рефлексії низький. Фактором, що стримує інтолерантність, є регламентація групової роботи викладачем, самі члени групи. Фактором, що стимулює розвиток толерантності, є спільно-групова діяльність, визнання можливих відносин, соціальне середовище [88].

Середній (статусний) рівень. Показником цього рівня є наявність мотивації для прояву толерантності. Студенти розуміють важливість і значення толерантності у спілкуванні з членами своєї групи та іншими групами. У відносинах присутня ситуативно-емоційна оцінка. Такі студенти самостійно виявляють толерантність у стандартних умовах до членів своєї групи та інших груп. Конструктивність у діалозі виявляється в результативності роботи. Кожний індивід займає певний статус. У студентів накопичений певний досвід взаємодії у групі та між групами. Фактором, що стимулює становлення толерантності, є усвідомленість толерантності, бачення успіху роботи при прояві толерантності та перспектив її розвитку, коректна реакція викладача під час роботи студентів у групах. Фактором, що стримує розвиток толерантності, є відсутність позитивного результату взаємодії індивідів.

Вищий (рефлексивний) рівень характеризується емоційно стійким

ставленням до членів інших груп, високим ступенем рефлексії. Мотиви відносин, не пов'язаних зі спільною діяльністю, поєднуються з прийняттям правомочності існування інших точок зору, в діалозі спостерігається конструктивність і бажання продовжити розмову.

Одним із завдань у дослідженні толерантності є пошук, опис і вивчення окремих її показників, які репрезентують структурні компоненти особистості.

Макроструктура властивостей особистості чітко простежується в контексті континуально-ієрархічної структури особистості О.П.Саннікової [194]. Вченою представлена структура особистості як макросистема, що складається з різнорівневих підсистем, які мають специфічні характеристики. Дослідницею виокремлюються: формально-динамічний, змістово-особистісний та змістово-імперативний (нормативний) рівні. До першого рівня належить сукупність усіх властивостей, що відображають динаміку протікання психічних явищ та індивідуальні властивості конституціонального характеру. Другий - включає в себе власне особистісні властивості (поняття особистості у вузькому сенсі слова): спрямованість особистості, моральна, етична, мотиваційна сфери тощо. Третій рівень включає той клас характеристик, який відображає наявні в особистості уявлення про суспільство, норми, культуру, знання тощо, і саму мораль особистості. Третій рівень жорстко контролюється свідомістю. При цьому кожному рису особистості авторка пропонує розглядати в контексті цієї структури, виокремлюючи в них показники, що репрезентують кожний із цих рівнів. Важливо відзначити, що розглянуті рівні взаємопов'язані між собою і взаємопроникають один у інший. Саме це пояснює розвиток «проростання» окремих психічних властивостей (емоційності, емпатії та ін.), які пронизують особистість від нижчих рівнів до вищих [193, 194, 195].

Аналіз властивості, що вивчається у даному дослідженні, в контексті зазначеної системи властивостей особистості дозволяє представити і вивчати толерантність як континуально особистісне утворення, в якому розглянуті

рівні взаємопов'язані між собою. Ґрунтуючись на цій концепції можна припустити, що толерантність як властивість особистості також по-різному може виявлятися на різних рівнях. Толерантність на формально-динамічному рівні може бути представлена сукупністю тих властивостей, які відображають форму і динаміку протікання толерантності у спілкуванні. Другий, особистісний (змістовий) рівень, очевидно, включає в себе показники толерантності, пов'язані з потребою-мотиваційною сферою. І третій рівень характеризує ті особливості толерантності, що формуються під впливом суспільних, моральних, культурних знань і т. ін. Слід зазначити, що в нашій роботі ми досліджуємо тільки формально-динамічні та якісні характеристики толерантності.

Проведений аналіз наукової літератури дозволив серед широкого спектру якостей, що характеризують толерантну особистість, виокремити ті, які: а) розглядаються більшістю дослідників; б) задіяні безпосередньо у спілкуванні; в) належать до формально-динамічного та якісного рівня.

Виходячи з вищезазначеного, доходимо висновку, що толерантність, як і інші важливі особистісні властивості, має трикомпонентну структуру, а кожний компонент тісно пов'язаний із рисами особистості.

Отже, у структурі толерантності на якісному рівні нами виокремлено: емоційну (ЕТ), когнітивну (КТ), поведінкову толерантність (ПТ) [195]. Розглянемо ці біполярні показники більш докладно.

Емоційний компонент толерантності – високі значення показника (ЕТ+) свідчать про схильність особистості до прояву інтересу, позитивного ставлення до іншої людини, тобто про здатність до таких емоцій, переживань та їх проявів (міміка, пантоміміка), що характеризують прийняття іншої людини. Низькі значення (ЕТ–) вказують на емоційне неприйняття іншої людини, прояв емоційної нестриманості, агресивності, дратівливості, емоційної холодності, відсторонення, зневаги.

Когнітивний компонент толерантності – високі значення цього показника (КТ+) свідчать про позитивні або нейтральні настанови та думки

про іншу людину, про такі розумові характеристики і знання, що дозволяють прийняти іншу людину. Низькі значення цього показника (КТ–) вказують на наявність таких думок, при яких важко усвідомити і прийняти права іншої людини на свою позицію, на свої почуття і дії.

Поведінковий компонент толерантності – високі значення цього показника (ПТ+) свідчать про схильність особистості приймати іншу людину як носія інших форм поведінки, вибудовувати свою поведінку в такий спосіб, щоб дозволяти іншому бути самим собою. Це демонстрація позитивного ставлення до інших людей, така поведінка, не порушує права інших людей і т. ін. Низькі значення показника (ПТ–) є характеристикою експресивного, імпульсивного, ворожого ставлення до іншого, жорстких і різких реакцій на поведінку іншого, зовні виявляється невдоволення іншою людиною, озлобленість і схильність до насильницьких дій.

1.3. Властивості особистості, що супроводжують прояви толерантності

Розкриття сутності феномена толерантності, його осмислення з позицій різних наукових підходів, опис структури толерантності як властивості особистості може бути повним тільки при окресленні психологічного образу толерантної особистості, оскільки саме з конкретної людини та її ставлення починаються толерантні взаємовідносини.

В силу актуальності проблеми досить широко представлені сучасні дослідження психологічних особливостей толерантної особистості [15, 46, 54, 59, 62, 88, 92, 154, 184, 203, 215, 216]. Але першим, хто синтезував здобутки інших учених і результати власних спостережень у цьому напрямі й описав характеристики толерантності та упередженості, був Г. Олпорт [244]. Слідом за представниками психодинамічного напрямку, які розробляли теорію авторитарності та авторитарної особистості (Т. Адорно, Д. Левинсон, З. Фрейд, Е. Френзель-Брунsvик та ін.) Г. Олпорт пояснював природу

упередженості особистості її структурою. Він розглядав упереджену особистість як результат «спотвореного Его», яке формується під впливом того, що особистість не може впоратись із відчуттям непевності, страху і або придушує їх, або проектує на інших людей. Ці процеси призводять до розвитку таких якостей, як категоричне мислення (категоричність взагалі), схильність до моралізації, виражена потреба у визначенні, наявність амбівалентності у відносинах до близьких (насамперед до батьків). У протилежність упередженій особистості, тобто такої, яка не здатна на неупереджене прийняття думок, способів життя, поведінки та інших проявів індивідуальності людей, толерантній особистості притаманні відчуття захищеності, безпеки, переконаність у власній спроможності впоратись із загрозою. Вона адекватно оцінює власні достоїнства та недоліки, розуміє саму себе. Серед її характеристик учений також виокремлював відповідальність, відсутність вираженої потреби у визначенні, стійкість до невизначення, відсутність жорсткої дотриманості порядку, педантичності, несхильність до категоричних суджень, визнання різноманіття світу, несхильність перекладати провину на інших, орієнтацію на власні судження, на особистісну незалежність, а не на зовнішні авторитети. Толерантна особистість соціально чутлива, здатна адекватно оцінювати інших людей, що зумовлює її емпатійні якості. Вона вміє співчувати, співпереживати та допомагати іншим людям. У соціальних поглядах віддає перевагу демократії, оскільки відстоює свободу і не визнає авторитаризму. Соціальна ієрархія не має для толерантної особистості великого значення. У цьому сенсі така особистість є дійсно вільною і незалежною натурою з гнучким мисленням [244, 245].

Важливу інформацію стосовно когнітивних особливостей толерантної та інтолерантної особистості знаходимо у працях когнітивного напрямку психології. Вчені-когнітивісти вважають, що толерантність чи інтолерантність зумовлені індивідуальними відмінностями в таких когнітивних характеристиках особистості, як потреба в пізнанні, потреба у

структурі, потреба в когнітивній завершеності [256].

Толерантна особистість характеризується високою потребою в міркуваннях, пошуку, глибокому аналізі інформації про світ, що важливо для відносин між людьми, подіями тощо. Тобто толерантні люди вмотивовані розширювати знання про своє оточення і вони менш сприйнятливі до впливів, що мають за мету змінити їхні настанови. При цьому вони не відчують сильної потреби структурувати всю інформацію і знання, які в них є. Для них важливіше збирати нову інформацію, бути відкритими новому знанню і досвіду, що передбачає постійну готовність до змін. Такі люди не прагнуть спрощення ради чітких і ясних відповідей на всі запитання. Як наслідок, у них низька потреба в когнітивній завершеності, що виражається у відсутності прагнень до швидких висновків, суджень і до постійності, фіксації на певних станах знання.

Інтолерантні особистості мають низьку потребу в пізнанні, вони уникають розширення знань про світ та довколишніх людей і не отримують у цьому процесі задоволення. Як наслідок, їхнє мислення характеризується прагненням до найменших когнітивних зусиль, піддатливістю до впливу навіть слабких аргументів, стереотипизації. Такі люди прагнуть визначеного знання, чітко структурованої інформації стосовно різних аспектів життя. Вони віддають перевагу зупинити пошук нової інформації, але не відчувати неструктурованість, невизначеність, сумніви. Тому в них наявна схильність до однозначної інтерпретації подій, учинків людей, до категоричних оцінок тощо. Будь-яка неузгодженість, інформація та знання, що постійно змінюються, приносять їм дискомфорт. Вони нетерпимі до невизначеності, прагнуть когнітивної завершеності. Інтолерантність, у такий спосіб, супроводжується прагненням до швидких рішень, до швидкого досягання завершеності та прагненням до постійності, до блокування надходження нової інформації. Людина стає закритою системою, що уникає нової інформації, робить помилкові судження, неадекватно оцінює своє оточення [190].

Слід зазначити, що досить складним є питання зв'язку толерантності з іншими властивостями особистості, оскільки важко чітко провести лінію між проявами толерантності у спілкуванні з оточуючими і тими психологічними характеристиками особистості, які супроводжують толерантність. Саме у сфері спілкування серед основних сфер прояву психічної активності особистості виділяється товарицькість.

За даними О.П. Саннікової товарицькість є одним із видів психічної активності і визначається автором як сильно розвинене стійке стремління до спілкування, до особистісного контакту з людьми. Це стремління проявляється у реалізації потреби у спілкуванні, у ініціативності, легкості, широті, усталеності та виразності спілкування. Товарицькість мотивує поведінку людини, спрямовуючи її по відношенню до певних об'єктів [194].

У дослідженнях, представлених у роботах А.І. Ільїної, були виділені та описані деякі параметри товарицькості. Автор показала, що товарицьким людям характерна швидкість встановлення соціального контакту, мінливість, непостійність стосунків із іншими людьми, швидкість реакції на поведінку партнера по спілкуванню, ініціативність і активність у спілкуванні, широта кола спілкування. Нетоварицькі люди володіють протилежними якостями [84].

Як встановлено у дослідженнях, товарицька людина може проявляти толерантне відношення до партнера, що за даними В.В. Бойко характеризується як комунікативна толерантність [32]. Встановлено, що комунікативній толерантності найчастіше відповідає високий рівень інтелекту, реалістичність мислення, усвідомленість у дотриманні загальноприйнятих норм. Комунікативно толерантні люди характеризуються високим рівнем активності в соціальних контактах, відкритістю, товарицькістю, довірливістю, безпосередністю у спілкуванні, відсутністю дипломатичності, емоційною зрілістю, стійкістю тощо [216].

Дослідження характеристик толерантної та інтолерантної свідомості також надають багато матеріалу для окреслення психологічного портрету

толерантної особистості. Яскравою ознакою інтолерантної свідомості є егоцентризм, який не дає особистості бачити світ поза власними інтересами й переконаннями. Отже, толерантність може мати місце тільки при відсутності егоцентричних настанов, при здатності прийняття інших точок зору та змінювання власних поглядів [202].

У дослідженнях [151, 218] наголошується на тому, що толерантність як особистісна характеристика формується під впливом багатьох факторів, тобто залежить від багатьох інших якостей особистості. Толерантність пов'язана з відчуттям безпеки, що є свідомством психічного здоров'я людини, з адекватною (високою) самооцінкою, зі здатністю до адекватних суджень стосовно інших людей, а також зі здатністю до емпатії [102,69, 139].

Емпатія є проникненням у переживання іншої людини, розумінням її внутрішнього психологічного стану. Вона може здійснюватись як співпереживання, за якого людина більш центрована на власних труднощах і не стає на місце іншого, та як співчуття, що є більш зрілою формою емпатійної участі. При співчутті людина переживає неблагополуччя іншого поза переживанням власних проблем [69, 70, 125, 139]. Емпатія є механізмом, завдяки якому можливе сприйняття і розуміння людей. При емпатії є задіяними інтелектуальні, емоційні, поведінкові характеристики людини, які дозволяють їй ототожнювати себе з іншим, переживати разом з ним його проблеми, відчувати його стан, передбачати його реакції та вчинки.

Отже, без розуміння почуттів іншого, без «переживання іншого» (Р. Даймонд, О.П. Саннікова [194]) й адекватного відображення його переживань (Л.П. Журавльова [69]) не можливе ніяке толерантне ставлення. Зв'язок між толерантністю та емпатією настільки тісний, що існують погляди на емпатію як на емоційний компонент толерантності [11]. Емпатія та механізми, що мають при ній місце, передують проявам толерантного ставлення та супроводжують їх. Тому здатність до емпатії вважається важливішою рисою толерантної людини [2, 125].

Інформацію щодо зв'язку толерантності з іншими психологічними

властивостями дають описи інтолерантної особистості. У численних роботах зазначається, що інтолерантним людям притаманні авторитаризм, бажання сильної влади і, водночас, схильність до підпорядкування влади [1, 151, 190, 257], прагнення до домінантності, уявлення про власну виключність, схильність приписувати відповідальність оточенню, висока тривожність, потреба в порядку. Мислення таких людей характеризується ригідністю. Ригідність взагалі може бути особистісною характеристикою інтолерантної людини, що, у свою чергу, пов'язана з консерватизмом, а також авторитаризмом, конформізмом, догматизмом, етноцентризмом тощо [58, 244]. У дослідженнях соціальних психологів ригідність розглядається як нездатність до антиципації ролей інших людей і нездатність успішно виконувати власні ролі відносно них. Це призводить до фіксування на певних типах рольової поведінки навіть при зміні умов. У такий спосіб ригідність є нездатністю до зміни поведінки або окремих її особливостей у зв'язку з об'єктивною необхідністю [151].

Г.У. Солдатова, Л.О.Шайгерова та ін., розглядаючи толерантність як соціально-психологічну стійкість, акцентують на ряді настанов і цінностей особистості, що відповідають толерантному ставленню. Це насамперед наявність альтруїстичних настанов, певний ступінь близькості між різними групами людей (Е. Богардус), відсутність етноцентризму, авторитаризму, антисемітизму тощо. На рівні переконань толерантність супроводжується відсутністю схильності до забобонів у будь-якій сфері.

Аналіз наукової літератури засвідчив, що інформація про зв'язок толерантності з іншими властивостями особистості міститься в дослідженнях, присвячених вивченню її структури як інтегральної характеристики особистості, сутності авторитарної особистості, формування толерантної свідомості тощо. Досить важко чітко виокремити групу якостей, що не є проявами толерантності, окремі її форми, види, структурні компоненти. Проте вченими окреслюються особистісні детермінанти толерантності (здатність до емпатії, стійкість до невизначеності, гнучкість

мислення, альтруїзм, комунікативні якості, відчуття безпеки та захищеності, здатність до довіри, внутрішній локус контролю, вміння брати на себе відповідальність тощо), когнітивні характеристики толерантної особистості (висока потреба в пізнанні, відсутність потреби у структурі та когнітивній завершеності), структура особистості, що зумовлює схильність до толерантного ставлення (неавторитарна особистість, яка впевнена в собі, вміє впоратись із власними страхами і тривогою, з базовою довірою до життя, із здоровим Его тощо).

1.4. Толерантність і емоційність в індивідуально-психологічному вимірі

Незважаючи на те, що стосовно характеру зв'язку між толерантністю і психічною стійкістю немає однозначних висновків, цей факт має місце. Дійсно, індивідуальні прояви цієї властивості залежать від певних темпераментальних характеристик людини, як психоемоційна стійкість, урівноваженість, стійкість до стресу тощо.

У багатьох розуміннях толерантності як психологічного феномена акцентується на прийнятті суб'єктом таких переконань, способу життя, моделей поведінки, цінностей тощо, що відрізняються від його власних. Відтак, здатність до прийняття розмаїття світу стає тим фундаментом, на якому ґрунтується вся «побудова» індивідуальної толерантності. Це означає, що толерантність тісно пов'язана з емоціями, оскільки саме в них відбивається ставлення людини до світу, до всього, що відображається. Існують дослідження, в яких розробляється концепція толерантності як феномена, що базується на тріаді прийняття – повазі, симпатії, доброті. Відповідно інтолерантність має у своїй основі тріаду неприйняття, тріаду ворожості – гнів, відразу, презирство [76]. Як видно, в зазначених елементах тріад присутні базові емоції (гнів), почуття (презирство), психологічні якості (доброта) тощо, які також пов'язані з базовими емоціями.

Якщо розглядати толерантність як позитивну настанову на прийняття різноманіття світу, різноманіття інших людей, варіативність їх поведінки, міркувань, психологічних особливостей особистості, то можна вважати, що їх емоційна сфера характеризуються позитивними емоціями. Саме тому, поряд із когнітивними характеристиками толерантності значиме місце повинні займати і поведінковий, і емоційний компоненти [26, 32, 33, 92].

У літературі є відомості, що толерантність взаємопов'язана не тільки із актуальними, ситуативними емоціями, а й із стійкими, позаситуативними характеристиками [193], які представлені емоційністю. Емоційність у психології розглядається як стійка схильність до переживання емоцій певного знаку й модальності (радість, гнів, страх, печаль). Сутністю кожної модальності є ставлення до об'єкту у широкому сенсі, характер взаємодії з ним та спрямованість на, або проти нього (А.Є. Ольшаннікова, О.П. Саннікова). Емоційність, поряд із психічною активністю, є складовою темпераменту і, за даними багатьох досліджень, виконує системоутворюючу функцію відносно властивостей індивідуальності [138, 194, 198]. Це набуває особливого значення в контексті нашого дослідження, оскільки толерантність природно ґрунтується на позитивних емоціях і почуттях.

Розглянемо проблему емоційності більш детально. Проблема емоцій та емоційності належить до найбільш складних і актуальних проблем сучасної психології. Емоції займають особливе місце в ряду психічних явищ. Слід зазначити, що проблема емоцій є достатньо розробленою. Загальновідомі і безперечні положення про функціональне значення емоцій як процесів внутрішньої регуляції діяльності.

Існує два основних підходи, що пояснюють роль емоцій у діяльності: це когнітивні та мотиваційні теорії емоцій. Представники когнітивного напрямку розглядають людину як раціонального суб'єкта, що суворо контролює емоційні процеси. У цьому разі дезорганізація діяльності може відбуватись унаслідок непокори емоцій когнітивним процесам [ ]. Прихильники мотиваційних теорій стверджують, що емоції виступають у

ролі спонукальної сили всієї психічної діяльності людини, в тому числі і когнітивної [1].

Важливими для вивчення природи емоційності є роботи в галузі фізіології емоцій, що проведені В.Д. Небиліциним та А.Є. Ольшанніковою. Дослідниками був виокремлений другий клас стійких емоційних характеристик – якість основних емоцій, і третій – її змістовні характеристики.

В.Д. Небиліцин розглядає емоційність як властивість темпераменту. Основною характеристикою емоційності, на його думку, є вразливість, імпульсивність та емоційна лабільність. Вразливість (емоційна збудливість) – це чуттєва сприйнятливність людини, чуйність до емоціогенних впливів, емоційне реагування в ситуаціях, які для інших можуть бути не емоціогенними. Імпульсивність – швидкість, з якою емоція стає спонукальною силою вчинків і дій без їх попереднього обдумування. Емоційна лабільність – швидкість, з якою припиняється цей емоційний стан або відбувається зміна одного стану іншим. Однак, параметри, що характеризують якість емоційного переживання (його модальність і знак), В.Д. Небиліцин розглядав як найважливіше в сукупності всіх ознак емоційності, оскільки саме вони висвітлюють сутнісні ознаки емоцій – ставлення суб'єкта до світу [129].

А.Є. Ольшаннікова розглядає емоційність як властивість, що характеризує зміст, якість і динаміку емоцій. Змістовий аспект емоційності відображає явища і ситуації, що мають особливе значення для людини. Якісні властивості, які є найважливішими характеристиками емоційності, на думку дослідниці, характеризують ставлення індивіда до явищ навколишнього світу і мають своє відображення в знаках та модальності домінуючих емоцій. До динамічних властивостей емоційності, за А.Є. Ольшанніковою, належать особливості виникнення, протікання і припинення емоційних процесів та їх зовнішнього вираження (експресії) [137,138,141].

Узагальнення та розвиток теорії емоційності було здійснено в дослідженнях О.П. Саннікової. Автор зазначає, що в ряду емоційних явищ слід розрізняти поняття «актуальні, ситуативні емоції» «усталені, позаситуативні - емоційність», «емоціогенна ситуація», й «емоційні переживання». Емоціогенна ситуація – це та ситуація, що може викликати в суб'єкта певні емоційні переживання. Емоційність або неемоційність ситуації визначається ступенем значущості, насиченості подразника, який викликає ту чи іншу емоцію. Чим вище емоціогенність ситуації, тим більш однозначну реакцію в різних людей вона викликає. Однак ступінь вираження емоційної реакції багато в чому залежить від схильності до переживання емоцій певної модальності, тобто стійких особливостей емоційності. Щодо актуальних, (ситуативних, «транзитних») емоцій, то вони презентують свідомості актуальне, активно-виборче ставлення суб'єкта до того, що відображається. Актуальна або ситуативна емоція – це актуальна емоційна реакція, тобто та, що виникає в певних ситуаціях, і реалізується в емоційних переживаннях, станах, які добре схоплюються суб'єктом. Відтак, емоційність як стійка властивість індивідуальності у співвідношенні із іншими емоційними явищами виступає як вихідний рівень реагування на емоціогенні ситуації. Вочевидь саме відмінностями в емоційності, як стійкої властивості індивідуальності, можна пояснити різні за якістю, за інтенсивністю актуальні емоції, що виникають у різних людей в одних і тих самих ситуаціях. Якісні характеристики емоційності є сполучною ланкою між темпераментом і особистістю [193, 194].

І.В. Пацявічюс виявив, що емоційність детермінує потребу в повноті інформації, що стосується різних ланок саморегуляції діяльності. Зокрема, одним із компонентів психологічних механізмів внутрішньої регуляції діяльності є неадекватність суб'єктивної оцінки успішності діяльності: у представників емоційно позитивного типу вона завищена, а у представників емоційно негативного типу – занижена. Для перших їх оцінка служить своєрідним проявом активності, для інших – викликає стимулювальну дію,

при цьому в конструктивних умовах дії представників негативних емоційних типів (Г і ГСП) більш ефективні, ніж дії представників позитивних. Проте в деструктивних діях останніх спостерігається менше зниження ефективності діяльності, ніж, наприклад, у досліджуваних типу Г (гнів), принаймні за параметром швидкості роботи [143,148].

Суттєвим для подальших досліджень стали узагальнення концепції емоційності що було здійснено з позицій континуального підходу (О.П. Саннікова). Отже, емоційність розглядається як стійке, інтегральне, структурне утворення особистості, яке характеризується певним поєднанням її різномірних показників [194]. Нижче ми приведемо основні положення цієї концепції, не намагаючись її скорочувати або змінювати. Отже, автор вважає, що емоційність - це комплекс індивідуально-стійких властивостей, які відображують особливості виникнення і протікання емоційних переживань і характеризують стійке відношення до навколишнього світу і особливості взаємодії з ним. На відміну від актуальних або ситуативних (транзитних) переживань (емоційних реакцій або емоційних станів) емоційність характеризує позаситуативну, стійку схильність до переживань емоцій певного характеру, модальності. У структурі емоційності виділяється цілий комплекс властивостей, які містять:

а) динамічні параметри (формально-динамічний рівень): сила, інтенсивність, тривалість, швидкість виникнення, протікання і зміни емоційних переживань, експресія і інш.;

б) якісні характеристики, які несуть інформацію про модальність (паттерни емоцій: «радість», «гнів», «страх», «печаль»), і знак домінуючих емоцій (позитивною - радість задоволення, негативний - незадоволення - страх, гнів, печаль);

в) змістовні характеристики емоційності, які пов'язані з особовими цінностями, мотиваційною спрямованістю (змістовно-особовий рівень);

г) соціально-імперативні характеристики емоційності, які зумовлені включенням людини в соціальні зв'язки, впливом реального соціального середовища, суспільства, традицій, культури.

Слід зазначити, що ділення показників емоційності за відміченими рівнями є умовним: емоційність, як і кожна риса особи містить в собі частку динамічного, змістовно-особового, соціально-імперативного в різних пропорціях. Прийнятий же розподіл правомірний тільки в цілях аналізу, оскільки кожна з вказаних сторін особи, а саме, формально-динамічна, змістовна, імперативна має свою специфіку, свої критерії оцінки і свої прояви в діяльності і поведінці. Важливо відмітити, що стосунки між відміченими аспектами особи завжди є діалектичними.

4. У структурі емоційності важливішими в сукупності усіх параметрів являються якісні компоненти (модальність Р «радість», Г «гнів», З «страх», П «печаль», СП «спокій»), тому що саме вони містять психологічну суть емоцій - відношення до об'єкту, який відображується [194].

Отже, зазначені факти й положення щодо емоційності, її зв'язку з властивостями індивідуальності, індивідуально-психологічними особливостями людей, дозволяють припустити, що можуть існувати зв'язки між якісними характеристиками толерантності та емоційності.

Спираючись на результати аналізу багаточисленних наукових досліджень, ми дотримуємось тієї точки зору, що толерантність – це здатність до прийняття розмаїття світу, відкритого ставлення до оточуючих, що, у свою чергу, ґрунтується на активності взаємодії з «об'єктом» і спрямованістю на нього, а також на позитивних емоціях і почуттях. Відтак, толерантність пов'язана із позитивними емоціями. Однак, до переживання позитивних емоцій у сфері взаємодії прагнуть як толерантні, так і інтолерантні індивіди [101, 258, 259].

Отже, перед нами постає завдання виявлення специфіки взаємозв'язку між емоційністю та толерантністю, і вивчення особливостей толерантності останньої у осіб із різними емоційними диспозиціями.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

Таким чином, теоретико-методологічний аналіз досліджень проблеми толерантності та емоційності дозволяє дійти таких висновків:

1. На сучасному етапі, незважаючи на численні дослідження, що присвячені проблемі толерантності, потреба в осмисленні цього феномена залишається актуальною. Відсутнє загальне визначення поняття толерантності, що пов'язано з багатоаспектністю її прояву як на рівні особистості, так і на рівні суспільства. У психологічному контексті існує також багатозначність щодо категоріального визначення й особливостей психологічного змісту феномена. У науковій літературі вже сформувався підхід, який розглядає толерантність як інтегральну характеристику особистості, як психофізіологічну стійкість, як особистісну характеристику, як сукупність індивідуальних якостей особистості; як соціально-психологічну стійкість, тобто як систему позитивних настанов та особистісних цінностей, а також як систему групових цінностей.

Аналіз наукових здобутків дозволив окреслити певне коло понять, за допомогою яких можна розкрити природу толерантності. Вони позначають психологічні явища, через які виражається толерантність. З-поміж них найбільш вагомими є повага до іншого, розуміння, прийняття його індивідуальності, готовність взаємодіяти з ним, активне відкрите ставлення до нього, підтримка права іншого на свій спосіб буття, сприяння затвердженню його прав, настанова на взаємність, терпиме ставлення до іншого, зниження сензитивності до впливу несприятливих чинників, якими можуть виступати відмінності суб'єкта/об'єкта, психоемоційна стійкість до будь-яких впливів.

У даному дослідженні толерантність визначається як стійка багатоконпонентна властивість особистості, що виявляється у здатності розуміння, прийняття іншої людини з визнанням її права на індивідуальність, у готовності активно взаємодіяти зі світом у позитивному напрямі, що ґрунтується на стійкості до потенційно і реально загрозливих впливів, до

розмаїття світу та усвідомлюванні принципу взаємності.

2. Оскільки толерантність має багато проявів, розпочинаючи з психофізіологічного і включаючи соціальний і духовний рівні, на нашу думку, її доцільно вивчати, спираючись на положення континуально-ієрархічного підходу до структури особистості (О.П. Саннікова). З позицій цього підходу толерантність є стійкою властивістю особистості, що по-різному виявляється на всіх рівнях її структури. На формально-динамічному рівні ця властивість представлена сукупністю характеристик, що відображають форму й динаміку реалізації толерантного ставлення до навколишнього світу: потребу в активному прояві толерантного ставлення, інтенсивність, легкість прояву, стійкість толерантного стану тощо. На якісному рівні толерантність представлена якісними характеристиками (когнітивними, емоційними, поведінковими), що відображають її психологічну сутність. На змістово-особистісному рівні толерантність виступає як ціннісна орієнтація, особистісна цінність, сукупність мотивів. На рівні актуального досвіду толерантність як соціальна настанова і цінність впливає на переживання світу з усім його різноманіттям взаємовідносин з оточуючими людьми. Третій – соціально-імперативний – рівень включає ті особливості властивості, що формуються під впливом суспільних, духовно-моральних, культурних аспектів, і відображають уявлення особистості про толерантне ставлення як групову цінність і суспільну норму, про індикатори соціальної та етнічної толерантності. На цьому рівні толерантність є моральним імперативом особистості, поєднуючи в собі особистісні та суспільні аспекти прояву. Для нашого ж дослідження великий інтерес викликають якісні компоненти толерантності, оскільки саме вони відбивають психологічну сутність феномену, який вивчається.

3. На підставі аналізу наукових даних про толерантність, а також положень про якісні метахарактеристики індивідуальності (О.П. Саннікова) було експліковано такі компоненти властивості: а) *емоційний компонент* – сукупність емоцій, які характеризують прийняття іншої людини, наявність

інтересу і позитивного ставлення до інших; б) *когнітивний компонент* – уявлення, знання, нейтральні або позитивні думки та ін., що дозволяють розуміти іншу людину і приймати її; в) *поведінковий компонент* – схильність вибудовувати свою поведінку в такий спосіб, щоб дозволяти іншій людині бути самою собою, схильність демонструвати позитивне ставлення до інших і таку поведінку, яка не порушує їхніх прав.

Такий компонентний склад властивості дозволяє, на наш погляд, диференціювати її прояви в різних людей.

4. Аналіз наукової літератури засвідчив, що з-поміж пов'язаних із толерантністю психологічних характеристик особистості виокремлюють здатність до емпатії, стійкість до невизначеності, гнучкість мислення, альтруїзм, комунікативні якості, відчуття безпеки та захищеності, здатність до довіри, внутрішній локус контролю, вміння брати на себе відповідальність тощо. Зазначені властивості вважаються особистісними детермінантами толерантності. У руслі когнітивного напрямку виокремлюють когнітивні характеристики толерантної особистості: високу потребу в пізнанні, низький рівень потреби у структуруванні, невиражену потребу в когнітивній завершеності. У працях психодинамічного напрямку описуються особливості авторитарної особистості, що зумовлені структурою особистості в цілому, особливостями її становлення й формування, і напроці вагу їй окреслюються риси толерантної неупередженої особистості: відсутність схильності до упереджених суджень, авторитаризму та догматизму, впевненість у собі, вміння впоратись із власними страхами і тривогою, наявність базової довіри до життя тощо.

5. Толерантність – феномен, який полягає, насамперед, у прийнятті розмаїття світу, індивідуальності «іншого». В основі такого прийняття лежить прийняття «об'єкту» взагалі. Толерантне ставлення – це готовність активно взаємодіяти зі світом і людьми в умовах впливу фактора різноманіття, активне відкрите ставлення до навколишнього, що, у свою чергу, засноване на активності взаємодії з «об'єктом» і спрямованістю на

нього. Оскільки толерантність виявляється в позитивних настановах особистості на прийняття розмаїття світу, вона природно ґрунтується на позитивних емоціях і почуттях. Усе це дозволяє передбачити, що толерантність перебуває у зв'язку з емоційністю людини, яка є стійкою схильністю до переживання емоції певного знаку й модальності, сутністю яких і є ставлення до об'єктів у широкому сенсі, характер взаємодії з ними та спрямованість на, проти або від них. Емоційність є складовою темпераменту і виконує системоутворюючу функцію відносно властивостей індивідуальності, що також свідчить про існування з її боку впливу на таку багатокomпонентну властивість, як толерантність.

Публікації автора, у яких представлені матеріали даного розділу:

1. Бабчук Е. Г. Психологические особенности личности с высокой и низкой толерантностью / Е. Г. Бабчук // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблема і пошуки: зб. наук. пр. [гол. ред. Т.І.Сущенко]. – Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2008. – С.20-25.
2. Бабчук О. Г. Толерантність як складна властивість особистості в індивідуально-психологічному вимірі / О. Г. Бабчук// Актуальні проблеми психології: Зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України [за ред. С.Д. Максименка]. – 2010. – Т. X, вип. 16. – С. 34-42.

РОЗДІЛ II

ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ОСІБ ІЗ РІЗНИМ ТИПОМ ЕМОЦІЙНОСТІ

У даному параграфі розкрито форми організації та зміст емпіричного дослідження, обґрунтовано вибірку, визначено та описано методичну процедуру дослідження толерантності та психологічних властивостей, що співвідносяться з нею. Наведено результати апробації «Тест-опитувальника якісних показників толерантності».

2.1. Зміст та етапи емпіричного дослідження індивідуально-психологічних особливостей толерантності

У першому розділі дисертаційного дослідження на основі наукових даних про феномен толерантності було проаналізовано підходи до розуміння його психологічної природи та структурних компонентів. Встановлено, що:

1) толерантність є властивістю особистості, що проявляється у здатності прийняття «іншого» із визнанням його прав на індивідуальність, у готовності активно взаємодіяти зі світом у позитивному напрямку. Толерантність заснована на стійкості до потенційно і реально загрозливих впливів, розмаїття світу та усвідомлюванні принципу взаємності;

2) природа толерантності має багато проявів, починаючи з психофізіологічного та включаючи соціальний і духовний рівні психіки, тому її доцільно вивчати, спираючись на положення континуально-ієрархічного підходу до структури особистості і погляди про метахарактеристики індивідуальності [198].

На основі аналізу наукових даних про толерантність і уявлення про метахарактеристики індивідуальності в якісній структурі толерантності ми виділили *емоційний, когнітивний та поведінковий компоненти*.

Кожен із компонентів (показників) властивості, представляє собою біполярний континуум.

Емоційний показник на *додатньому полюсі* характеризується прийняттям іншої людини, наявністю інтересу і позитивного ставлення до інших (радість, задоволення та ін.); на *від'ємному* – неприйняттям інших, відсутністю інтересу до іншої індивідуальності та емоціями негативного забарвлення (роздратування, гнів, страх, тощо).

Когнітивний показник на *додатньому полюсі* характеризується такими установками, знаннями, нейтральними або позитивними думками та ін., які дозволяють приймати іншу людину; на *від'ємному* – наявністю таких думок та переконань, при яких неможливе або утруднено прийняття прав іншого на свою картину світу, позицію, погляди, дії та почуття).

Поведінковий показник. *Додатній полюс* поведінкового показника свідчить про схильність вибудовувати свою поведінку так, щоб дозволити іншій людині бути самою собою, про реалізацію поведінки, яка не порушує права іншого і демонструє позитивне ставлення до нього); *від'ємний полюс* цього показника характеризується відсутністю такої схильності, реалізацією такої поведінки, яка перешкоджає прояву індивідуальності іншої людини;

3) толерантність пов'язана з широким спектром властивостей особистості;

4) толерантність проявляється на всіх рівнях її структури, а емоційність виконує системоутворюючу функцію стосовно складних властивостей особистості.

Вище викладені теоретичні положення мають бути підтверджені емпірично. Таким чином, метою емпіричної частини роботи є дослідження якісних компонентів толерантності, особливостей їх проявів в залежності від типу емоційності людини та специфіка пов'язаних із толерантністю психологічних властивостей в залежності від індивідуально-типових особливостей толерантності.

Отже, завданнями емпіричного дослідження є:

1) емпірична перевірка якісної структури толерантності, розробка оригінального тест-опитувальника для діагностики компонентів толерантності;

2) вивчення психологічних особливостей толерантності в осіб із різним типом емоційності;

3) організація та проведення дослідження, спрямованого на вивчення толерантності в осіб із різними типами емоційності та створення з цією метою комплексу психодіагностичних методик, адекватних меті дослідження;

4) вивчення зв'язків між якісними показниками толерантності та емоційності, а також показниками товариськості, комунікативної толерантності, емпатії та спектру характерологічних і темпераментальних властивостей особистості за моделлю Р. Кеттелла;

5) виявлення індивідуально-типових особливостей толерантності як якісно-кількісного поєднання її якісних показників.

Мета і завдання зумовили організацію дослідження, яке проводилось в три етапи.

На *першому етапі* відповідно до мети і гіпотеза дослідження здійснювалась підготовка та планування психологічного експерименту: формувалась репрезентативна вибірка, створювався комплекс психодіагностичних методів, визначались час і порядок проведення. Репрезентативність вибірки дослідження забезпечувалася якісно і кількісно.

Відомо, що представники соціономічних професій постійно перебувають у ситуаціях професійної взаємодії з людьми, в ситуаціях примусового спілкування. Існування великого розкиду індивідуальних особливостей людей не залишає жодного шансу спеціалісту цієї галузі, якщо в структурі його особистості не має місця толерантності та пов'язаних із нею якостей.

Такі якості як «терпимість», «тактовність», «здатність проявляти почуття міри і знаходить найкращу форму взаємовідносин», «вихованість»,

«хибкість» та ін. входять у психограму багатьох соціономічних професій, наприклад, управлінця, адвоката, стюардеси тощо.

У психограмі психолога, вчителя, соціального педагога серед особистісних якостей, що забезпечують успішність виконання професійної діяльності, є «терпимість», «безоцінчне ставлення до людей», «інтерес та повага до іншої людини» [176].

Власне, це не називається толерантністю, але перераховані соціально-психологічні якості складають її сутність або мають безпосереднє відношення до неї. У якості досліджуваних було обрано студентів педагогічної професії та слухачів факультету післядипломної освіти «Психологія».

Вибірку склали студенти дошкільного, фізико-математичного, художньо-графічного факультету, факультету фізичного виховання та іноземних мов Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського; а також слухачі, які отримують післядипломну освіту за спеціальністю «Психологія» на базі цього університету.

В дослідженні брало участь 407 осіб. З них вибірку стандартизації оригінального тест-опитувальника якісних показників толерантності склало 203 особи, а основну вибірку дослідження – 204 особи.

У комплекс методів і психодіагностичних методик увійшли:

а) бесіди з психологами-експертами та спостереження за слухачами в різних ситуаціях спілкування для збору даних про феноменологічні прояви толерантності;

б) оригінальний «Тест-опитувальник якісних показників толерантності», який було створено у співавторстві з науковим керівником [195, 196];

в) методики, що спрямовані на вивчення гіпотетично пов'язаних із толерантністю психологічних властивостей особистості:

- «Тест-опитувальник формально-динамічних показників

товариськості», - «Тест-опитувальник емпатії» О.П. Саннікової [197, 194];

- методики, що спрямовані на вивчення окремих проявів толерантності – «Методика діагностики загальної комунікативної толерантності» В.В. Бойко, «Індекс толерантності» Г.У. Солдатової та ін. [151];

г) методика, що вимірює широкий спектр характерологічних і темпераментальних властивостей особистості – «16-факторний особистісний опитувальник» Р. Кеттелла [124,175];

д) методика, що діагностує якісні показники емоційності - «Чотирьохмодальнісний тест-опитувальник емоційності» О.П. Саннікової [194].

На *другому етапі* емпіричного дослідження проводилась діагностика якісних показників толерантності як властивості особистості й досліджувалися показники емоційності, комунікативної толерантності, товариськості, емпатії та низки властивостей характеру й темпераменту за моделлю Р. Кеттелла. Варто зазначити, що вся психодіагностична інформація збиралася у часовому проміжку не більше 30 днів з урахуванням того, що людина за такий період може зазнати досить значних змін і експериментатор ризикує отримати спотворені дані.

Третій етап представляв собою аналіз і інтерпретацію даних психологічного експерименту з дослідження толерантності. У роботі був використаний метод кількісного аналізу, а саме кореляційний і факторний – що спрямовані на виявлення зв'язків та особливостей групування показників психологічних властивостей; та якісний аналіз, який дає можливість групувати піддослідних за необхідними критеріями і вивчати їх індивідуально-психологічні характеристики.

Усі розрахунки здійснювалися у програмі статистичної обробки даних SPSS, версія 13.0 [103, 134].

Якісний аналіз проводився за допомогою метода «асів» і метода «профілів» [12,194].

2.2. Психодіагностичний інструментарій, що досліджує толерантність у контексті рис особистості

2.2.1. Короткий огляд методик, спрямованих на діагностику характеристик толерантності

Результати спостережень і попередніх емпіричних досліджень свідчать про те, що кожній особистості в різному ступені притаманні такі якості, що характеризують її з боку толерантності або інтолерантності. Однак не сама наявність цієї властивості, а її специфічні прояви відрізняють одного індивіда від іншого. Саме інтерес до вивчення не тільки загального прояву толерантності, але її індивідуально-типових особливостей, поставив нас перед необхідністю пошуку адекватного даній задачі психодіагностичного інструментарію.

Аналіз психодіагностичної літератури показав існування окремих груп методик, кожна з яких діагностує специфічний рівень, прояв, вид (форму) толерантності. Окремо виділяють методики, в яких толерантність розуміється як характеристика особистості, і окремо - як система установок і цінностей особистості. Також автори надають індикатори, що дозволяють отримувати інформацію про соціальну та етнічну толерантність [15,186]. Такий підхід до класифікування методик діагностики толерантності є відображення складності феноменологічних проявів і багаторівневої детермінованості толерантності.

Оскільки в цьому дослідженні толерантність вивчається як багатокомпонентна властивість особистості, детально зупинимось на тих методиках, в яких теоретичною основою є погляд на толерантність як на особистісну рису.

1. Методика «Індекс толерантності» Г.У. Солдатової, О.О. Кравцової, О.Є. Хухлаєвої, Л.О. Шайгерової.

Дана методика представляє собою експрес-опитувальник, спрямований на виявлення загального рівня толерантності. Стимульний матеріал

опитувальника складають 22 твердження, що відображають як загальне ставлення до навколишнього світу та інших людей, так і соціальні установки в різних сферах взаємодії, де проявляються толерантність або інтолерантність людини. Дані опитувальника обробляються або кількісно, і тоді за кількістю отриманих балів виявляється низький (інтолерантність), середній або високий рівень толерантності; або якісно – і тоді здійснюється підрахунок балів за субшкалами. Автори пропонують такий поділ на субшкали: етнічна толерантність, соціальна толерантність, толерантність як риса особистості. При цьому, субшкала «етнічна толерантність» виявляє ставлення людини до представників різних етнічних груп та її установки в сфері міжкультурної взаємодії. Субшкала «соціальна толерантність» відображає ставлення особистості до різних соціальних груп (меншостей, психічно хворих, злочинців тощо), її установки до різноманітних соціальних процесів. Субшкала «толерантність як риса особистості» дозволяє діагностувати особистісні риси, установки, переконання людини, які детермінують її ставлення до різних явищ оточуючого світу [151].

Автори методики вказують, що низький рівень толерантності свідчить про вираженість інтолерантних установок особистості до явищ оточуючого світу та людей, але й зазначають, що високий рівень не завжди є показником вираженої толерантності. Він може вказувати на безпринципність особистості, її інфантилізм, байдужість тощо, може бути наслідком бажання бути соціально схваленим. Таким чином, зазначений опитувальник дає можливість дослідити толерантність у різних аспектах її прояву (переважно її змістовно-особистісний характеристики), однак він не діагностує її якісні компоненти, які відображують когнітивну, емоційну і поведінкову природу її прояву.

2. «Опитувальник для вимірювання толерантності» В.С. Магуна, М.С. Жамкочьяна, М.М. Магури.

Даний опитувальник вимірює толерантність через виявлення різноманітних установок, вимірює, насамперед, толерантність вербальної

поведінки особистості. До складу опитувальника увійшли 48 тверджень, спрямованих на виявлення різних видів толерантності: толерантності до представників інших націй, вихідцям з інших місць, представників інших культур; толерантності до інших поглядів, до поглядів та думок меншості; толерантності до відхилень від загальноприйнятих норм, правил і стереотипів; толерантності до складності і невизначеності навколишнього світу. Таким чином, даний запитальник дає можливість вивчати змістовний аспект толерантності, «соціально-практичні точки» її прикладання [151].

3. «Методика діагностики загальної комунікативної толерантності» В.В. Бойко. Згідно авторові, дана методика дозволяє діагностувати толерантні та інтолерантні установки особистості, що проявляються в спілкуванні. Методика містить 45 тверджень, згрупованих у 9 шкал, по 5 у кожній шкалі: «Неприйняття або нерозуміння індивідуальності іншої людини», «Використання себе у якості еталона при оцінці поведінки й образу думок інших людей», «Категоричність або консерватизм в оцінках інших людей», «Невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття при зіткненні з некомунікабельними якостями партнерів», «прагнення переробити, перевиховати партнерів», «прагнення підігнати партнера під себе, зробити його «зручним», «невміння прощати іншим помилки, незручність, неприємності, які що завдані вам ненавмисно», «нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, що створюються іншими людьми», «невміння пристосовуватися до характеру, звичкам та бажанням інших». Індикатори цих шкал відображують зміст проявів комунікативної толерантності. Автор методики виділяє ситуативну толерантність, що відображає ставлення людині до конкретного партнера по спілкуванню, типологічну, що відповідає за ставлення до певного типу, групи людей, професійну, яка проявляється в професійній взаємодії, робочих обставинах, та загальну, що обумовлена життєвим досвідом, властивостями характеру, моральними принципами і впливає на всі зазначені вище форми комунікативної толерантності [207].

Таким чином, дана психодіагностична методика дозволяє досліджувати не тільки змістовно-особистісні й соціально-імперативні характеристики толерантності (за концепцією континуально-ієрархічної структури особистості О.П. Саннікової), але й її якісні особливості (неприйняття індивідуальності іншого, невміння приховувати неприємні почуття, прагнення перевиховати партнера тощо). Проте метою діагностики є все ж таки не якісні компоненти толерантності, а соціальні сфери прояву, тому за її допомогою неможна отримати цілісну картину цього рівня прояву толерантності.

4. «Методика визначення толерантності до невизначеності» С. Баднера (адаптація Г.У. Солдатової та ін..).

Дана методика містить 16 тверджень, які за допомогою шкали згоди, вимірюють особливий прояв феномена, що вивчається – толерантність до невизначеності. При цьому вона розуміється як особистісна риса, що може бути представленою у якості континуума толерантність-інтолерантність до невизначеності. Поліус толерантності характеризує людину, яка здатна продуктивно діяти і відчувати себе комфортно у ситуації високої ентропії або, іншими словами, в умовах хаосу, невизначеності, браку інформації. Толерантна до невизначеності передбачає відповідальність, здатність приймати рішення, несхильність до сумнівів і страху невдач у життєвих ситуаціях такого роду. Інший поліус – інтолерантність до невизначеності – характеризується схильністю до неконструктивного сприйняття складних невизначених ситуацій, стану хаосу в будь-якому аспекті життя. Інтолерантна до невизначеності людина відчуває сильний дискомфорт у високоентропічних умовах, не здатна ефективно приймати успішні рішення, оскільки бачить у них загрозу стабільності та благополуччю. За результатами методики визначається загальний рівень прояву даного виду толерантності – чим вище показник, тим більше є проявленим поліус інтолерантності до невизначеності [59, 151].

Очевидно, що дана методика вимірює тільки один із проявів феномену,

що вивчається, хоча зрозуміло, що він буде пов'язаним із іншими проявами толерантності у окремої людини. Слід зазначити, що феномен толерантності до невизначеності залучає інтерес багатьох вчених та дослідників і на сьогодні існує багатий інструментарій для діагностики саме цього виду толерантності, створений, переважно, зарубіжними авторами (Budner, Ehrlich, Rydell & Rosen, MacDonald, Norton, Vignano La Rosa, Nutt, McLain) [260, 261, 262, 263], а потім адаптований на вітчизняному просторі (Г.У. Солдатова та ін.) [151].

Серед методик, що досліджують толерантність як систему установок і цінностей особистості можна назвати: «Діагностичний тест відносин», автор Г.У. Солдатова; «Типи етнічної ідентичності», автори – Г.У. Солдатова, С.В. Рижова тощо. Головна мета цих методик – вивчення етнічної толерантності через типи етнічної ідентичності та емоційно-оцінний компонент соціального стереотипу [151].

До неспецифічних методів діагностики, які використовуються при вивченні толерантних і інтолерантних установок у сфері міжгрупових відносин, належать: «Шкала фашизму» - F-шкала (Т. Адорно, Е. Френкель-Брунsvік, Д. Левінсон, Р. Сенфорд) [151, 13], «Методика для вимірювання схильності до забобонів» (Г. Олпорт, Б. Крамер) [264, 151] та ін.

Як видно, серед названих методик є як ті, що безпосередньо спрямовані на діагностику толерантності, так і ті, що вимірюють «толерантні» якості людини, починаючи з психофізіологічного рівня і включаючи вищі психічні утворення – альтруїстичні переконання та цінності тощо. Таким чином, психодіагностичний інструментарій для вивчення толерантності включає в себе досить велику кількість методів і методик.

У нашій роботі надано не повний перелік методик, що спрямовані на вивчення толерантності – описані лише ті, що цікаві у контексті даного дослідження. Аналіз психодіагностичної літератури показав, що, незважаючи на широку представленість методик вивчення толерантності, або толерантних якостей особистості, немає такого психодіагностичного

інструменту, за допомогою якого можна було би досліджувати цілісну картину прояву саме якісних компонентів структури даної властивості – емоційного, когнітивного та поведінкового, – що відображають основні сторони суто психологічної природи толерантності. Зазначені вище методики також дають інформацію про ці компоненти, але відомості розрізнені і не досить повні, оскільки теоретичні конструкти цих методик відповідають іншим цілям.

Отже, відсутність спеціального інструменту для діагностики якісних показників толерантності як властивості особистості, спонукало нас до створення оригінальної методики.

2.2.2. Теоретичний конструкт «Тест-опитувальника якісних показників толерантності»

В структурі толерантності з позицій континуального підходу [194] можна виділити три рівні: 1) формально-динамічний, 2) змістовно-особистісний та 3) соціально-імперативний. До метахарактеристик індивідуальності належать характеристики формально-динамічного (потреба, ініціативність, інтенсивність тощо) та якісного рівнів (когнітивні, емоційні, дійові, регулятивні), які містять інформацію про форму, динаміку та якісну сутність її властивостей) [198]. Основний інтерес у даному дослідженні представляє якісний рівень структури толерантності, який є проміжною зоною між формально-динамічним і змістовно-особистісним рівнями і відображає суто психологічні «модальнісні» якості властивості.

Розробка оригінальної методики діагностики толерантності почалась із формулювання її мети, яка відобразила діагностичне призначення і тим самим обґрунтувала потребу в розробці. Метою оригінального тест-опитувальника є діагностика якісних компонентів структури толерантності як властивості особистості.

Попередньо здійснювався теоретичний аналіз проблеми, який дозволив виділити й описати склад якісних показників досліджуваного феномена (див. підрозділ 1.2). У відповідності до цього було розроблено три тестових шкали:

емоційна (емоційний компонент толерантності – ЕТ), когнітивна (когнітивний компонент толерантності – КТ), поведінкова (поведінковий (дійовий) компонент толерантності – ПТ). Таке створення теоретичного конструкту методики забезпечує конструктну валідність тесту [12, 24, 124].

На підставі аналізу феноменології толерантності та численних запитальників, було розроблено систему завдань у вигляді тверджень, спрямованих на вивчення саме якісних компонентів даної властивості особистості.

Спираючись на вимоги психометрики, на підставі наявних у науковій літературі даних про толерантність, її характеристики та прояви, нами був розроблений перший варіант тест-опитувальника, що включав 120 тверджень.

Наступний етап роботи над методикою полягав в оцінці групою експертів (20 осіб) ступеня ясності формулювання кожного твердження, а також у визначенні змістовної валідності тест-опитувальника. У результаті цієї роботи формулювання деяких тверджень були змінені, кілька тверджень було вилючено з опитувальника або замінено іншими.

На етапі пілотажного дослідження змінений варіант тест-опитувальника включав 60 тверджень і був запропонований ста тридцяти п'яти досліджуваним з метою перевірки відповідності отриманих сирих балів нормальному розподілу [193, 12, 150]. У результаті цієї процедури частина тверджень також була вилучена або замінена іншими.

Таким чином, у тест-опитувальнику було залишено 45 тверджень – 15 тверджень на кожному з трьох шкал, діагностуючих емоційний (ЕТ), когнітивний (КТ) та поведінковий компоненти властивості (ПТ). У такому вигляді тест-опитувальник був запропонований двомстам трьом досліджуваним, за вибіркою яких і були проведені основні процедури психометричної перевірки тесту (наведені нижче).

Отже, в остаточному варіанті оригінальна методика складається з: інструкції, 45 тверджень (15 на кожному шкалу; включають прямі та зворотні

твердження) і бланка, на якому передбачені такі варіанти відповіді: «безумовно, так», «мабуть, так», «мабуть, ні», «безумовно, ні».

Процедура тестування є стандартною. Кожен з варіантів відповіді оцінюється у відповідності із шкалою балів (див. «Ключ-дешифратор», Додаток А) і підраховується сумарна оцінка за кожною шкалою. Максимальна кількість балів за кожним показником складає 60. Потім обчислюється загальний показник толерантності, який представляє собою середнє арифметичне оцінок за всіма показниками, що вимірюються: $ЗПТ = (ЕТ+КТ+ПТ) / 3$.

Сирі бали перетворюються в проценти і визначаються рівні вираженості загального показника толерантності та окремих її компонентів.

Високий рівень толерантності (75-100 центилей) свідчить про вираженість у особистості властивості, що проявляється у прийнятті інших людей такими, як вони є, в повазі або навіть інтересі до чужих позицій, думок, переконань, поведінки, у розумінні і позитивному ставленні до людської індивідуальності. Особи з високою вираженістю толерантності мають такі переконання, знання, думки, які дозволяють їм неупереджено сприймати й оцінювати інших людей, їх вчинки та поведінку, та відповідні життєві ситуації, що сильно відрізняються від їх уявлень. Висока толерантність проявляється також у здатності поводити себе таким чином, щоб інший міг бути самім собою, у демонстрації такого ставлення, яке не обмежує можливості іншої людини реалізовувати поведінку у відповідності до своїх поглядів та почуттів.

Низький рівень толерантності (0-25 центилей) свідчить про відсутність прийняття інших людей, відсутність позитивного ставлення до таких людей, погляди, думки, світогляд, образ життя і поведінки яких відрізняються від властивих суб'єкту. Низька толерантність проявляється в різкому неприйнятті індивідуальності іншого, якщо вона не вписується у життєву картину суб'єкта, в наявності негативних думок, установок по відношенню до «чужого», в демонстрації не приймаючої поведінки, яка

навіть може порушувати права іншої людини.

На основі виявлення домінуючих значень показників властивості, що вивчається, визначаються її типи. При цьому кожен із показників є біполярним континуумом, який містить інформацію відповідно до будь-яких значень вираженості. Розкриємо зміст високих і низьких значень якісних показників толерантності.

Емоційний компонент толерантності. *Високі* значення даного показника (ЕТ⁺) свідчать про схильність особи до прояву інтересу, позитивного відношення до іншої людини, про схильність до переживання і прояву (експресія: міміка, пантоміміка, виразні рухи і так далі) таких емоцій, які характеризують ухвалення іншої людини. *Низькі* значення (ЕТ⁻) указують на емоційне неприйняття іншу людину, прояв емоційної нестриманості, агресивності, дратівливості, емоційної холодності, відчуженості, зневаги аж до емоційної нетерпимості.

Когнітивний компонент толерантності. *Високі* значення даного показника (КТ⁺) свідчать про позитивні або нейтральні думки і установки про іншу людину, про його позицію, віру, установки і т.д. Домінування когнітивного компоненту толерантності свідчить про наявність таких розумових характеристик і знань, які дозволяють особі зрозуміти іншу людину. *Низькі* значення даного показника (КТ⁻) указують на наявність таких думок, при яких важко зрозуміти і прийняти права іншої людини на свою позицію, на свої відчуття і дії.

Поведінковий компонент толерантності. *Високі* значення даного показника (ПТ⁺) свідчать про схильність особи приймати іншу людину як носія інших форм поведінки, вибудовувати свою поведінку так, щоб дозволяти іншому бути самим собою. Це зовнішня демонстрація позитивного відношення до інших людей, прояв поблажливості, стриманості, ця поведінка, що не порушує права інших людей і тому подібне. *Низькі* значення показника (ПТ⁻) характеризують людину нетерпимого, нестриманого, такого, що імпульсний проявляє свою незадоволеність іншою

людиною, подіями, ситуаціями; людини ворожого по відношенню до чужої думки, до іншої позиції опонента. Відсутність поведінкової толерантності (низькі значення даного показника) може виявитися в жорстких і різких реакціях по відношенню до іншої людини, до його висловів, його поведінки; у озлобленості і навіть схильності до насильницьких дій.

Повний опис оригінального тест-опитувальника якісних показників толерантності надано в Додатку А.

На завершальному етапі розробки оригінального тест-опитувальника здійснювалася перевірка на надійність і валідність. Для цього використовувалися наступні методи:

1. Метод поділу тесту навпіл. Даний спосіб перевірки полягає в розбитті тесту на дві частини, що є зіставленими між собою. Отримані за двома частинами тесту результати піддаються кореляційному аналізу. Таким чином, перевіряється стійкість результатів, отриманих за двома окремими сукупностями завдань, і тим самим, когерентність самих завдань [24, 12, 150].

2. Повторний тест. Метод ретестування передбачає повторне пред'явлення того ж самого тесту одним і тим же досліджуваним, приблизно в тих самих умовах, а потім встановлення кореляції між двома рядами даних [24]. У нашому випадку повторний тест проводився через три місяці після першого пред'явлення.

3. Паралельний тест. Даний метод передбачає застосування двох рівнозначних форм дослідницької процедури – двох різних методик, які діагностують одне й те ж явище [12,150]. У якості паралельного тесту були використані:

а) «Методика діагностики загальної комунікативної толерантності» В.В. Бойко;

б) шкала толерантності як риси особистості експрес-опитувальника «Індекс толерантності» Г.У. Солдатової, О.О. Кравцової, О.Є. Хухлаєва, Л.О. Шайгерової.

4. Факторний аналіз індикаторів виділених шкал. Метод спрямований на виявлення факторної структури тесту та перевірку його конструктивної валідності. Як відомо, основою факторного аналізу є матриця інтеркореляцій між значеннями індикаторів, що вивчаються, а його кінцевим результатом виступає редукція даних до оптимальної кількості факторів, які об'єднують певні індикатори і відображують зміст виявлених зв'язків. Факторний аналіз здійснювався за допомогою програми SPSS 13.0 for Windows, метод Maximum likelihood, обертання Varimax [103, 134].

2.2.3. Результати апробації методики, спрямованої на діагностику якісних показників толерантності

Проаналізуємо результати перевірки оригінального тест-опитувальника якісних показників толерантності на надійність і валідність (див. табл. 2.1).

Аналіз таблиці 2.1 показує, що в результаті використання методу поділу навпіл були отримані значимі кореляції ($p \leq 0,01$) між однойменними показниками толерантності. Це свідчить про високу внутрішню узгодженість еквівалентних частин кожної шкали тест-опитувальника.

Таблиця 2.1

Кореляції між однойменними показниками толерантності при перевірці оригінального тест-опитувальника на надійність і валідність

Якісні показники толерантності	Значення коефіцієнтів кореляції			
	Розподіл навпіл n=240	Тест-ретест надійність n=196	Паралельне тестування	
			Тест 1 ЗКТ n=210	Тест 2 ТРО n = 210
ЕТ- емоційний	642**	882**	-273**	322**
КТ-когнітивний	355**	850**	-261**	184*
ПТ-поведінков.	455**	885**	-347**	314**
ЗПТ- загальний			-291**	368**

Примітка: 1) тут і надалі нули й коми опущені; 2) позначка ** - $p \leq 0,01$; позначка * - $p \leq 0,05$; 3) Тест 1 – методика комунікативної толерантності

(В.В. Бойко), Тест 2 – методика «Індекс толерантності» (Г.У. Солдатова зі співавторами); скорочення: ЗКТ – загальний показник комунікативної толерантності, ТРО – толерантність як риса особистості.

При перевірці оригінальної методики методом повторного тестування між усіма однойменними показниками досліджуваної властивості також були отримані високі значення коефіцієнтів кореляції ($p \leq 0,01$), що дозволяє вважати результати тесту досить стійкими у часі, а, отже, надійними.

При використанні методу паралельного тесту також були отримані високі коефіцієнти кореляції, що свідчить про надійність і валідність оригінальної методики.

Усі якісні показники толерантності (КТ, ЕТ, ПТ, ЗПТ) є від'ємно пов'язаними із ЗКТ на однопроцентному рівні. Методика діагностики загальної комунікативної толерантності» В.В. Бойко вимірює інтолерантні характеристики, установки особистості в сфері спілкування. Тому отримані від'ємні зв'язки підтверджують, що оригінальний тест-опитувальник діагностує саме толерантність, і це вимірювання можна вважати надійним.

Щодо результатів перевірки за допомогою методики «Індекс толерантності» Г.У. Солдатової та ін., отримані значущі додатні зв'язки між якісними показниками толерантності та показником шкали «толерантність як риса особистості», що діагностує останню як сукупність установок, переконань, особистісних рис, обумовлюючих толерантне ставлення до людей і світу. Когнітивний показник (КТ) толерантності на 5% рівні виявляє додатні зв'язки з показником ТРО; емоційний (ЕТ), поведінковий і загальний показники (ПТ) додатньо пов'язані з ним на рівні $p \leq 0,01$.

Таким чином, результати перевірки оригінальної методики на валідність методом паралельного тестування є задовільними.

Важливим етапом з метою перевірки конструктивної валідності оригінальної методики було здійснення факторного аналізу індикаторів шкал. Після декількох спроб пошуку оптимальної факторної структури було обрано трьохфакторну модель, оскільки вона відображає закладену

структуру теоретичного конструкту методики і при цьому відповідає математичним вимогам до якості підгонки ($\text{Sig.} \geq 0.05$) [134]. Дана модель представлена у табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Розподіл індикаторів шкал тест-опитувальника в трьох факторній моделі

№ з/п	Факторна структура					
	Фактор I		Фактор II		Фактор III	
	Індикатори	Факторна вага	Індикатори	Факторна вага	Індикатори	Факторна вага
1	ЕТ ₂₆	784	ПТ ₃₅	603	КТ ₇	540
2	ЕТ ₁₇	711	ПТ ₄₁	536	КТ ₉	423
3	ЕТ ₂₃	600	ПТ ₃₃	487	КТ ₁₅	414
4	ЕТ ₁₈	513	ПТ ₃₈	477	КТ ₁	405
5	ЕТ ₂₁	499	ПТ ₄₂	469	КТ ₁₃	384
6	ЕТ ₂₈	422	ПТ ₃₁	368	КТ ₂	350
7	ЕТ ₂₇	368	ПТ ₃₂	328	КТ ₈	284
8	ПТ ₄₅	314	ПТ ₄₃	301	КТ ₁₀	209
9	ЕТ ₂₄	313	ПТ ₃₄	258	КТ ₄	204
10	ЕТ ₂₅	278	ЕТ ₂₂	220	КТ ₅	202
11	ЕТ ₁₉	277	ПТ ₃₉	206	КТ ₃	201
12	ПТ ₃₆	254	ПТ ₄₀	205	КТ ₁₁	200
13	ЕТ ₁₆	253	ПТ ₄₄	203	КТ ₆	243
14	ЕТ ₂₉	208	ЕТ ₂₀	193	ЕТ ₃₀	193
15	КТ ₁₂	183	КТ ₁₄	184	ПТ ₃₇	192

Примітка: 1) $n = 203$; 2) показники індикаторів надані у порядку зменшення факторної ваги; 3) ЕТ – «емоційний компонент толерантності»; КТ – «когнітивний компонент толерантності»; ПТ – «поведінковий компонент толерантності»; 4) індекс біля кожного показника є номером завдання тесту; 5) рівень значущості – 1% .

Аналіз таблиці 2.2 показує, що:

1) усі індикатори тесту мають значиму факторну вагу (стосовно критичних значень коефіцієнтів кореляцій);

2) виділені фактори об'єднують у собі індикатори різних шкал, проте в кожному з них є значна перевага індикаторів однієї шкали.

Перший фактор в основному поєднує індикатори емоційної шкали та два індикатори поведінкової толерантності і один - когнітивної. Тому даний фактор можна об'єднати загальною назвою «емоційний компонент толерантності» (ЕТ).

У *другому факторі* більшість індикаторів складають індикатори поведінкового компонента цієї властивості, і два індикатора, що попередньо вважалися емоційними індикаторами, та 1 - когнітивним. Відповідно даний фактор можна назвати «поведінковим компонентом толерантності» (ПТ).

Третій фактор об'єднує індикатори переважно когнітивного компоненту толерантності, та по одному – емоційного та поведінкового. Отже третій фактор можна інтерпретувати як «когнітивний компонент толерантності» (КТ).

Отримана факторна структура тесту в загальних рисах відображає структуру його теоретичного конструкту, що, в свою чергу, підтверджує конструктну валідність оригінальної методики.

2.3. Методики діагностики психологічних властивостей особистості, гіпотетично пов'язаних з толерантністю

Дане теоретико-емпіричне дослідження толерантності проводиться у двох напрямках. По-перше, вивчаються загальні закономірності у прояві толерантності, тобто вивчається її якісна структура, компонентний склад її якісних показників та взаємозв'язок між ними і широким спектром властивостей особистості. По-друге, досліджується специфіка співвідношення між толерантністю та емоційністю особистості, виявляються особливості толерантності в осіб із різною емоційною диспозицією.

У ході аналізу було виявлено, що існує досить широкий спектр психологічних характеристик особистості (здатність до емпатії, здатність до соціальної адаптації тощо), соціальних установок та цінностей (альтруїстичні установки, схильність до забубонів, етнічна ідентичність тощо), які релевантні проявам толерантності [183,186]. Зв'язки з цими якостями є досить вивченою галуззю в науці. У даній роботі здійснено спробу вивчення співвідношення саме між якісними компонентами толерантності і певним колом властивостей особистості.

Продуктивним напрямком у складанні картини психологічних особливостей толерантності є вивчення портретів особистостей із різними її проявами. Для цього було обрано простір певних психологічних характеристик: емпатія, товариськість, ряд темпераментальних та характерологічних якостей за факторною моделлю особистості Р. Кеттелла [44, 175, 253].

Для складання більш повної картини індивідуальних проявів толерантності, необхідно вивчати її у співвідношенні із такою важливою складовою темпераменту як емоційність, оскільки остання є взаємопов'язана із психічною активністю людини взагалі і виконують системоутворюючу функцію по відношенню до цілого ряду складних властивостей особистості [193,194]. Отже, вивчення толерантності в індивідуально-типологічному вимірі реалізується як вивчення особливостей її прояву в особистостях з різними емоційними диспозиціями.

У світі вищезазначеного необхідним є описання комплексу психодіагностичних методик, що дозволяють отримати інформацію, на основі якої можна скласти наукові уявлення щодо індивідуально-психологічних особливостей прояву толерантності в залежності від типу емоційності.

При складанні цього комплексу ми керувалися наступними принципами:

- 1) у комплекс повинні входити тільки надійні та валідні

психодіагностичні методики;

2) при підборі методик необхідно враховувати, що саме розуміється автором під психологічним конструктом, на діагностику якого вони спрямовані, яку він має структуру. Якщо вивчається співвідношення між якісними показниками толерантності і емпатією, то діагностика останньої також повинна бути спрямованою на якісний рівень її прояву. Тобто зв'язки між якостями, що досліджуються вивчаються на одних і тих же рівнях, і методики повинні підбиратися відповідно.

Отже, опишемо методики, які увійшли у комплекс психодіагностичних інструментів дослідження.

Для дослідження різнорівневих показників толерантності було використано «Методику діагностики загальної комунікативної толерантності» В.В. Бойко та «Індекс толерантності» Г.У. Солдатової та співавторів. Їх описання наведені вище (див. 2.2.1).

Для діагностики товарищкості був використаний «Тест-опитувальник формально-динамічних показників товарищкості» О.П. Саннікової, який спрямований на вимірювання формально-динамічних характеристик даної властивості особистості, а саме: потреби у спілкуванні, ініціативності, широти в спілкуванні, легкості спілкування, стійкості та виразності. Методика містить 60 питань, які забезпечені шкалою відповіді від повної згоди до повної незгоди з проміжними варіантами. Для дослідницьких цілей можуть використовуватися сирі бали та процентильні оцінки. Методика пройшла перевірку на надійність і валідність, і є унікальним психодіагностичним інструментом, який дозволяє дослідити товарищкість особистості на формально-динамічному рівні.

Діагностику емпатії було здійснено за допомогою «Тест-опитувальника емпатії (варіант I - самооціночний)» О.П. Саннікової. Він діагностує 4 показника (4 шкали), які відображають психологічну сутність властивості: емоційну емпатію, когнітивну емпатію, дійову емпатію, предиктивну емпатію. Також методика дозволяє виявити загальний показник вираженості

емпатії. Опитувальник містить 38 питань (по 10 на кожен шкалу; 2 питання є дихотомічними). Загальний показник представляє собою середнє арифметичне оцінок за кожною шкалою. Для наукових цілей можуть використовуватися як сирі бали, так і процентильні оцінки [194, 24]. Методика відповідає всім вимогам психометрики.

З метою складання психологічних портретів осіб із різними проявами толерантності здійснювалася діагностика якостей особистості за допомогою «16 – факторного особистісного опитувальника» Р.Кеттелла. Відомо, що даний тест діагностує 16 первинних і 4 вторинних фактори особистості, які об'єднують у собі широку низку характеристик різного роду – від властивостей темпераментального рівня до рис характеру. Кожен фактор є біполярним континуумом, протилежні полюса якого представлені цілим рядом більш детальніших характеристик. Форма опитувальника містить 187 питань. Отримані «сирі» бали перетворюються на стени за нормативними таблицями (отриманими в Лабораторії особистості ПНПУ ім. К.Д. Ушинського під керівництвом О.П. Саннікової). Незважаючи на недоліки, які постійно є мішенню для критиків, опитувальник є популярним інструментом для отримання важкої діагностичної інформації про особистість [175,44,253].

Для діагностики якісних показників емоційності використовувався «Чотирьохмодальний тест-опитувальник емоційності» О.П. Саннікової [194] (модифікація трьохмодального опитувальника емоційності А.Є. Ольшаннікової, Л.А. Рабинович). Методика діагностує якісні показники емоційності, які містять інформацію про схильність до емоційних переживань однієї з чотирьох модальностей – «радості», «гніву», «страху», «печалі». У методиці 48 питань і 4 варіанта відповіді. Максимально за кожною шкалою можна набрати 48 балів. Для дослідницьких цілей користуються як сирими балами, так і процентилями. Методика дозволяє виявляти тип емоційності. Вона являється надійним і валідним психодіагностичним інструментом.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

1. Дослідження особливостей толерантності осіб із різним типом емоційності включає в себе емпіричну частину, що складається з трьох етапів. Зміст першого етапу полягав у підготовці та плануванні експерименту, спрямованого на емпіричну перевірку експлікованої якісної структури толерантності, її зв'язків із низкою психологічних явищ, вивчення її особливостей в залежності від емоційної диспозиції особистості.

2. На першому етапі було сформовано вибірку стандартизації – 203 людини – та основну вибірку дослідження – 407 осіб. Було створено комплекс психодіагностичних методів та методик, в який увійшли традиційні методики, так і розроблений у співавторстві з науковим керівником оригінальний тест-опитувальник. Також було визначено час і послідовність проведення діагностичної частини експерименту. На другому етапі проводилася діагностика різних показників толерантності особистості, показників емпатії та товариськості, ряду темпераментальних і характерологічних особливостей особистості (за Р. Кеттеллом), якісних характеристик емоційності. Третій етап – це аналітико-інтерпретаційна робота з даними експерименту з метою опису психологічних особливостей толерантності і їх виявлення в осіб із різним типом емоційності.

3. На основі аналізу теоретико-емпіричних досліджень з проблеми толерантності та робот з проблем психологічної індивідуальності людини, а також наших пілотажних досліджень було експліковано якісні компоненти толерантності: когнітивний (КТ), емоційний (ЕТ) і поведінковий (ПТ). Аналіз психодіагностичної літератури показав існування ряду методик, що згруповані в залежності від того який рівень або форма прояву толерантності вивчається. Незважаючи на широко представлені методики діагностики толерантності, серед них немає такої, яка б була спрямована на дослідження її якісних характеристик, тих, що містять інформацію про її психологічну сутність. Це поставило перед задачею створення оригінальної методики.

4. У співавторстві з науковим керівником було розроблено

оригінальний «Тест-опитувальник якісних показників толерантності» [196], що пройшов необхідні етапи перевірки на надійність і валідність із позитивними результатами. Даний тест є надійним і валідним, його завдання мають високу здатність диференціювати респондентів за ступенем вираженості властивості, що діагностується. Отже, дані психометричної перевірки тесту дозволяють використовувати його у дослідницьких і практичних цілях.

5. Відповідно до мети вивчення індивідуально-психологічних особливостей толерантності в осіб із різним типом емоційності було складено комплекс методик, спрямованих на діагностику інших форм прояву толерантності, емоційності, певних релевантних толерантності якостей – товариськості, емпатії – та низки темпераментальних і характерологічних особливостей людини. У цей комплекс увійшли: Методика діагностики загальної комунікативної толерантності» В.В. Бойко, «Індекс толерантності» Г.У.Солдатової; «Тест-опитувальник товариськості», «Тест-опитувальник емпатії» та «Чотирьохмодальнісний тест-опитувальник емоційності», що розроблені О.П. Санніковою; 16-факторний особистісний опитувальник» Р. Кеттелла.

Публікації автора, в яких представлені матеріали даного розділу:

1. Бабчук Е. Г. Тест-опросник толерантности: структура и стандартизация / Е. Г. Бабчук, О. П. Санникова // Научный вестник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського. – 2009. – Спецвипуск. – С. 126-132.

2. Бабчук О. Г. Досвід діагностики толерантності: результати апробації оригінальної методики / О. Г. Бабчук, О. П. Саннікова // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. пр. Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2011. – Т.2. – С. 68-73.

3. А.с. Тест-опитувальник якісних показників толерантності / О. П. Саннікова, О. Г. Бабчук. - № 33969; заявл. 05.07.2010 р.

РОЗДІЛ ІІІ

РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТОЛЕРАНТНОСТІ

У даному розділі подається кореляційний аналіз між показниками толерантності та рисами особистості, які супроводжують прояви толерантності. На наступному етапі групується простір показників, що вивчаються методом факторного аналізу, потім здійснюється групування осіб за рівнем розвитку толерантності (високим і низьким) та за типами емоційних диспозицій (якісний аналіз). Це здійснюється з метою вивчення індивідуально-типових особливостей толерантності, що відрізняються за емоційністю, яка розглядається як стійка властивість індивідуальності, що виражає схильність до переживання емоції певного знаку й модальності [129,138,193].

3.1. Психологічні особливості толерантності у співвідношенні з певними властивостями особистості

Вивчення співвідношення психологічних особливостей толерантності та певних властивостей особистості розпочинається із аналізу кореляційних зв'язків між показниками толерантності, що діагностуються різними методиками (див. розд.ІІ) . Численні дослідження, які присвячені проблемі толерантності, дають багатий матеріал щодо співвідношення даного феномена з іншими властивостями особистості. У психологічній науці склалися досить чіткі й повні уявлення про особливості толерантної та інтолерантної особистості.

Оскільки толерантність є багатокomпонентною властивістю, що проявляється на всіх рівнях особистісної організації (темпераментальний, рівень установок та цінностей), вона має складну систему взаємозв'язків із

багатьма властивостями особистості, що і створює «образ» толерантної або інтолерантної особистості [15, 46, 54, 62, 117, 154, 185, 183, 186, 187, 202, 210, 216].

Аналіз літератури, наданий у розділі I, дозволив окреслити коло психологічних властивостей, що характеризують толерантну і інтолерантну особистість. Також надані психологічні особливості особистості, які аранжують прояви толерантності, тобто ті властивості особистості, які гіпотетично пов'язані з її показниками.

Крім того, літературні дані дозволили експлікувати та описати показники толерантності, що презентують її формально-динамічний рівень: емоційний, когнітивний та поведінковий компоненти, кожен із яких представляє собою біполярний континуум (див. розділ II) [26, 32, 92, 101, 188, 193, 195, 229, 230].

3.1.1. Результати кореляційного аналізу між показниками толерантності, що діагностуються різними методиками

У даному підрозділі викладено результати кореляційного аналізу між показниками толерантності, що отримані в результаті діагностування за допомогою таких методик: «Тест-опитувальник якісних показників толерантності» (авторська методика); методика діагностики загальної комунікативної толерантності (В.В. Бойко); «Індекс толерантності» (Г.У. Солдатової із співавторами).

Отримані кореляційні зв'язки представлені у табл. 3.1.

Спочатку розглянемо взаємозв'язки між показниками толерантності (за авторською методикою) і показниками комунікативної толерантності (за методикою комунікативної толерантності В.В. Бойко), а потім розглянемо взаємозв'язки між показниками толерантності (за авторською методикою) і показниками толерантності (за методикою «Індекс толерантності» Г.У. Солдатової із співавторами).

Аналіз даних, представлених в табл. 3.1., свідчить про те, що показник ЕТ (емоційна толерантність) виявляє ряд від'ємних зв'язків із показниками

комунікативної толерантності: НІ (неприйняття або нерозуміння іншої людини), КО (категоричність або консерватизм в оцінках інших людей), ППС (прагнення підігнати партнера під себе) і ЗКТ (загальний показник комунікативної толерантності) – на 5% рівні; з параметрами НПП (невміння приховувати почуття), НП (невміння прощати помилки) - на 1% рівні.

Таблиця 3.1

Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками толерантності, що діагностуються різними методиками

Показники		Якісні показники толерантності			
		ЕТ	КТ	ПТ	ЗПТ
Показники комунікативної толерантності	НІ	-167*	-191**		-165*
	ВСЕ			-159*	
	КО	-147*	-153*		-176*
	НПП	-216**		-173*	-157*
	ПП		-236**	-147*	-213**
	ППС	-158*		-165*	-174*
	НП	-203**			-145*
	НД			-152*	-149*
	НПІ		-252**	-207**	-197**
	ЗКТ	-163*	-180*	-149*	-202**
Індекс толерантності	ЕНТ	141*	244**		175*
	СТ	142*	226**		161*
	ТРО	363**	324**	322**	439**
	ІТ	303**	195**	175*	310**

Примітка. Тут і далі в таблицях: 1) позначення ** – значущість зв'язку на рівні $p \leq 0.01$; * – $p \leq 0.05$.; 2) умовні позначення: ЕТ (емоційна толерантність), КТ (когнітивна толерантність), ПТ (поведінкова толерантність), ЗПТ (загальний показник толерантності); 3) умовні

позначення показників комунікативної толерантності: НІ (неприйняття або нерозуміння іншої людини), ВСЕ (використання себе у якості еталона), КО (категоричність або консерватизм в оцінках інших людей), НПП (невміння приховувати почуття), ПП (прагнення перевиховати партнерів), ППС (прагнення підігнати партнера під себе), НП (невміння прощати помилки), НД (нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту), НПІ (невміння пристосовуватися до характеру інших), ЗКТ (загальний показник комунікативної толерантності); ЕнТ (етнічна толерантність), СТ (соціальна толерантність), ТРО (толерантність як риса особистості), ІТ (індекс толерантності).

Отже, показник КТ (когнітивна толерантність) виявив від'ємні зв'язки з такими показниками комунікативної толерантності як НІ (неприйняття або нерозуміння індивідуальності іншої людини); ПП (прагнення перевиховати партнерів); НПІ (невміння пристосовуватися до характеру, звичок та бажань інших) - на 1% рівні; і з показниками КО (категоричність або консерватизм в оцінках інших людей) та ЗКТ (загальний показник комунікативної толерантності) – на 5% рівні.

Специфіка взаємозв'язків між різними аспектами толерантності виявляється в особливостях зв'язків, з одного боку, показника ПТ (поведінкова толерантність), з другого - показників НПІ (невміння пристосовуватися до характеру інших) - на 1% рівні; показників ВСЕ (використання себе у якості еталона); НПП (невміння приховувати почуття); ПП (прагнення перевиховати партнерів); ППС (прагнення підігнати партнера під себе); НД (нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту); ЗКТ (загальний показник комунікативної толерантності) - на 5% рівні.

Виключення складає ЗПТ (загальний показник толерантності), що виявляє від'ємні кореляційні зв'язки майже з усіма показниками комунікативної толерантності, окрім показника ВСЕ (використання себе у якості еталона). Так, з показниками НІ (неприйняття або нерозуміння іншої людини), КО (категоричність або консерватизм в оцінках інших людей),

НПП (невміння приховувати почуття), ППС (прагнення підігнати партнера під себе), НП (невміння прощати помилки), НД (нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту) виявлені зв'язки на 5% рівні; також виявлені від'ємні зв'язки на 1% рівні з показниками ПП (прагнення перевиховати партнерів), НПІ (невміння пристосовуватися до характеру інших), ЗКТ (загальний показник комунікативної толерантності).

Оскільки в методиці діагностики комунікативної толерантності В.В. Бойко високі бали означають інтолерантність (див. розділ II), то отриманий від'ємний зв'язок свідчить про те, що показники авторської методики виявляють саме різні сторони толерантності, а не інтолерантності. Структура цього взаємозв'язку відображає специфічний зміст показників толерантності [33, 151].

Тепер розглянемо взаємозв'язки між показниками толерантності (за авторською методикою) і показниками толерантності (за методикою «Індекс толерантності» Г.У. Солдатової із співавторами).

Стосовно зв'язку між показником ЕТ (емоційна толерантність) та показниками ЕнТ (етнічна толерантність), СТ (соціальна толерантність), то слід констатувати наявність додатніх взаємозв'язків на 1% рівні; із показниками ТРО (толерантність як риса особистості) та ІТ (індекс толерантності) виявлені теж додатні зв'язки, але на 5% рівні.

Виключення складає показник КТ (когнітивна толерантність), який виявляє додатні зв'язки з усіма показниками толерантності, що отримані за методикою «Індекс толерантності» на 1% рівні.

Показник ПТ (поведінкова толерантність) виявляє значимі додатні зв'язки на 1% рівні з показником ТРО (толерантність як риса особистості) та на 5% рівні з показником ІТ (індекс толерантності).

Також додатні зв'язки на 1% рівні виявлені між показниками ЗПТ (загальний показник толерантності), ТРО (толерантність як риса особистості) та показником ІТ (індекс толерантності); додатні зв'язки на 5% рівні з показниками ЕнТ (етнічна толерантність) та СТ (соціальна толерантність).

Додатні кореляційні зв'язки між якісними показниками толерантності та показниками толерантності за методикою «Індекс толерантності», свідчать про те, що етнічна і соціальна толерантність – це толерантність до представників різних етнічних груп і соціальних меншостей, а ці види толерантності можуть проявлятися «номінально», а не «реально», оскільки не всі люди часто спілкуються із зазначеними представниками людства і суспільства в реальному житті. Тим часом, на рівні світоглядних установок і почуттів вони можуть відчувати позитивне або нейтральне ставлення до них. Наприклад, деякі особи висловлювали, в період дослідження, свої думки про те, що толерантно ставляться до певних етнічних чи соціальних груп, але при реальному зіткненні, зустрічі, в дійсності, змушені були признатися у зворотньому [16, 43, 66, 146, 183, 192, 151].

3.1.2. Аналіз взаємозв'язків між показниками толерантності, показниками товарищкості та емпатії

На основі аналізу літератури встановлено, що толерантна людина не є індиферентною до різноманітності світу та людської індивідуальності, але є особистістю, яка проявляє готовність взаємодіяти з іншою людиною, що засновано на принципах взаємоповаги, визнання, згоди [52, 92, 146, 183, 207, 242, 243]. У суспільстві і науці наголошується на тому, що толерантність не зводиться до конформізму, індиферентності та защемленню власних інтересів або жертвності ними. [249, 251].

Толерантне ставлення передбачає активність у сфері взаємодії, а, значить, у сфері спілкування, тому можна припустити, що однією із ознак толерантної людини є товарищкість. Звісно, що людина може активно проявляти своє толерантне ставлення, будучи не зовсім товариською (наприклад із низькою потребою у спілкуванні, ініціативності, вузьким колом спілкування тощо). Однак основна частина толерантних людей, за літературними даними, характеризується саме товарищкістю, оскільки взаємодія в людській спільноті відбувається, насамперед, через спілкування [26, 32, 63, 71, 88, 111].

Отже, нами було досліджено співвідношення між показниками толерантності й товариськості, а саме був проведений кореляційний аналіз між якісними показниками толерантності та формально-динамічними показниками товариськості, результати якого надані у табл.3.2.

Таблиця 3.2

Значущі коефіцієнти кореляцій між якісними показниками толерантності та формально-динамічними показниками товариськості

Показники		Якісні показники толерантності			
Формально-динамічні показники товариськості		ЕТ	КТ	ПТ	ЗПТ
	ПС	611**	189*	588**	482**
	Ін	197**	214**	183**	195**
	Ш	373**	178*		181*
	Л	176*	165*		149*
	В	158*			

Примітка: 1) умовні позначення показників товариськості: ПС (потреба у спілкуванні), Ін (ініціативність у спілкуванні), Ш (широта спілкування), Л (легкість у спілкуванні), В (виразність спілкування).

Як видно із аналізу табл. 3.2., показник ЕТ (емоційна толерантність) виявив додатні кореляційні зв'язки з показниками товариськості: ПС (потреба у спілкуванні), І (ініціативність у спілкуванні), Ш (широта спілкування) – на рівні $p \leq 0.01$; та з показниками Л (легкість у спілкуванні) та В (виразність спілкування) – на рівні $p \leq 0.05$. З нашої точки зору, належність виявлених додатніх зв'язків можна пояснити одночасним виявленням позитивного ставлення та проявом інтересу толерантної особистості до світу іншої людини. Якщо особистістю самостійно проявляється інтерес до іншої людини, то це виявляється у таких проявах товариськості, як легкість, швидкість вступу в соціальні контакти, толерантне ставлення до інших людей, у проявах позитивних емоцій [1, 69,101, 186, 194, 258], за допомогою міміки, жестів, виразних рухів, інтонації що характеризує прийняття іншої людини [21,78, 137, 141, 195].

Показник КТ (когнітивна толерантність) виявляє додатні зв'язки з показником Ін (ініціативність спілкування) – на рівні $p \leq 0.01$; а з показниками ПС (потреба у спілкуванні), Ш (широта спілкування), Л (легкість у спілкуванні) – на рівні $p \leq 0.05$. Це, на нашу думку, свідчить про одночасні прояви таких рис особистості, як наявність позитивних думок і установок про іншу людину, позицію, віру, розумові характеристики і знання, вступ до бесіди з іншими людьми за своєю ініціативою; активне відношення особистості до навколишнього світу, потреба поділитися своїми думками з оточуючими людьми; схильність до широкого спілкування з друзями, бажання проводити з ними вільний час; швидкість вступу до соціальних контактів, знайомство з новими людьми, відчуття легкості і свободи у незнайомих обставинах.

Показник ПТ (поведінкова толерантність) виявив додатні зв'язки з показниками ПС (потреба у спілкуванні), Ін (ініціативність у спілкуванні) – на рівні $p \leq 0.01$. Ці зв'язки можна пояснити вираженою схильністю до вибудовування своєї поведінки для того, щоб дозволяти іншій людині бути самою собою, реалізацією поведінки, яка не порушує права іншого і демонструє позитивне ставлення до нього та відображає потребу і ініціативність у прояві інтересу до незнайомих людей.

Додатні кореляційні зв'язки виявлені між ЗПТ (загальний показник толерантності) та показниками ПС (потреба у спілкуванні), Ін (ініціативність у спілкуванні) – на рівні $p \leq 0.01$; та показниками Ш (широта спілкування), Л (легкість у спілкуванні) – на рівні $p \leq 0.05$. Виявлені зв'язки між зазначеними показниками підтверджують активну природу толерантності, виражають активне ставлення особистості до оточуючого світу людей, відображають потребу ділитися своїми думками і почуттями з іншими [194]. Отже, при толерантному ставленні до людей, задовольняється потреба у спілкуванні із ними.

У психологічній літературі, що присвячена вивченню проблем толерантної та інтолерантної особистості, є достатня кількість інформації про

зв'язок толерантності із емпатією [186, 136, 139, 244, 69]. Оскільки розуміння, прийняття інших людей і готовність позитивно взаємодіяти з ними неможливі без таких механізмів, як відображення внутрішнього світу іншої людини, співпереживання і співчуття, тобто без емпатійного ставлення до оточуючих, саме ця властивість особистості, за даними літератури, вважається невід'ємною характеристикою як толерантної людини, так і толерантного суспільства в цілому [36, 139, 69].

Зв'язок толерантності і емпатії розглядається у контексті трьох підходів. У контексті першого підходу емпатія розглядається як емоційний компонент толерантності [11,10]. Другий підхід ґрунтується на сприйнятті емпатії як детермінанти толерантності [69]. І нарешті, у межах третього підходу емпатія розглядається як важлива риса толерантної особистості [125].

В даній роботі ми розглядаємо і емпатію, і толерантність, як самостійні якості особистості, що можуть бути певним чином пов'язані між собою. Отже одним із важливих завдань нашого дослідження є співвідношення якісних характеристик толерантності та емпатії.

Таким чином, незважаючи на можливу зону перетину, ці феномени є самостійними, оскільки «ядром» толерантності є прийняття, повага до індивідуальності інших і на основі чого базується готовність до позитивної взаємодії з оточуючими, а «ядром» емпатії є розуміння і переживання почуттів іншого, його стану або життєвої ситуації в цілому адекватне відображення його переживань [31, 69, 139, 193]. Специфіка психологічного змісту цих явищ свідчить про співпадання емпатійних процесів і проявів толерантності особистості.

Нагадаємо, що для діагностування показників толерантності та показників емпатії, в нашому дослідженні використовувались методики: «Тест – опитувальник толерантності» (авторська методика) [195, 196] та «Тест – опитувальник емпатії» (О.П. Саннікової) [194].

Результати кореляційного аналізу між показниками толерантності та емпатії представлені в таблиці 3.3.

Таблиця 3.3.

Значущі коефіцієнти кореляцій між якісними показниками толерантності й емпатії

Показники		Якісні показники толерантності			
Якісні показники емпатії		ЕТ	КТ	ПТ	ЗПТ
	ЕЕ	175*		159*	178*
	КЕ	148*	209**		258**
	ДЕ	199**	307**	163*	220**
	ПЕ	205**	287**		277**
	ЗПЕ	201**	197**		198**

Примітка: 1) умовні позначення показників емпатії: ЕЕ (емоційна емпатія), КЕ (когнітивна емпатія), ДЕ (дійова емпатія), ПЕ (предиктивна емпатія), ЗПЕ (загальний показник емпатії).

Аналіз табл. 3.3. дозволив виявити наступні факти.

Показник ЕТ (емоційна толерантність) додатньо пов'язаний із показниками ДЕ (дійова емпатія), ПЕ (предиктивна емпатія), із показником ЗПЕ на 1% рівні; та із показниками ЕЕ (емоційна емпатія) та КЕ (когнітивна емпатія) – на 5% рівні.

Показник КТ (когнітивна толерантність) додатньо пов'язаний із показниками КЕ (когнітивна емпатія), ПЕ (предиктивна емпатія), ДЕ (дійова емпатія) та, із показником ЗПЕ (загальний показник емпатії) – на 1% рівні. Зв'язок між першими двома зазначеними показниками властивостей, що вивчаються, може бути обумовлений їх «когнітивною модальністю». Відомо, що когнітивна толерантність своєю основою має розумові характеристики людини. Це стає засадою формування і прояву на рівні знань та установок особистості толерантного ставлення до іншого, що виражається в позитивних думках про поведінку, культуру та інші прояви оточуючих людей [1,15, 33, 242, 162]. Показник КЕ (когнітивна емпатія) будується на

інтелектуальних процесах. Людина з розвинутою когнітивною емпатією, насамперед, розуміє іншу людину завдяки процесам порівняння, аналогії, уявлення себе не місці іншого. Це розуміння засноване на мнемічних процесах, згадуванні свого досвіду тощо [194]. Показник ПЕ (предиктивна емпатія) як здатність прогнозувати стан іншої людини, її реакції у певних ситуаціях, також передбачає наявність розвинутих розумових характеристик [193]. Отже, специфіку взаємозв'язків між цими показниками властивостей особистості можна пояснити специфікою їх психологічного змісту. Зв'язок між показниками КТ (когнітивна толерантність) і ДЕ (дійова емпатія) свідчить про те, що адекватне розуміння та прийняття оточуючих осіб супроводжується бажанням та проявами певної допомоги, спрямованої до іншої людини.

Стосовно показника ПТ (поведінкова толерантність), виявлені додатні п'ятипроцентні зв'язки з показниками ЕЕ (емоційна емпатія) і показником ДЕ (дійова емпатія).

Показник ЗПТ (загальний показник толерантності) виявив додатні зв'язки майже із усіма показниками емпатії на 1% рівні, окрім показника ЕЕ (емоційна емпатія). Цей зв'язок підтверджується численними даними літератури про те, що толерантні люди більше, ніж інтолерантні, здатні до емпатії та адекватні в уявленнях і оцінках внутрішнього світу інших людей [125, 186, 245, 69].

У цілому, кореляційний аналіз показав наявність специфіки у співвідношенні якісних показників толерантності та емпатії. Це, на наш погляд може свідчити про існування взаємозалежностей між якісними метахарактеристиками особистості [193].

3.1.2. Кореляційні зв'язки між показниками толерантності та факторами особистості (за Р. Кеттеллом)

Теоретично встановлено, що толерантність пов'язана із такими властивостями особистості, як відсутність тривожності, нефрустрованість, самодостатність, самовпевненість, довірливість та ін. [46, 52, 186, 215].

Враховуючи те, що ці якості особистості представлені у факторній моделі особистості Р. Кеттелла, задля їх вивчення ми обрали 16-факторний опитувальник. Вивчення толерантності у контексті широкого спектру рис особистості, що представлено у даній факторній моделі, дозволить не тільки виявити закономірні зв'язки між означеними факторами і показниками толерантності, а й описати психологічні характеристики толерантних і інтолерантних осіб.

У світлі зазначеного було проаналізовано кореляційні зв'язки між якісними показниками толерантності та факторами особистості за Р. Кеттеллом. Дані кореляційного аналізу представлені в таблиці 3.4

Слід зазначити, що від'ємні зв'язки показників толерантності із певними факторами особистості (за Р. Кеттеллом) свідчать про їх взаємозв'язок із від'ємним полюсом означених факторів. Отже, саме тому нижче у тексті ми будемо зазначати не наявність від'ємних зв'язків, а вказувати від'ємний полюс тих факторів, що від'ємно пов'язаний з певними показниками толерантності.

Аналіз табл. 3.4. показує, що загальний показник толерантності виявив значущі зв'язки з більшістю факторів особистості (за Р. Кеттеллом). На 1% рівні ЗПТ пов'язаний із A^+ (афектотімія), H^+ (сміливість), L^- (довірливість), Q_3^+ (високий самоконтроль), Q_4^- (нефрустрованість), Q_{II}^- (емоційна стабільність), Q_1^+ (екстраверсія). П'ятипроцентний зв'язок виявлено між ЗПТ і C^+ (сила «Я»), E^- (покірність), F^+ (безпечність), I^+ (чутливість), M^+ (мрійливість), O^- (самовпевненість), Q_1^+ (радикалізм).

Додатні зв'язки свідчать про те, що вираженість толерантності супроводжується такими якостями як товарииськість, добродушність, легкість спілкування, гнучкість, пристосування (A^+), готовність до співдружності, сміливість, відзивчивість, беззаботність, рішучість (H^+), емоційна стійкість і зрілість, реалістичність, впевненість, настойчивість, завзятість (C^+), сентиментальність, чутливість, ніжність, м'якість (I^+), покірність, конформність (E^-), безпечність, активність (F^+), радикалізм, гнучкість,

відчуття захищеності, відсутність прагнення до домінування, розуміння іншої людини (Q_1^+), довірливість, терпимість, поступливість (L^-), орієнтація на соціальні контакти, наявність достатнього самоконтролю (Q_3^+), нефрустрованість, врівноваженість, байдужість, (Q_4^-), експресивність, веселість та життєрадісність, самовпевненість, активність, сміливість, енергійність (O^-).

Усі ці характеристики описуються в літературі як риси, притаманні толерантній особистості [1, 46, 61, 69, 88, 92, 136, 186, 190, 203, 215, 249].

Для нашого дослідження важливою є інформація про співвідношення окремих показників толерантності з факторами особистості. Ці зв'язки відображають тенденції, які описані вище, але мають і певну специфіку.

Показник ЕТ (емоційна толерантність) виявляє додатні зв'язки з показниками: A^+ (афектотімія), H^+ (сміливість), M^+ (мрійливість), Q_3^+ (високий самоконтроль), Q_1^+ (екстраверсія), від'ємні – з показниками: Q_4^- (нефрустрованість), Q_{II}^- (емоційна стабільність), Q_{III}^- (сенситивність) - на рівні $p \leq 0.01$. Цей показник ЕТ (емоційна толерантність) виявляє додатні зв'язки з показниками: C^+ (сила «Я»), F^+ (безпечність), I^+ (чутливість), Q_4^+ (незалежність), від'ємні – з показниками: G^- (слабкість «Зверх – Я») та O^- (самовпевненість) – на рівні $p \leq 0.05$. Отримані зв'язки характеризуються піддатливістю почуттям, обставинам, гнучкістю (A^+), потуранням своїм бажанням тощо, а також мрійливістю, невірноважністю (M^+), відзивчивістю та імпульсивністю (H^+), ідеалістичністю, високим творчим потенціалом, схильністю до захопленості, нефрустрованість, врівноваженість (Q_4^-), схильність особистості відчувати, а не діяти (G^-), і збільшенням впливу емоцій на особистість і її поведінку.

Показник КТ (когнітивна толерантність) виявляє додатні зв'язки з показниками A^+ (афектотімія), H^+ (сміливість), Q_1^+ (радикалізм), Q_3^+ (високий самоконтроль), від'ємні – з показниками: L^- (довірливість), Q_4^- (нефрустрованість), Q_{II}^- (емоційна стабільність) – на рівні $p \leq 0.01$.

Додатні зв'язки виявлені з показниками: I^+ (чутливість), Q_1^+

(екстраверсія) - на рівні $p \leq 0.05$.

Таблиця 3.4

Значущі коефіцієнти кореляцій між якісними показниками толерантності та факторами особистості (за Р. Кеттеллом)

Показники		Якісні показники толерантності			
		ЕТ	КТ	ПТ	ЗПТ
Фактори особистості (за Р.Кеттеллом)	A	308**	202**	230**	297**
	C	168*		222**	163*
	E			-204**	-172*
	F	167*		247**	175*
	G	-161*			
	H	255**	276**	188**	307**
	I	165*	159*		178*
	L		-261**	-195**	-183**
	M	210**			181*
	N			161*	
	O	-144*		-153*	-140*
	Q ₁		224**		180*
	Q ₂			176*	
	Q ₃	236**	211**	244**	254**
	Q ₄	-448**	-275**	-187**	-398**
	Q _I	294**	147*		186**
	Q _{II}	-231**	-232**	-203**	-236**
	Q _{III}	-195**			
	Q _{IV}	149*			

Такі зв'язки характеризуються наявністю у толерантної особистості розумових характеристик: гнучкість, легкість у спілкуванні (A⁺), імпульсивність та сміливість готовність до співдружності, відзивчивість, беззаботність, рішучість (H⁺), інтелектуальні інтереси, аналітичність

мислення готовність до співдружності, сміливість, відзивчивість, беззаботність, рішучість (Q_1^+), уступчивість, покладіть, терпимість довірливість (L^-), сентиментальність, чутливість, ніжність, м'якість (I^+), розслабленість, слабкість, байдужість, нефрустрованість (Q_4^-).

Показник ПТ (поведінкова толерантність) виявив додатні зв'язки з A^+ (афектотімія), C^+ (сила «Я»), F^+ (безпечність), H^+ (сміливість), Q_3^+ (високий самоконтроль поведінки), від'ємні – з показниками: E^- (покірність), L^- (довірливість), Q_4^- (нефрустрованість), Q_{II}^- (емоційна стабільність) – на рівні $p \leq 0.01$. Додатні зв'язки з показниками: N^+ (проникливість), Q_2^+ (самодостатність), від'ємні – з показником: O^- (самовпевненість) – на рівні $p \leq 0.05$. Отже, за даними нашого дослідження, поведінкова толерантність супроводжується проникливістю по відношенню до оточуючих, гнучкістю (A^+), емоційною стійкістю, реалістичністю до життя, впевненістю, настійчивістю, завзятістю, постійністю інтересів (C^+), беззаботністю, рішучістю, сміливістю та готовністю до співдружності (H^+), високим контролем поведінки, контролем бажань, об'єктивністю, врівновагою (Q_3^+), переживанням внутрішнього конфлікту (O^-); поведінкова толерантність, також супроводжується проявом таких характеристик як покірність, довірливість, уступчивість, терпимість, самостійність.

Це може свідчити про те, що саме собою вираження поведінкової толерантності не завжди передбачає дійсне толерантне ставлення – тобто це може бути і виключно «зовнішня толерантність», яка проявляється для досягнення цілей [26, 63, 92, 101].

Стосовно зв'язку з самодостатністю – схильність до прояву толерантності на рівні вчинків та поведінки може бути тільки у самодостатньої особистості, яка самостійно приймає рішення, як їй поводитись з тими чи іншими людьми в будь-яких ситуаціях [1, 32, 49, 54, 76, 102, 120]. Тут має місце складне співвідношення. З одного боку, толерантність супроводжується відсутністю прагнення до влади, домінування, з іншого – самостійністю, незалежністю, вмінням проявляти

власну, зокрема толерантну, позицію, незважаючи на соціальні, етнічні та будь-які інші кліше [34, 55, 80, 95, 110]. Напевне, стосовно толерантності потрібно чітко розділяти поняття домінантності та схильності до незалежності, самостійності; авторитаризм є такою рисою, що не співвідноситься з толерантністю [136, 245].

Показник ЗПТ (загальний показник толерантності) виявив додатні зв'язки з показниками: A^+ (афектотімія), H^+ (сміливість), Q_3^+ (високий самоконтроль), Q_1^+ (екстраверсія), від'ємні – з показниками: L^- (довірливість), Q_4^- (нефрустрованість), Q_{II}^- (емоційна стабільність) – на рівні $p \leq 0.01$. Додатні зв'язки з показниками: C^+ (сила «Я»), F^+ (безпечність), I^+ (чутливість), M^+ (мрійливість), Q_1^+ (радикалізм), від'ємні – з показниками: E^- (покірність), O^- (самовпевненість) – на рівні $p \leq 0.05$. Такі зв'язки свідчать про несприятливість до загрози, соціальну сміливість, дружелюбність, імпульсивність (H^+), рішучість, організованість, контроль над своїми емоціями та поведінкою (Q_3^+), заспокоєність, сентиментальність, м'якість та ніжність до себе і оточуючих, залежність (I^+), відкритість, схильність до мрійливості, (M^+), інтелектуальні інтереси, аналітичність мислення (Q_1^+), уступчивість, покладіть, терпимість (L^-), покірність, конформність, уступчивість (E^-), довірливість, спокійність, самовпевненість (O^-).

Зазначимо, що також було проведене дослідження співвідношення між показниками комунікативної толерантності та факторами особистості за Р. Кеттеллом, яке показало наявність схожих тенденцій зв'язку. Значущі коефіцієнти кореляції між показниками комунікативної толерантності і факторами особистості представлені в табл. 3.5.

Показник толерантності НІ (неприйняття або нерозуміння індивідуальності людини) виявляє від'ємний значимий зв'язок на 5% рівні з факторами особистості A^- (сизотімія) та фактором C^- (слабкість «Я»); додатній значимий зв'язок на 5% рівні з факторами O^+ (схильність до почуття провини), Q_4^+ (фрустрованість). Отже, показник толерантності НІ супроводжується такими характеристиками, як конфліктність, ригідність

(A⁻), емоційною нестійкістю, тривожністю (C⁻), схильністю до почуття провини, боязливістю, напруженістю (O⁺), роздратуванням, нетерплячістю, фрустрованості (Q₄⁺).

Таблиця 3.5.

Значимі коефіцієнти кореляції між показниками комунікативної толерантності (за В.В. Бойко) і факторами особистості (за Р. Кеттеллом)

Показники		Показники комунікативної толерантності				
		НІ	ВСЕ	ПП	НД	НПІ
Фактори особистості (за Р.Кеттеллом)	A	- 405*				
	C	- 430*	- 464**			
	G		- 394*	- 429*		
	L		395*		379*	
	M					- 403*
	N					- 381*
	O	451*				
	Q ₃		- 406*	- 371*		
	Q ₄	426*	471**			

Показник толерантності ВСЕ (використання себе у якості еталона) на рівні 5 % виявляє від'ємний зв'язок з факторами особистості G⁻ (слабкість «Зверх – Я»), Q₃⁻ (низький самоконтроль), додатній зв'язок з фактором C⁻ (слабкість «Я») - на 1% рівні; з факторами L⁺ (підозрілість) додатній значимий зв'язок на 5 % рівні; з фактором Q₄⁺ (фрустрованість) – на додатньому 1% рівні. Таки зв'язки свідчать про наявність таких характеристик, як непостійність, мінливість, легковажність, безвідповідальність, аморальність, недобросовісність (G⁻), низький самоконтроль поведінки, імпульсивність (Q₃⁻), емоційна нестійкість, тривожність (C⁻), підозрілість, заздрість, роздратування, високомірність, завищена самооцінка (L⁺), роздратування, нетерплячість, фрустрованість (Q₄⁺).

Показник толерантності ПП (прагнення перевиховати партнерів) виявляє від'ємні зв'язки на 5 % рівні з фактором особистості G^- (слабкість «Зверх – Я») та фактором Q_3^- (низький самоконтроль). Такий зв'язок характеризується наявністю непостійності, мінливості, легковажності, безвідповідальності, аморальності, недобросовісності (G^-), низьким самоконтролем поведінки, імпульсивністю (Q_3^-).

Показник толерантності НД (нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту) від'ємно зв'язан на 5 % рівні з фактором L^- (довірливість), це свідчить про такі характеристики уступчивість, покладіть, терпимість (L^-).

Показник толерантності НПП (невміння пристосовуватися до характеру інших), виявляє від'ємний зв'язок на 5 % рівні з факторами особистості M^- (практичність), N^- (наївність). Цей зв'язок характеризується наявністю таких характеристик, як практичність, реальність, надійність у практичних питаннях, спокій, твердість (M^-), наївність, безтактність, грубість, відсутність проникливості та соціальної ловкості (N^-).

3.1.3. Специфіка співвідношення показників толерантності та емоційності

У даному параграфі будуть розглянуті кореляційні зв'язки між показниками толерантності та емоційності. Обераючи емоційність задля її співвідношення із толерантністю, ми виходили із таких міркувань. По-перше емоційність, як стійка властивість індивідуальності характеризується відношенням до оточуючого світу, тобто його прийняттям або неприйняттям, активною або пасивною взаємодією із ним, спрямованістю на оточуючий світ, або від нього [193].

Толерантність теж характеризується подібною взаємодією із оточуючим світом [15, 92, 183]. По-друге, емоційність обрана також задля вивчення специфіки толерантності, яка виявляється у якісно-кількісному поєднанні її показників. Підґрунтям для цього є дослідження, у яких доведено, що емоційність є системоутворюючим фактором багатьох рис особистості, таких як товариськість [51], комунікативна креативність [23],

емпатійність [140], адаптивність [94], агресивність [121], тощо.

Означене потребує певних пояснень. Відомо, що емоційність характеризується стійкою схильністю до переживання емоції певного знаку й модальності (радість, гнів, страх, печаль) [138, 193]. Емоційність, поряд із психічною активністю, є складовою темпераменту і, за даними певних досліджень, виконує системоутворюючу функцію по відношенню до властивостей індивідуальності [194]. Саме тому, це набуває особливого значення у контексті нашого дослідження, оскільки толерантність природньо ґрунтується на позитивних емоціях і почуттях, що підтверджує концепцію Д.В. Зинов'єва, яка розглядає толерантність як тріаду прийняття – поваги, симпатії, доброти, а інтолерантність як тріаду ворожості – гніву, відрази, презирства [76].

Специфіку толерантності з різним типом емоційності буде розглянуто нижче (див. підрозділ 3.4).

У даному підрозділі розглянуті кореляційні зв'язки:

А) між показниками емоційності і толерантності (за авторською методикою);

Б) між показниками емоційності і комунікативної толерантності (за методикою В.В. Бойко);

В) між показниками емоційності і індексом толерантності (за методикою Г.У. Солдатової).

Спочатку розглянемо значущі коефіцієнти кореляцій між показниками толерантності та емоційності, що представлені в табл. 3.6.

Як видно з таблиці 3.6, певні показники толерантності виявили зв'язки із певними параметрами емоційності. Розглянемо їх по порядку.

Показник Р (радість) виявив додатні зв'язки із показниками ЕТ (емоційна толерантність) та ЗПТ (загальний показник толерантності) на рівні $p \leq 0.01$, а з показником ПТ (поведінкова толерантність) на рівні $p \leq 0.05$. Це може свідчити про появу інтересу і позитивного ставлення особистості до інших людей, разом із проявами радості, задоволення, прийняття іншої

людини, схильність особистості надавати можливість іншій людині бути самою собою, використовувати форми поведінки, які не порушують прав іншого.

Таблиця 3.6

Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками толерантності та емоційності

Показники		Якісні показники толерантності			
		ЕТ	КТ	ПТ	ЗПТ
Емоційність	Р	162*		211**	179*
	Г	-318**	-237**	-154*	-302**
	С				-170*
	П	-180*		-179*	-162*

Примітка: 1) умовні позначення модальностей емоційності: Р – «радість»; Г – «гнів»; С – «страх»; П – «печаль»; 2) позначення якісних показників толерантності: ЕТ – емоційна толерантність; КТ – когнітивна толерантність; ПТ – поведінкова толерантність; ЗПТ – загальний показник толерантності.

Показник Г (гнів) з усіма якісними показниками толерантності виявив від’ємні зв’язки: ЕТ (емоційна толерантність), КТ (когнітивна толерантність), ЗПТ (загальний показник толерантності) - на рівні $p \leq 0.01$, а з показником ПТ (поведінкова толерантність) – на рівні $p \leq 0.05$. При виникненні гніву у людини блокується толерантність, тобто емоція паттерну модальності «гнів» (роздратування, незадоволеність, злість) супроводжується появою таких думок, при яких не можливе прийняття прав іншого на свою позицію та погляди, такої поведінки, яка перешкоджає прояву індивідуальності іншої людини.

Показник С (страх) виявив від’ємний зв’язок з показником ЗПТ (загальний показник толерантності) на рівні $p \leq 0.05$. Наявність значущого зв’язку між ЗПТ та показником С можна пояснити особливістю взаємодії страху особистості та особливостей встановлення контактів із іншими

людьми. За даними Г. Оллпорта, емоційна напруга, що викликається почуттям загрози, призводить до обмеження соціальних прагнень та послабленню прагнення до спілкування. Характер впливу також визначається «об'єктом» страху: якщо це страх перед фізичним болем (фізична загроза), він сприяє соціальній контактності, якщо страх пов'язаний із психічною загрозою – він негативно впливає на прагнення особистості спілкуватися та встановлювати і розвивати контакти з людьми [254, 77, 193].

Показник П (печаль) виявив від'ємні зв'язки з показниками ЕТ (емоційна толерантність), ПТ (поведінкова толерантність) та ЗПТ (загальний показник толерантності) - на рівні $p \leq 0.05$. Визначені зв'язки засвідчують можливу терпимість до фізичного та психічного дискомфорту, що створений іншими, схильність прощати їм помилки, небажання або невміння приймати і розуміти індивідуальні особливості людей.

Таким чином, результати кореляційного аналізу між якісними показниками толерантності та емоційності показали, що емоціям з позитивною модальністю відповідає толерантність, а емоціям з негативною модальністю – інтолерантність.

Нагадаємо, що показники комунікативної толерантності (за методикою В.В. Бойко) містять інформацію про інтолерантність. Саме тому, додатні зв'язки між показниками толерантності і емоційності свідчать про зв'язок емоційного показника із показниками інтолерантності, а від'ємні – із показниками толерантності. Отже, із цих позицій розглянемо табл. 3.7.

Отже, як видно з таблиці 3.7, з чотирьох якісних показників емоційності найбільш всього значущих зв'язків з показниками комунікативної толерантності виявив показник Г (гнів). Отримані додатні зв'язки свідчать про те, що зростанню гніву відповідає збільшення інтолерантності у відповідних аспектах взаємодії. Така залежність є закономірною, оскільки сутність емоції гніву полягає в негативному ставленні до об'єкту, в активному (рідше, пасивному) способі взаємодії з ним, і при варіанті активної взаємодії – в спрямованості проти об'єкту [194].

Ця базальна емоція складає основу таких почуттів як ворожість, соціальна неприязнь, презирство, агресивне неприйняття та ін., тобто всіх емоцій, що супроводжують інтолерантність.

Таблиця 3.7

Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками комунікативної толерантності та емоційності

Показники		Показники комунікативної толерантності							
		НІ	КО	НПП	ПП	ППС	НП	НПІ	ЗКТ
Емоційність	Р				-155*	-180*			
	Г	337**	181*	352**	257**	325**	217**	221**	346**
	С				153*				
	П	176*	165*	179*					

Отримані зв'язки між показниками емоційності та комунікативної толерантності пояснюються специфікою змісту індикаторів-тверджень, за допомогою яких вимірюються останні (методика діагностики комунікативної толерантності В.В. Бойко). Твердження спрямовані на виявлення комунікативної інтолерантності, тому й отримані зв'язки з емоційністю відобразили пряму залежність між показниками негативних емоцій та інтолерантного ставлення в різних сферах взаємовідносин. Найбільш навантаженим в цьому плані є емоція гніву, яка характеризується активним деструктивним способом взаємодії з «об'єктом», що, як раз, і відповідає сутності інтолерантного ставлення.

Аналізуючи зв'язки з іншими характеристиками емоційності, відзначимо, що показники емоції Р (радість) виявляє зв'язок від'ємного характеру з показниками ПП (прагнення перевиховати партнерів) та ППС (прагнення підігнати партнера під себе), а показник П (печаль), також як і показник Г (гнів), виявляє додатній зв'язок з показниками толерантності. Вже зазначалося про неоднозначний характер залежності між страхом і психологічними якостями, які проявляються в комунікативній сфері особистості. Отриманий додатній зв'язок між показником С (страх) і

показником ПП (прагнення перевиховати партнерів) свідчить про те, що цей показник емоційності супроводжується інтолерантністю у сфері прийняття поведінки, характеру іншої людини. Можливо, страх є чинником, який стримує прояви толерантної поведінки; боязкість і нерішучість обумовлюють інтолерантне ставлення, або ця емоція не сприяє розумінню і прийняттю іншого, особливо, якщо він також знаходиться у небезпеці.

Загалом враження складає факт від'ємних зв'язків модальності Р (радість) із певними показниками толерантності і наявність додатних зв'язків із модальностями Г (гнів), С (страх), П (печаль). В контексті сказаного, це означає, що радість супроводжується толерантністю, а емоції гнів, страх, печаль – інтолерантністю.

Аналіз табл. 3.7 також свідчить про наявність додатних зв'язків цієї модальності і емоційності із певними показниками толерантності.

В основі печалі лежить негативне ставлення до об'єкту, як правило, пасивний спосіб взаємодії з ним і спрямованість від нього, що проявляється у схильності до ізоляції, непривабливості оточення людей, світу взагалі, переважанню поганого настрою [194, 105]. Отже, є зрозумілим, чому між показниками П (печаль) і НІ (неприйняття або нерозуміння індивідуальності іншої людини), КО (категоричність або консерватизм в оцінках інших людей) і НПП (невміння приховувати та згладжувати неприємні почуття при зіткненні з некомунікабельними якостями партнерів) отримані додатні зв'язки.

Загалом, дані що отримані при аналізі табл. 3.7 підтверджують попередні результати, що надані у табл. 3.6.

А тепер розглянемо результати кореляційного аналізу між показниками емоційності та характеристиками толерантності (за методикою «Індекс толерантності»), що представлені у табл. 3.8.

Аналіз табл. 3.7 показує, що виявлений додатній характер зв'язку між показником Р (радість) і показником ТРО (толерантність як риса особистості) - на рівні $p \leq 0.01$. Це можна пояснити сутністю емоції радість – позитивним

ставлення до людей та світу, до спілкування, прийняттям соціального оточення, почуттям єднання з оточуючими людьми тощо.

Таблиця 3.8

**Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками толерантності
(«Індекс толерантності» за Г.У. Солдатовою) та емоційності**

Показники		Індекс толерантності			
Емоційність		ЕнТ	СТ	ТРО	ІТ
	Р			221**	
	Г	-338**	-338**	-607**	-601**
	П			-305**	

Найбільша кількість значущих від'ємних зв'язків ($p \leq 0.01$) виявлена між показниками Г (гнів) та ЕнТ (етнічна толерантність), СТ (соціальна толерантність), ТРО (толрантність як риса особистості) і, показником ІТ (індекс толерантності). Це, на нашу думку, обумовлює прояв інтолерантності на рівні установок, знань, які регулюють поведінку людини [72,186, 210, 216].

Також від'ємний зв'язок ($p \leq 0.01$) спостерігається між показниками П (печаль) та ТРО (толрантність як риса особистості). Взагалі всі зазначені показники емоційності виявили значущий зв'язок тільки з показником ТРО (толрантність як риса особистості), зміст якого складають толерантні риси особистості, установки та переконання, в яких відображається відповідне ставлення до оточуючого світу.

Загалом, можна засвідчити, що зв'язки показників емоційності із усіма показниками толерантності, що діагностуються різними методиками («Тест-опитувальний якісних показників толерантності» авторська методика, методика діагностики комунікативної толерантності В.В. Бойко, «Індекс толерантності» Г.У. Солдатової із співавторами) мають загальну закономірність. Емоція модальності Р (радість) супроводжує толерантність у всіх її проявах, а емоції з від'ємним знаком, тобто емоції Г (гнів), С (страх), П (печаль) характеризуються інтолерантністю.

3.1.4. Результати факторного аналізу

Як відомо, факторний аналіз дозволяє групувати показники усіх психологічних явищ, що вивчаються. Ми застосували метод максимальної правдоподібності та варімакс-обертання.

Вихідною основою для факторного аналізу стала матриця інтеркореляцій між 52 показниками, а саме: різнорівневими показниками толерантності, формально-динамічними показниками товариськості, якісними показниками емпатії, емоційності, показниками темпераментальних і характерологічних властивостей особистості. Було проаналізована декілька факторних моделей та обрано чотирьох-факторну модель, яка відповідає основним вимогам стосовно приближення отриманої факторної структури до простої [134]. Отримані результати представлені у таблиці 3.9.

Таблиця 3.9

Групування показників толерантності та пов'язаних із нею психологічних властивостей

Фактор I Інтолерантність	
Комунікативна інтолерантність (ЗПТ)	894
Невміння пристосовуватися до характеру, звичок та бажань інших (НПІ)	809
Прагнення підігнати партнера під себе, зробити його «зручним» (ППС)	796
Використання себе як еталону при оцінці поведінки та образу думок інших людей (ВСЕ)	735
Неприйняття або нерозуміння індивідуальності іншої людини (НІ)	677
Невміння прощати іншим помилки, незручність, неприємності, які були принесені ненавмисно (НП)	662
Прагнення перевиховувати партнерів (ППІ)	580

Категоричність або консерватизм в оцінках інших людей (КО)	577
Невміння приховувати та згладжувати неприємні почуття при зіткненні з некомунікабельними якостями партнерів (НПП)	559
Нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, який було створено іншими людьми (НД)	537
Показник поведінкової толерантності (ПТ)	367
Низька чутливість (І)	313
Практичність (М)	281
Фактор II Незалежність - Слабкість “Зверх – Я”	
Незалежність (Q ₄)	774
Домінантність (Е)	699
Радикалізм (Q ₁)	562
Усталеність спілкування (У)	559
Екстраверсія (Q _{II})	514
Потреба у спілкуванні (ПС)	491
Підозрілість (L)	471
Етнічна толерантність (ЕНТ)	385
Кортикальна живість (Q _{III})	303
Емоційна емпатія (ЕЕ)	-210
Наївність (N)	-531
Низький самоконтроль(Q ₃)	-541
Слабкість “Зверх – Я” (G)	-547
Фактор III Толерантність - Гнів	
Індекс толерантності (ІТ)	706
Толерантність як риса особистості (ТРО)	655
Загальний показник толерантності (ЗПТ)	624
Показник емоційної толерантності (ЕТ)	592
Предиктивна емпатія (ПЕ)	443

Показник когнітивної толерантності (КТ)	419
Ініціативність у спілкуванні (Ін)	408
Соціальна толерантність (СТ)	397
Самодостатність (Q ₂)	299
Загальний показник емпатії (ЗПЕ)	214
Гнів (Г)	- 626
Фактор IV Сміливість - Печаль	
Сміливість (Н)	652
Радість (Р)	641
Широта спілкування (Ш)	564
Легкість у спілкуванні (Л)	416
Сила «Я» (С)	414
Афектотімія (А)	383
Безпечність (F)	363
Виразність у спілкуванні (В)	280
Когнітивна емпатія (КЕ)	244
Дійова емпатія (ДЕ)	235
Страх (С)	-383
Емоційна стабільність, пристосованість (Q _{II})	-450
Нефрустрованість(Q ₄)	-521
Самовпевненість (О)	-528
Печаль (П)	-657

Перший фактор – монополярний – умовно можна назвати «Інтолерантність». До нього увійшли всі показники комунікативної інтолерантності: невміння пристосовуватися до характеру, звички та бажання інших (НП), прагнення підігнати партнера під себе, зробити його «зручним» (ППС), використання себе як еталону при оцінці поведінки та образу думок інших людей (ВСЕ), неприйняття або нерозуміння індивідуальності іншої людини (НІ), невміння прощати іншим помилки, незручність, неприємності, які були принесені ненавмисно (НП), прагнення перевиховати партнерів

(ПП), категоричність або консерватизм в оцінках інших людей (КО), невміння приховувати та згладжувати неприємні почуття при зіткненні з некомунікабельними якостями партнерів (НПП), нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, який було створено іншими людьми (НД); а також показник поведінкової толерантності (імпульсивне невдоволення іншою людиною, вороже ставлення до неї, жорсткі, різкі реакції на поведінку іншого) (ПТ), низька чутливість (І) і практичність (М). Таким чином цей фактор згрупував інтолерантні риси особистості.

Другий фактор – біполярний – за змістом показників, що увійшли до нього, умовно можна назвати «Незалежність - Слабкість “Зверх – Я”». На *додатньому полюсі* сконцентрувалися незалежність (Q_{IV}^+), домінантність (E^+), радикалізм (Q_1^+), усталеність спілкування (У), екстраверсія (Q_I^+), потреба у спілкуванні (PC^+), підозрілість (L^+), етнічна толерантність (EnT^+), кортикальна живість, врівноваженість (Q_{III}^+). На *від’ємному полюсі* – слабкість “Зверх – Я” (G^-), низький самоконтроль (Q_3^-), прямолінійність, наївність (N^-) емоційна емпатія (EE^-). Цей фактор за своїм змістом є дещо суперечливим, оскільки поєднав у собі більшість «інтолерантних» рис, наприклад, таких як домінантність, низьку емоційну емпатію, підозрілість, однак, у той же час, включив зі знаком «+» етнічну толерантність, потребу у спілкуванні. Поява у цьому факторі тривожності також є неоднозначною. З одного боку, тривожність є рисою інтолерантних людей, і тоді зрозуміло її поєднання з іншими рисами, які притаманні інтолерантній особистості, з іншого – вона входить в один полюс із етнічною толерантністю.

Третій фактор також біполярний, за змістом показників, що його утворюють, можна назвати його «Толерантність - Гнів». *Додатній полюс* цього фактору представлений такими показниками як індекс толерантності (IT^+), толерантність як риса особистості (TPO^+), загальний показник толерантності ($ЗПТ^+$), показник емоційної толерантності (ET^+), предиктивна емпатія (PE^+), показник когнітивної толерантності (KT^+), ініціативність у спілкуванні (In^+), соціальна толерантність ($СТ^+$), самодостатність (Q_2^+),

загальний показник емпатії (ЗПЕ⁺). Зміст *від'ємного полюсу* склав один показник – гнів (Г⁻). Отже, зміст фактору повністю відображає психологічну сутність толерантності, включаючи її емоційні аспекти.

Четвертий фактор – біполярний – названий нами «Сміливість - Печаль». На *додатньому полюсі* зосереджені сміливість (Н⁺), радість (Р), широта спілкування (Ш⁺), легкість у спілкуванні (Л⁺), сила «Я» (С⁺), афектотімія (А⁺), безпечність (F⁺), виразність у спілкуванні (В⁺), когнітивна емпатія (КЕ⁺), дійова емпатія (ДЕ⁺). *Від'ємний полюс* склали такі показники: печаль (П⁻), самовпевненість (О⁻), низька его-напруженість, нефрустрованість (Q₄⁻), емоційна стабільність, пристосованість (Q_{II}⁻), страх (С⁻). Як видно, зміст зазначених показників також відображає риси, що притаманні толерантній особистості.

Таким чином, факторний аналіз дозволив згрупувати показники властивостей, що вивчаються, і описати «полюс толерантності» та «полюс інтолерантності».

3.2. Диференціально-психологічний аналіз толерантності

Кореляційний аналіз дозволив встановити характер взаємозалежностей між різнорівневими показниками толерантності, взаємозв'язки із релевантними її прояву властивостями особистості та якісними характеристиками емоційності.

Одним із завдань дослідження було: вивчити психологічні особливості осіб, які розрізняються якісно-кількісним поєднанням показників толерантності.

Для вирішення цієї задачі необхідно:

- виявити типи толерантності за загальним рівнем вираженості та якісно-кількісним поєднанням її показників;
- скласти й описати психологічні характеристики осіб які є представниками виділених типів толерантності;

- виявити типи емоційності за якісно-кількісним поєднанням її показників;
- виявити й описати особливості толерантності осіб із різним типом емоційності.

Зупинимось на сутності методу якісного аналізу, який дозволяє виділяти групи осіб, за певною ознакою, що цікавлять дослідника, і вивчити їх психологічні характеристики. У нашій роботі метод якісного аналізу проводився у два етапи. На першому - за допомогою методу «асів» були виділені досліджувані з певними проявами толерантності []. Рівень толерантності визначався таким чином. По-перше, «сирі» бали, що отримані за шкалами методики, були перетворені на процентилі. Діапазон від 0 до 25 вважався діапазоном невиражених значень показника що відповідає проявам інтолерантності; від 25 до 50 – діапазоном слабо виражених значень (низьких); від 50 до 75 – діапазоном достатньо виражених значень; від 75 до 100 –діапазоном яскраво виражених значень показників толерантності. Отже, особи з загальним показником толерантності в діапазоні 0-25 процентилів утворили групу з низьким рівнем толерантності, тобто інтолерантних осіб – ЗПТ⁻; особи із загальним показником, значення якого розташовані в діапазоні 75-100 процентилів склали групу з високим рівнем толерантності – ЗПТ⁺.

У даній роботі розглядаються лише мономодальні типи толерантності, тобто групи осіб, у яких домінує один із показників толерантності на фоні інших показників, значення яких розташовані у I або у II квартилях розподілу. Отже, виявлені групи осіб із домінуванням показника емоційної толерантності (n=16), група осіб із домінуванням показника когнітивної толерантності (n=11) і група осіб із домінуванням показника поведінкової толерантності (n=7).

Крім того, виявлено дві групи осіб, у яких значення ЗПТ⁺ (загальний показник толерантності), розташовані у IV квартилі розподілу (від 75 до 100 процентилів) та групу осіб, значення ЗПТ⁻ якої розташовані у I квартилі розподілу (від 0 до 75 процентилів). Перша група об'єднує толерантних осіб,

друга – інтолерантних.

Таким чином, були виділені такі типи толерантності: два типи за рівнем вираженості загального показника толерантності та загального показника інтолерантності, і три типи за домінуванням вираженості певного якісного компонента властивості, що вивчається, а саме, за домінуванням емоційного показника (емоційний тип), когнітивного показника (когнітивний тип) та поведінкового показника (поведінковий тип толерантності).

Наступним кроком здійснення якісного аналізу була побудова й інтерпретація профілів тих рис особистості, що вивчаються у співвідношенні із толерантністю. Це дозволило вивчити психологічні особливості особистості у представників різних типів толерантності, а саме: психологічні характеристики товариськості, емпатії та факторної структури особистості за Р. Кеттеллом.

У даній роботі ми спиралися на зазначені вище положення стосовно методу психологічних профілів. Також був використаний багатий досвід застосування цього методу, тобто якісного аналізу даних («асів», «профілів») у психологічній школі О.П. Саннікової, де за його допомогою вивчають індивідуально-типологічні особливості таких властивостей особистості, як проникливість [85], труднощі у спілкуванні [199], професійна криза [45], товариськість [51], комунікативна креативність [23], емпатійність [140], адаптивність [94], агресивність [121] тощо. При цьому профілі відображають не тільки комплекси рис, що вивчаються, але й особливості структури означених багатокомпонентних психологічних властивостей.

Побудова кривих відбувається за числовими даними, що представлені в процентилях, стенах тощо. Можуть використовуватися і «сирі» бали з урахуванням середньої лінії ряду. У кожній групі обчислюються середні арифметичні дані за кожним психологічним показником. Це дає можливість виявляти особливості психологічних властивостей, що вивчаються, представників виділених груп і порівнювати профілі цих властивостей представників різних груп. Психологічна інтерпретація профілю відбувається

з опорою на показники, які більш всього відхиляються від середньої лінії ряду [44, 124, 175, 253].

Таким чином, за допомогою методу «асів» та «профілів» було здійснено диференціально-психологічний аналіз толерантності: 1) за особливостями якісно-кількісного поєднання показників толерантності із подальшим вивченням у представників цих груп проявів певних властивостей особистості; 2) за якісно-кількісним поєднанням показників емоційності і подальшим вивченням у представників цих груп специфіки толерантності.

3.2.1. Психологічні особливості товарищкості у осіб з різним типом толерантності

Попередньо зазначалося про тісний зв'язок таких психологічних характеристик як толерантність і товарищкість (див. розділ I. підп. 1.3). Як один із видів психічної активності людини, представляє собою стійке прагнення до спілкування, до встановлення соціальних контактів. В літературі є відомості про те, що деякі показники толерантності пов'язані із деякими характеристиками товарищкості, такими, як: бажання здійснювати обмін думками, прагнення до спілкування тощо [ ].

Ці відомості дають можливість припустити, що толерантність як властивість особистості, що також виявляється у сфері соціальної взаємодії, може бути пов'язана із такими показниками товарищкості як потребою у спілкуванні, ініціативністю, широтою, легкістю, усталеністю та виразністю спілкування (див. розділ I. підп. 1.3).

Згідно до загальної процедури створення психологічних профілів, були побудовані профілі товарищкості осіб із високим і низьким загальним рівнем толерантності (типи ЗПТ⁺, ЗПТ⁻), що представлені на рис. 3.1.

На осі абсцис позначені формально-динамічні показники товарищкості, на осі ординат – їх значення, що представлені у процентилях. Через точку 50-й процентиля проходить середня лінія ряду. Значення кожного показника у профілях є середнім арифметичним значенням даного

показника у представників кожної групи. Ступінь вираженості того чи іншого показника визначається за його відхиленням від середньої лінії ряду.

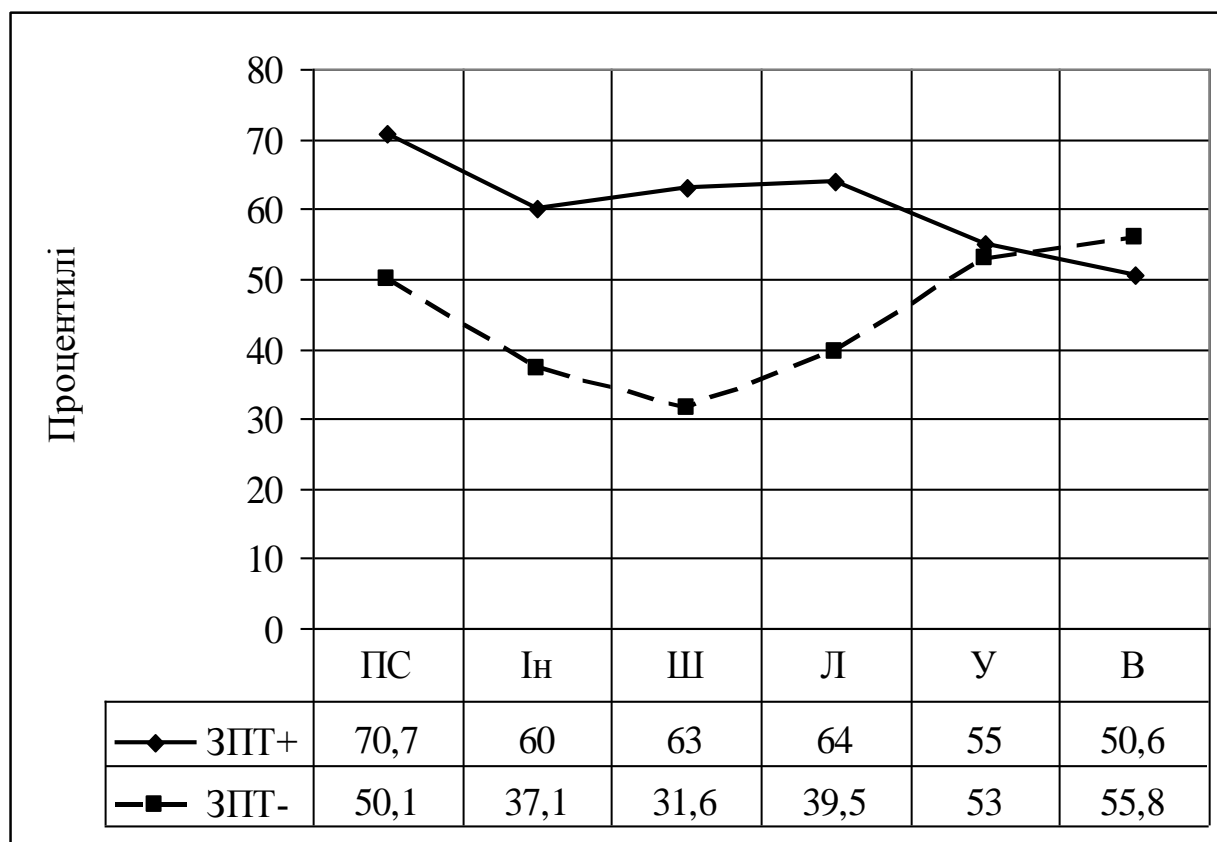

Рис. 3.1. Профілі формально-динамічних показників товарищкості толерантних (ЗПТ⁺) та інтолерантних (ЗПТ⁻) осіб.

Примітка. Тут і далі: ЗПТ⁺ (n=53) - група осіб із високим рівнем толерантності; ЗПТ⁻ (n=49) - група осіб із низьким рівнем толерантності.

Аналіз профілів тут і далі по тексту будемо проводити таким чином. Спочатку проаналізуємо кожний профіль окремо і лише потім здійснюємо порівняльний аналіз між зазначеними профілями.

Для вивчення характеристик товарищкості у толерантних та інтолерантних осіб здійснимо ранжування показників властивості за ступенем відхилення від середньої лінії ряду.

Результати представлені у табл. 3.10. Отже, як видно з таблиці, осіб із високим рівнем толерантності ЗПТ⁺ можна охарактеризувати як товариських, оскільки у них виражені усі характеристики активності спілкування. Вони

відрізняються високим показником $ПС^+$ (потребою у спілкуванні), що виражається в активному ставленні до світу людей, у зацікавленості іншими, прояві інтересу до нових знайомств, у потребі ділитися своїми внутрішніми переживаннями з іншими.

Таблиця 3.10

Ранжування показників товариськості у осіб із високим та низьким рівнем толерантності ($ЗПТ^+$ і $ЗПТ^-$)

Ранг	Типи толерантності за загальною вираженістю	
	$ЗПТ^+$	$ЗПТ^-$
1	$ПС^+$ – висока потреба у спілкуванні	$Ш^-$ – вузьке коло спілкування
2	$Л^+$ – легкість у спілкуванні	$Ін^-$ – слабка ініціативність
3	$Ш^+$ – широта спілкування	$Л^-$ – утруднення у спілкуванні

Примітка. Тут і далі: 1) показники зі знаком «+» розташовані у просторі додатніх значень (вище 50 перцентиля); зі знаком «-» у просторі від'ємних значень (нижче 50 перцентиля); 2) показники надані у порядку зменшення величини відхилення від середньої лінії ряду.

Ці дані не суперечать розумінню толерантності як активного ставлення до світу, а, навпаки, підтверджують її дійову сутність [15, 184, 186]. Бути толерантним – це не бути індиферентним [25, 217, 249] або просто терпимим [1, 74, 75, 144], це активно взаємодіяти із різноманітним світом, який складається із конкретних індивідуальностей, із людей різних рас і націй, носіїв різних світоглядних установок та інтересів, представників різних соціальних прошарків і соціально-психологічних типів особистості.

Толерантні особи також відрізняються показником $Л^+$ (легкістю у спілкуванні), що допомагає людям швидко встановлювати нові контакти із новими людьми. Їх знайомства протікають легко й вільно. Такі люди завжди знають, як поводитись в незнайомій обстановці, відчувають себе комфортно в ситуаціях знайомства, вільно самовиражаються, проявляючи власну індивідуальність. Вони схильні до розширення меж свого кола спілкування, збільшення соціальних контактів, прагнуть проводити час у великих

компаніях, прагнуть до спілкування з широким колом людей. Як правило, такі люди мають велику кількість знайомих, оскільки їм подобається спілкуватися з новими людьми.

Також толерантним особам притаманна Ш⁺ (широта спілкування), завдяки якій у представників даної групи виявляється схильність до широкого спілкування у новій великій групі людей, прагнення до великої компанії та перевага проводити вільний час у широкому колі людей.

Отже аналіз групи осіб із високим рівнем толерантності показав, що толерантні особи характеризуються вираженою товариськістю; їх спілкування відрізняється енергійністю, протікає динамічно; вони є спрямованими на активну взаємодію зі світом, на самовираз і пізнання індивідуального світу іншого, на дослідження, відкриття й розширення світу спілкування; виступають ініціаторами та авторами створення світу стосунків.

Представники групи з низьким рівнем толерантності, тобто інтолерантні особи ЗПТ⁻ характеризуються, насамперед, Ш⁻ (вузьким колом спілкування), несхильністю до широкого спілкування у новому великому колективі, відсутністю бажання проводити вільний час серед широкого кола людей та небажанням розпочинати нові знайомства. Їм не властиве часте зав'язування знайомств, і вони, як правило, мають вузьке коло друзів.

Також такі особи обладують слабкою ініціативністю (Ін⁻) у спілкуванні. Їм не властиве першими вступати у бесіду з незнайомими, отже, вони не виступають ініціаторами у знайомствах і створенні нових стосунків.

До описаних особливостей приєднуються труднощі вступу у соціальні контакти (ЛГ), утруднення у спілкуванні із незнайомими, їм притаманна властивість бентежитися на людях. Отже, найбільш характерні особливості спілкування інтолерантних осіб відповідають таким їх особливостям, як труднощі в міжособистісних стосунках, побоювання або неприйняття соціального оточення, виражена потреба у визначеності, категоричність [184, 183, 53].

Загалом особи з низьким рівнем толерантності (інтолерантні) характеризуються обмеженістю соціального простору, вибірковістю. Їм або важко сприймати нових людей, або це не входить в зону їх інтересів, або вони налаштовані проти нових знайомств за причинами невідомості, невизначеності, відсутності захищеності чи сильної категоричності, неприйняття різноманіття оточуючих людей.

А тепер зробимо спробу порівняти профілі, групи осіб з високим рівнем толерантності і групи осіб з низьким рівнем толерантності, між собою.

Як видно, між профілями групи осіб ЗПТ⁺ і групи осіб ЗПТ⁻ спостерігаються візуальні розбіжності між показниками товариськості ПС (потреба у спілкуванні), Ін (ініціативність у спілкуванні), Ш (широта спілкування) та Л (легкість спілкування).

Загалом показники профілю групи ЗПТ⁺ розташовані у зоні додатніх значень (вище 50 перцентилів), що свідчить про їх достатню або яскраву вираженість і дозволяє констатувати активний характер прояву товариськості у толерантних осіб, а показники профілю групи ЗПТ⁻ розташовані у зоні від'ємних значень (нижче 50 перцентилів).

Найбільш яскраво виражені у групі ЗПТ⁺ такі показники, як ПС (потреба у спілкуванні), Л (легкість у спілкуванні), Ш (широта спілкування), що дає можливість охарактеризувати цих осіб як таких, які мають високу потребу у спілкуванні, легкість та широту спілкування.

Що стосується представників групи ЗПТ⁻, то їх профіль можна розглядати як такий, що свідчить про тенденцію до звуження кола спілкування, слабкої ініціативи до спілкування та утруднення спілкування. Мова йде лише про тенденцію, тому що значення цих показників розташовані не у I, а у II кварталі.

Перевірка означених відмінностей на достовірність за допомогою t-критерію Стьюдента підтвердила візуальний аналіз і виявила наступне: статистично достовірні відмінності, отримані між такими однойменними

показниками профілів ЗПТ⁺ і ЗПТ⁻: Ш (широта спілкування), Л (легкість спілкування) ($p \leq 0,01$), Ін (ініціативність) і ПС (потреба у спілкуванні) ($p \leq 0,05$). При цьому значення показників переважають у профілі ЗПТ⁺ (див. додаток В, табл. В.1).

Наразі проаналізуємо особливості товариськості осіб із перевагою одного із показників толерантності, тобто представників групи ЕТ (перевага емоційного компоненту), КТ (перевага когнітивного компоненту) і ПТ (перевага поведінкового компоненту толерантності).

На рис. 3.2. зображені профілі товариськості представників різних типів толерантності.

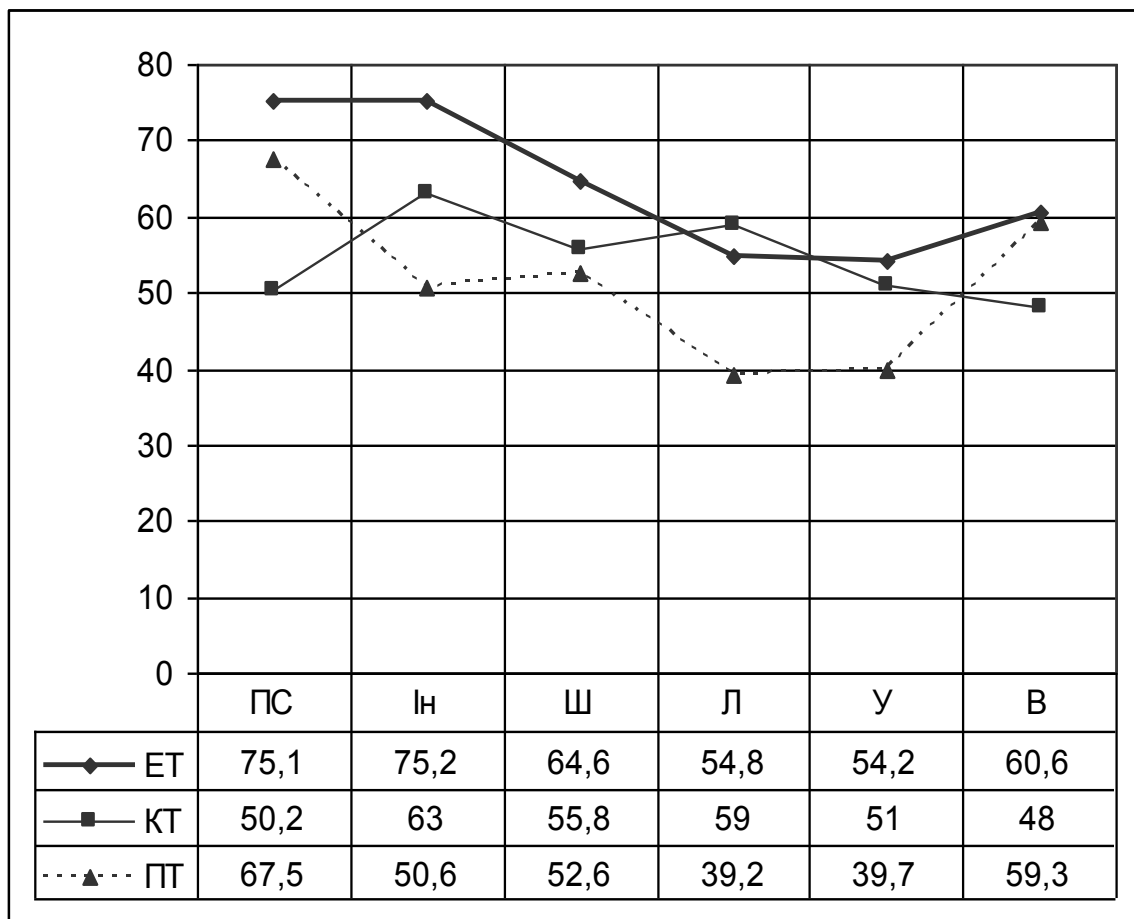

Рис. 3.2. Профіль формально-динамічних характеристик товариськості у осіб із різними типами толерантності.

Примітка. Тут і далі: ЕТ (n=16) – група представників емоційного типу; КТ (n=11) – група представників когнітивного типу; ПТ (n=17) – група представників поведінкового типу толерантності.

Ранжування показників за ступенем відхилення від середньої лінії ряду дало наступні результати (див. табл. 3.11).

Таблиця 3.11.

Ранжування показників товариськості у осіб із різними якісними типами толерантності

Ранг	Типи толерантності за якісно-кількісним поєднанням її показників		
	ЕТ	КТ	ПТ
1	Ін ⁺	Ін ⁺	ПС ⁺
2	ПС ⁺	Л ⁺	Л ⁻
3	Ш ⁺	Ш ⁺	У ⁻

Особи з ЕТ (емоційним типом толерантності) характеризуються високою Ін⁺ (ініціативністю у спілкуванні) високим рівнем активного ставлення до світу, вираженістю інтересу до нових людей, прагненням до знайомств, тобто у них виражена ПС⁺ (потреба у спілкуванні), яка виражається у прийнятті іншої людини, активному позитивному ставленні до оточуючих людей, зацікавленості в нових людях і прояві позитивних емоцій, ініціативи у дружніх стосунках. Це відповідає психологічній сутності емоційного типу толерантності, оскільки він характеризується, насамперед, проявом інтересу до оточуючих людей. Також представники цього типу схильні до спілкування із широким колом людей, до збільшення соціальних контактів і кількості знайомих, що характеризує Ш⁺ (широту спілкування).

Осіб із КТ (когнітивним типом толерантності) характеризує виражена Ін⁺ (ініціативність) у зав'язуванні нових контактів і розвитку дружніх стосунків їм властива Л⁺ (легкість) і швидкість вступу в соціальну взаємодію: вони легко знайомляться з новими людьми, вільно почувають себе в ситуації спілкування з незнайомими. Їх спілкування характеризується помірною Ш⁺ (широтою), їм можуть подобатися великі компанії, вони схильні розширяти простір свого спілкування. Загалом осіб з когнітивним типом толерантності можна охарактеризувати як таких, що при спиранні на свої знання, виражають позитивні думки, при прояві ініціативи в розвитку нових

знайомств або дружніх стосунків, дозволяє їм швидко утворювати соціальні контакти, відчуваючи легкість та свободу, навіть, в незнайомій ситуації.

Особи із ПТ (поведінковим типом толерантності) характеризуються вираженою ПС⁺ (потребою у спілкуванні), що проявляється як схильність до активної взаємодії зі світом оточуючих людей, як інтерес до нового спілкування. Потреба у спілкуванні, інтерес до нових людей, потреба ділитися своїм внутрішнім світом з іншими відображаються на рівні усталеності, тобто, такі особи схильні зав'язувати нові стосунки, особливо якщо цьому сприяють зовнішні обставини, і стійким прихильностям при цьому може приділятися вже менш уваги.

У осіб даного типу слабо виражені Л⁻ (утруднення спілкування) і У⁻ (усталеність спілкування), що може вказувати на тенденцію міняти партнерів при змінах обставин. Це характеризує їх як людей, схильних до помірному спілкування, які можуть відчувати невеличкі труднощі у ситуаціях взаємодії з новими людьми, уповільненість вступу в соціальні контакти, схильних до активного ставлення до оточуючих людей, відчуття утруднення в незнайомій ситуації, прояви якостей бентежитися на людях, непостійність у спілкуванні, невміння зберігати попередні дружні стосунки у випадку нового цікавого знайомства, постійна зміна друзів.

Отже, якісний аналіз формально-динамічних характеристик товариськості у осіб із різним якісно-кількісним поєднанням показників толерантності показав, що в цілому їх усіх можна вважати товариськими. Але вони відрізняються силою вираженості окремих показників, що і складає специфіку їх товариськості.

Візуальні відмінності між профілями товариськості у представників різних типів толерантності були перевірені статистично. Статистично значущі відмінності отримані:

1) між профілями ЕТ і КТ за показниками ПС ($p \leq 0.01$), Ін і В ($p \leq 0.05$) при більшій їх вираженості в профілі ЕТ;

2) між профілями КТ і ПТ за показниками ПС, В ($p \leq 0.05$) при більшій вираженості у профілі ПТ; і Ін ($p \leq 0.05$) та Л ($p \leq 0.01$) при більшій вираженості в профілі КТ;

3) між профілями ЕТ і ПТ за показниками Ін ($p \leq 0.01$), Ш, Л, У ($p \leq 0.05$) при більшій їх вираженості в профілі ЕТ (див. додаток В).

3.2.2. Особливості проявів толерантності у специфіці емпатії

Про зв'язок між толерантністю та емпатією зазначається у багатьох дослідженнях [10, 36, 69, 125, 139]. Оскільки, розуміння, прийняття інших і готовність позитивно взаємодіяти з ними неможливі без таких механізмів як відображення внутрішнього світу іншої людини, співпереживання й співчуття, тобто без емпатійного ставлення до неї, саме емпатія вважається невід'ємною характеристикою як толерантної людини, так і толерантного суспільства в цілому. При емпатії є задіяними інтелектуальні, емоційні, поведінкові характеристики людини, які дозволяють їй ототожнювати себе з іншим, переживати разом з ним його проблеми, відчувати його стан, передбачати його реакції та вчинки [15, 70, 140, 193]. Для нас цікаво виявити, чи існують особливості у поєднанні саме якісних характеристик цих двох властивостей особистості.

Проаналізуємо специфіку емпатії у осіб, які різняться за рівнем вираженості толерантності (типи ЗПТ⁺ і ЗПТ⁻). На рис. 3.3 представлені профілі якісних характеристик емпатії представників двох груп.

На осі абсцис позначені якісні показники емпатії, на осі ординат – ступінь їх вираженості у процентилях. Показники профілю емпатії у групі ЗПТ⁺ перебувають у зоні достатньо виражених значень, при цьому особливо вираженими на тлі інших є ПЕ (предиктивна емпатія) і ЗПЕ (загальний показник емпатії). Показники профілю ЗПТ⁻ розташовані нижче 50 процентилів, тобто їх значення є слабо вираженими. При цьому менш всього виражені КЕ (когнітивна емпатія), ПЕ (предиктивна емпатія) та ЗПЕ (загальний показник емпатії).

Складемо психологічну характеристику толерантних та інтолерантних

осіб з боку якісних характеристик емпатії. Для цього визначимо ранги показників двох профілів за ступенем їх відхилення від 50 процентилів (див. табл. 3.12).

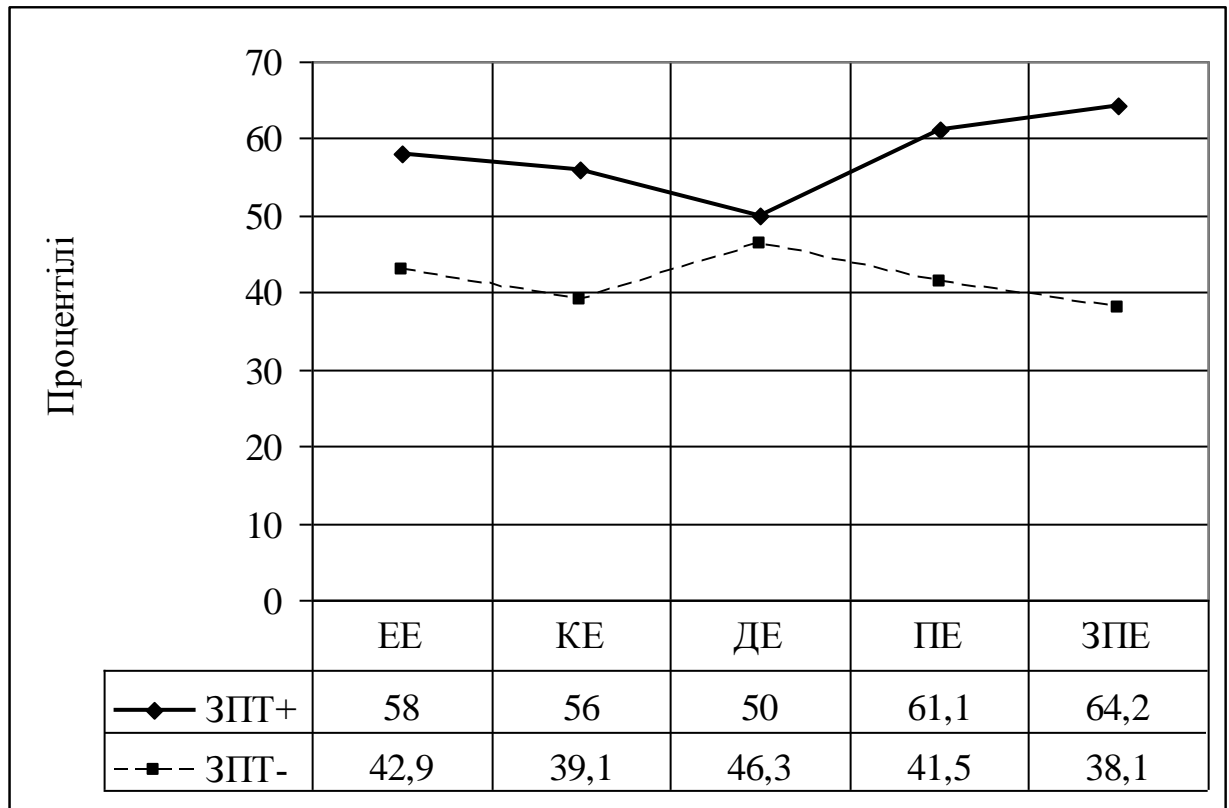

Рис. 3.3. Профілі якісних характеристик емпатії у осіб із різною вираженістю толерантності

Перед тим, як виявити специфіку емпатії толерантних та інтолерантних осіб, визначимо ранги показників емпатії обох профілів за ступенем їх відхилення від середньої лінії ряду (див. табл. 3.13).

Результати ранжування свідчать про наступне.

Особи з ЗПТ⁺ (загальним рівнем толерантності) характеризуються показником ЗПЕ⁺ (загальний показник емпатії), оскільки в них на достатньому рівні розвинуті всі якісні компоненти властивості особистості. При цьому найбільш вираженими у даних осіб є показник ПЕ⁺ (предиктивна емпатія). Представники здатні передбачати стан іншої людини в певній ситуації, можуть адекватно припускати, як інша людина поведе себе в тих чи інших ситуаціях. Також досить розвиненим у них є ЕЕ⁺ (емоційний показник емпатії). Вони здатні емоційно підключатися до іншої людини, що

відображається на їх емоційному стані й моториці, тому, як наслідок, можуть глибоко відчувати переживання іншого.

Таблиця 3.12

Ранжування показників емпатії у осіб із високим та низьким рівнем толерантності (ЗПТ⁺ і ЗПТ⁻)

Ранг	Типи толерантності	
	ЗПТ ⁺ толерантні особи	ЗПТ ⁻ група інтолерантні особи
1	ЗПЕ ⁺ – виражений загальний показник емпатії	ЗПЕ ⁻ – невиражений загальний показник емпатії
2	ПЕ ⁺ – виражена предиктивна емпатія	КЕ ⁻ – невиражена когнітивна емпатія
3	ЕЕ ⁺ – виражена емоційна емпатія	ПЕ ⁻ – невиражена предиктивна емпатія

Інтолерантні особи ЗПТ⁻ характеризуються слабкою вираженістю ЗПЕ⁻ (загального показника емпатії). Менш всього у цих осіб виражені КЕ⁻ (когнітивна емпатія) і ПЕ⁻ (предикативна емпатія). Емоційні механізми та дійові аспекти емпатії, що відображені у відповідних якісних показниках даної властивості, у інтолерантних осіб також слабо виражені, хоча більше за інших наближені до середніх значень. Отримані нами дані стосовно специфіки емпатії у осіб, що різняться рівнем толерантності, мають підтвердження в психологічній літературі [69, 125, 139, 193].

Статистична перевірка відмінностей підтвердила візуальний аналіз і показала, що значуще розрізняються значення таких одноіменних показників як ЕЕ, КЕ ($p \leq 0,05$), ПЕ та ЗПЕ ($p \leq 0,01$). Це дозволяє стверджувати наявність специфіки прояву емпатії у толерантних та інтолерантних осіб (див. додаток В, табл. В.2).

Зазначимо, що нами також проводилося дослідження специфіки емпатії у осіб із різним рівнем комунікативної толерантності [31]. У результаті були отримані такі дані (див. додаток Д): досліджуваним з високою комунікативною толерантністю властиві співпереживання проблемам інших

людей, здатність розділяти почуття і настрої іншого, активне сприяння іншій людині, прагнення допомогти їй. Особи з низькою комунікативною толерантністю, тобто комунікативно інтолерантні особи, характеризуються низькою вираженістю усіх якісних показників емпатії. У таких людей слабо виражені співчуття іншим, вони не здатні розуміти переживання іншої людини, передбачати реакції та прогнозувати психологічний стан і поведінку інших. Низький рівень дійової емпатії, виявлений у них, свідчить про нездатність на діючу підтримку іншого.

Більш детальнішу інформацію про особливості прояву толерантності у специфіці емпатії ми отримали в результаті якісного аналізу профілів емпатії у осіб із різними якісними типами толерантності. На рис. 3.4 зображені профілі якісних характеристик емпатії представників емоційного, когнітивного та поведінкового типу толерантності.

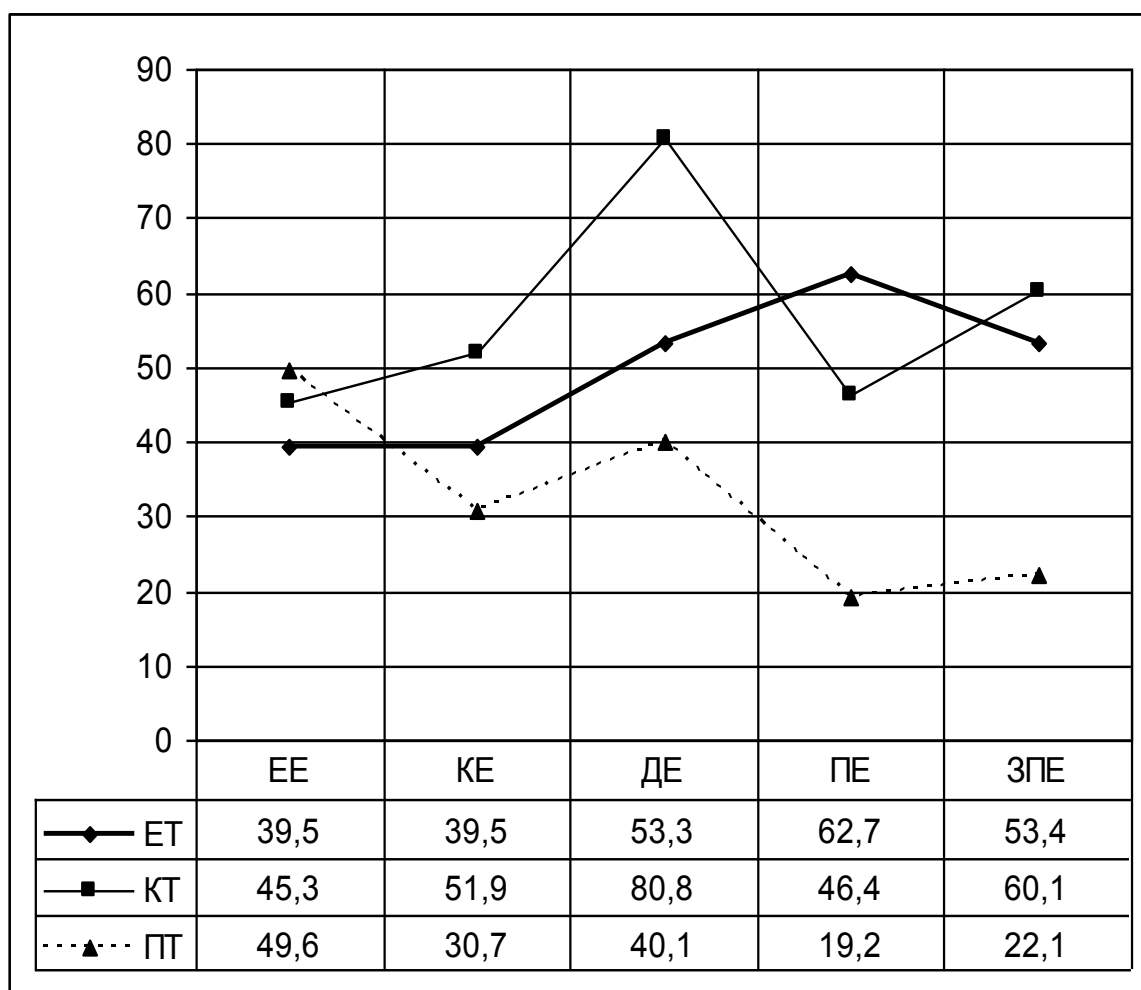

Рис. 3.4. Профілі якісних характеристик емпатії у осіб із різними

типами толерантності

Для виявлення та опису особливостей емпатії в залежності від якісно-кількісного поєднання показників толерантності, у кожному профілі були визначені показники, що найбільш відрізняються від середніх значень. Результати ранжування представлені в табл. 3.13.

Таблиця 3.13

Ранжування показників емпатії у осіб із різними якісними типами толерантності

анг	Типи толерантності за якісно-кількісним поєднанням її показників		
	ЕТ	КТ	ПТ
	ПЕ ⁺	ДЕ ⁺	ПЕ ⁻
	ДЕ ⁺	КЕ ⁺	ЗПЕ ⁻
	ЗПЕ ⁺	ЗПЕ ^{+/-}	КЕ ⁻

Як видно з рис. 3.4 особам із ЕТ (емоційний тип толерантності) характерні показники ДЕ⁺ (дійова емпатія) та ПЕ⁺ (предиктивна емпатія). Як схильні до інтересу і позитивного ставлення до інших людей, до переживання емоцій прийняття, у своїх емпатійних проявах особи даного типу, насамперед, намагаються допомогти людині, якій співчують, і можуть передбачати її емоційні реакції та особливості переживань. Достатньо вираженим у них є загальний показник емпатії, що характеризує їх як емпатійних людей.

Представникам КТ (когнітивного типу толерантності) більш всього властиві показники ДЕ⁺ (дійова емпатія) і КЕ⁺ (когнітивна емпатія). Для того, щоб розуміти іншу людину, відчувати її внутрішній світ, вони, насамперед, порівнюють її з собою, уявляють себе на її місці. Їх когнітивні характеристики допомагають їм адекватно розуміти іншу людину, а емпатійна участь виражається у активному сприянні, допомозі іншим у вигляді конкретних дій. Слід зазначити, що із усіх мономодальних типів толерантності, когнітивному типу толерантності, властива найбільша

загальна вираженість емпатії (ЗПЕ⁺). При цьому здатність до емоційного підключення через сильні внутрішні переживання і наслідування афективним і моторним реакціям у цих осіб є слабо вираженою, хоча вони наближаються до середнього рівня. Основна опора при розумінні внутрішніх переживань іншої людини, таким чином, приходить у таких осіб на інтелектуальні механізми. Відбувається розуміння іншого, а не суб'єктивне «переживання» іншого. Це узгоджується з психологічними особливостями когнітивної природи толерантного ставлення у представників когнітивного типу толерантності. Що стосується предиктивної емпатії, ми передбачали отримати достатньо високі показники у представників цього типу. Однак цей вид емпатії у них також є слабо вираженим, приближеним до середніх значень. Можливо, це пов'язано з низькою вираженістю емоційної складової емпатії, що значно відображається на здатності передбачати, прогнозувати внутрішні переживання і реакції інших людей.

У осіб із ПТ (поведінковим типом толерантності) виявлений самий низький із усіх рівень емпатії ЗПЕ⁻ (загальний показник емпатії). Емпатійний профіль цього типу відрізняється низьким значенням показників ПЕ⁻ (предиктивної емпатії) та значенням показника КЕ⁻ (когнітивна емпатія). Вони не здатні до апперцепції афективних реакцій іншої людини. Значення емоційної і дієвої емпатії в їх профілі наближені до середніх. Це свідчить про те, що емпатійне відображення у них відбувається шляхом емоційного співпереживання, прояву міміки, жестів, інтонації, здійснення допомоги і сприяння іншим. Зазначимо, що поведінковий тип толерантності, єдиний із усіх, в якому вираженість провідного компонента супроводжувалась найменшою вираженістю інших компонентів. Тобто серед осіб із поведінковим типом толерантності є такі, які схильні, насамперед, на рівні поведінки показувати, що вони не порушують права інших до прояву індивідуальності, толерантність яких в основному проявляється як демонстрація позитивного ставлення до інших. При цьому в них можуть бути труднощі із глибоким розумінням індивідуальності іншого, із дійсним його

прийняттям. Зовні вони можуть поводити себе толерантно, тому що їм притаманний високий рівень самоконтролю, моральної саморегуляції, і вони дотримуються соціальних норм, або мають прагнення виховати у собі толерантне ставлення до певних людей і вважають, що дії та вчинки – це основний доказ такого ставлення, і наявність толерантних переконань і емоцій прийняття без реальних дій нічого не значить. Такі особи виражають власне толерантне ставлення так, як властиво їм, через дії, хоча при цьому можуть визнавати, що «з середини» не завжди відчують те, що демонструють. Можливо, саме цим можна пояснити низький рівень емпатії у осіб із поведінковим типом толерантності.

Математико-статистична перевірка відмінностей між показниками зазначених профілів виявила наступне:

1) між профілями ЕТ і КТ отримано значущі відмінності за показниками КЕ, ДЕ ($p \leq 0,05$) при більшій їх вираженості в КТ-профілі; за показником ПЕ ($p \leq 0,05$) при більшому його значенні в ЕТ-профілі;

2) профілі КТ і ПТ виявили найбільшу кількість значущих відмінностей – між КЕ ($p \leq 0,05$), ДЕ, ПЕ, ЗПЕ ($p \leq 0,01$), при цьому значення показників більше в КТ-профілі;

3) між ЕТ і ПТ виявлено значущі відмінності за показниками ПЕ, ЗПЕ ($p \leq 0,01$) при більшому їх значенні в профілі ЕТ (див. додаток В).

Отже, проведене дослідження показало, що стосовно толерантності та емпатії можна стверджувати наявність специфіки у поєднанні їх якісних характеристик. У нашому випадку певним якісним особливостям толерантності відповідають певні якісні характеристики емпатії. У цілому ж дослідження підтвердило численні дані про те, що толерантним особистостям притаманний більш виражений рівень емпатії, на відміну від інтолерантних.

3.2.3. Специфіка факторної структури особистості (за Р. Кеттеллом) толерантних і інтолерантних осіб

У теоретичному розділі нашої роботи висвітлені питання взаємозв'язку толерантності з рядом рис особистості. Теоретико-методологічний аналіз показав, що багато інформації про психологічні явища, які належать до проявів толерантності та якості, що тісно пов'язані з нею, міститься у факторах особистості, виділених Р. Кеттеллом. До релевантних толерантності факторів належать А (афектотімія – сизотімія), С (сила «Я» – слабкість «Я»), Е (домінантність – покірність), G (сила “Зверх – Я” – слабкість “Зверх – Я”), Н (сміливість – боязкість), L (підозрілість – довірливість), О (схильність до почуття провини – самовпевненість) [52, 203, 223].

На цьому етапі дослідження ми вирішуємо завдання вивчення факторної структури особистості у осіб із різними проявами толерантності. Це дає можливість скласти психологічну характеристику особистості в залежності від якісних особливостей її толерантності.

Отже, проведений кореляційний аналіз дав підстави для якісного аналізу факторної структури особистості у осіб із ЗПТ⁺ (загальний показник толерантності) та ЗПТ⁻ (загальний показник інтолерантності), а також у представників окремих типів толерантності – ЕТ (емоційний тип), КТ (когнітивний тип) та ПТ (поведінковий тип).

На рис. 3.5 зображені профілі факторів особистості у толерантних та інтолерантних осіб. На осі абсцис позначені фактори, на осі ординат – ступінь їх вираженості в стенах. Середня лінія ряду проходить через точку 5,5 стенів.

Для складання психологічної характеристики толерантних осіб визначимо шляхом ранжування фактори, що найбільш яскраво відрізняються від середніх значень (див. табл. 3.14).

Невисокі значення фактору L⁻ свідчать про довірливість цих осіб, про властиву їм внутрішню розслабленість, щирість, вільність від залежності, про легке ставлення до труднощів, здатність до розуміння, прощення,

притаманну їм терпимість і доброзичливість по відношенню до оточуючих людей.

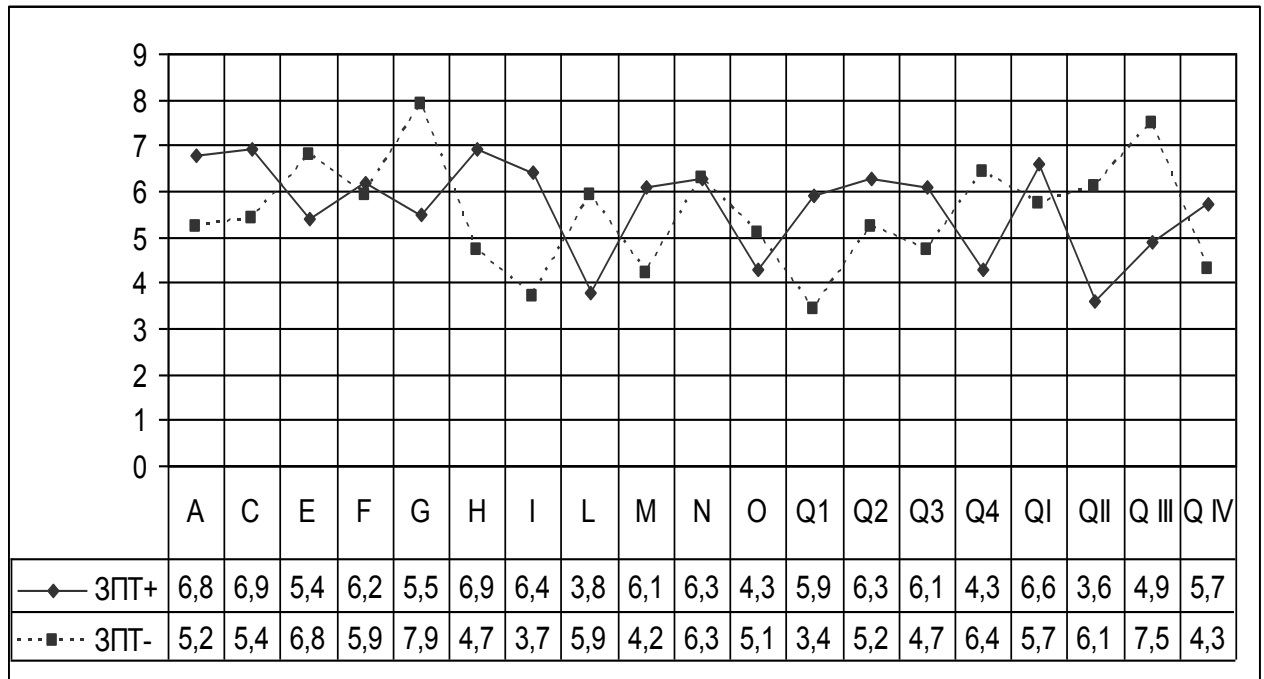

Рис. 3.5. Факторна структура особистості у осіб із ЗПТ⁺, ЗПТ⁻

Таблиця 3.14

Ранжування факторів особистості за Кеттеллом у групах із високим та низьким рівнем толерантності (ЗПТ⁺ і ЗПТ⁻)

Ранг	Типи толерантності	
	ЗПТ ⁺ толерантні особи	ЗПТ ⁻ інтолерантні особи
1	Q _{II} ⁻ емоційна стабільність	G ⁺ сила «Зверх – Я»
2	L ⁻ довірливість	Q _I ⁻ консерватизм
3	C ⁺ сила «Я» H ⁺ сміливість	Q _{III} ⁺ кортикальна живість
4	A ⁺ афектотімія	Г низька чутливість

Спочатку опишемо психологічний портрет толерантної особистості (ЗПТ⁺).

Отже, особи з високим рівнем толерантності відрізняються емоційною стабільністю (Q_{II}⁻). Зміст цього вторинного фактору складають такі характеристики, як: сила «Я», соціальна сміливість, довірливість, спокій,

самовпевненість, високий самоконтроль, вольові якості, низька егонапруженість, нефрустрованість.

Такі особи здатні встановлювати гармонійні стосунки із людьми, і можуть злагоджено працювати в колективі. Негативними сторонами можуть бути почуття власної незначущості, зайва поступливість, відсутність будь-яких проявів підозрливості, вразливості тощо.

Вираженість сили «Я» (C^+) і сміливості (H^+) дозволяє характеризувати толерантних осіб як емоційно стійких і соціально активних. Вони можуть бути витриманими, часто спокійні (можуть бути флегматичними), їм властивий реалістичний погляд на речі, здатність управляти ситуацією і справлятися з труднощами (шляхом запобігання або уникнення). Соціальна сміливість виражається у товариській, активності, явному інтересі до осіб протилежної статі. Вони можуть бути авантюристичними, схильними до ризикових вчинків і поведінки. Одним із яскравих проявів соціальної сміливості є чуйність, добродушність, схильність до вільного самовиразу в поведінці. Цікаво, що соціально сміливі, як правило, не розуміють небезпеки. Поява цієї ознаки в характеристиці толерантної особистості, підтверджує її властивість відчувати себе захищеною, неохочість оборонятися від людей і груп [136, 186]. Однак ці якості поєднуються із безтурботністю, із ігноруванням небезпеки, що, інколи, може нашкодити особистості. Наступною, властивою для толерантних осіб, якістю є відсутність схильності до почуття провини, що поєднується із такими якостями як впевненість у собі (або самовпевненість), спокій, благодушність, веселість, життєрадісність, безпечність, відсутність боязкості, енергійність. Особистості із такими якостями не схильні до фрустрації, що з одного боку, може супроводжуватися такими негативними явищами як низька мотивація, зайва задоволеність, із іншого – знов-таки спокій, розслабленість, незворушність. Можна зробити припущення, що такі особи будуть менш схильними до стресу, пов'язаному із соціальними контактами.

Вираженість вторинного фактору Q_{II}^- свідчить про схильність толерантних осіб до переживань позитивного характеру по відношенню до себе і у сфері соціальної взаємодії, про їх здатність контролювати власні емоції, поведінку, тобто про достатній рівень емоційної зрілості. Як правило, низькі показники за фактором тривожності, свідчать про психічне здоров'я (за умови, якщо їх значення є не дуже низькими) [103, 253].

З первинних факторів найбільш вираженим у структурі особистості із високим рівнем толерантності є A^+ (афектотимія). Основні характеристики цього фактору повністю відповідають психологічній сутності толерантного ставлення, а значить, і особливостям толерантної особистості. Мова йде про сердечність, товариськість, доброту, відкритість, природність, готовність до співдружності, до приєднання, уважність по відношенню до інших людей, здатність до довіри, про яку вже зазначалося, легкість в адаптивних діях.

Ці якості підтверджуються і даними літератури [203, 190, 209, 156]. Помірна вираженість вторинного фактора екстраверсії у факторній структурі їх особистості, свідчить про наявність у них вище описаних якостей душевної теплоти (A^+), сміливості (H^+). Це досить цікаво, оскільки толерантні особистості дійсно налаштовані на активну взаємодію з іншими людьми, на співдружність і співпрацю, але самі собою є незалежними, досить самодостатніми натурами, які не визнають авторитаризму в соціальній взаємодії, а підтримують вільні демократичні відносини. Отже, саме така вираженість первинних факторів, які виражають екстраверсію толерантних осіб, відповідає їх характерним ознакам. Зазначимо, що інтолерантні особи також виявили якості екстраверсії, але їх вираженість менша і поєднання полюсів факторів, що включає екстраверсія, у інтолерантних осіб має іншу специфіку.

Наразі опишемо психологічний портрет інтолерантної особистості.

Особам із $ЗПТ^-$ властива вираженість сили “Зверх – Я” (G^+), що характеризує їх як високо нормативних, моральних, врівноважених, відповідальних. У таких осіб сильний характер, вони гідні довіри, мають

почуття обов'язку, дотримуються стандартів і правил (особливо моральної сфери життя). До того ж їм притаманні наполегливість у досягненні мети, точність, ділова спрямованість. Це совісні люди, але вони дуже зарегульовані, і не можуть відступати від правил і стандартів, навіть коли це є більш доцільним для них і оточуючих. Вони часто зациклені на певному порядку речей і ні на йоту не відступають від нього. У нашій вибірці толерантні особи виявили середню, помірну вираженість цього фактору. Дуже низькі значення за ним свідчать про наявність у особистості досить багатої кількості негативних явищ. Але високі значення вказують на «ригідність», що є наслідком сильної прихильності порядку, віддавання данини не людям, насамперед, а принципам.

Ми вважаємо, що отримані дані узгоджуються з фактами про те, що саме інтолерантні люди жорстко дотримуються порядку і не терплять будь-якої невизначеності. Порядок, правила, стандарти – все це захищає їх від неструктурованості, невизначеності, нечіткості життя.

Прихильність до порядку поєднується у інтолерантних осіб із консерватизмом (Q_1^-). Як відомо, фактор консерватизму в моделі Р. Кеттелла містить такі якості як стійкість поглядів, терпимість до традиційних труднощів, прийняття тільки того, що пройшло перевірку часом, схильність до моралізації. У складі цього фактору є підозрілість по відношенню до нових людей, нових ідей, що яскраво доповнює портрет інтолерантної особистості. У осіб із низьким рівнем толерантності виражена кортикальна живість.

Додатний полюс вторинного фактору Q_{III}^+ характеризується відчуженістю, відособленістю, низькою чутливістю, можливо, жорстокістю і суворістю (Γ^-).

Із зазначених первинних факторів найбільш виділяються низька чутливість і практичність. Перше виражається в товстошкірості, розсудливості, реалістичності, як вже зазначалося, може виражатися в жорстокості. Такі особи не схильні до сентиментальності, самовпевнені,

відповідальні, можуть бути суворими, цинічними, черствими у відносинах. Вони схильні до практичних дій, логічні, послідовні, постійні. Їх практичність пов'язана із відсутністю вірити ілюзіям, що, в свою чергу, поєднується з обмеженістю уяви і фантазії, виражається в приземленості принципів і прагнень, жорсткому дотримуванні загальноприйнятих норм. Вони здатні швидко вирішувати практичні питання, надійні, чесні, сумлінні, мають міцний характер.

Однак представникам даної групи властиві неспокій і певна обмеженість. Зайва увага до дрібниць також не суперечить цілісній картині рис інтолерантної особистості, а навпаки, поєднується з їх нездатністю відступати від певного порядку речей, що є ознакою категоричності. У літературі вказується, що одночасна вираженість усіх зазначених факторів, тобто поєднання їх додатніх полюсів, свідчить про незалежність особистості, її критичність, самобутність [175, 44, 253, 203].

Найкраще виділяє таку особливість інтолерантних особистостей як схильність до домінування, бажання підпорядковувати, але при цьому нездатність бути дійсно незалежною і самодостатньою. Домінантність проявляється у них як прагнення до влади, прихильність авторитаризму в регулюванні соціальних відносин, непоступливість, самовпевненість, агресивність, впертість, норовливість, навіть конфліктність. Звісно, це може демонструватися як незалежність, але при цьому не виключається ворожість, бунтарство, непохитність, наявність потреби у захопленні інших.

Перевірка означених відмінностей на достовірність підтвердила візуальний аналіз та виявила значущі відмінності, які були отримані за такими факторами: Н (сміливість – боязкість), І (чутливість – низька чутливість), Q₁ (радикалізм – консерватизм) на рівні $p \leq 0,01$; за факторами А (афектотімія – сизотімія), С (сила «Я» – слабкість «Я»), М (мрійливість – практичність), Q₃ (високий самоконтроль – низький самоконтроль), Q_{IV} (незалежність – покірність) на рівні $p \leq 0,05$; при більшій вираженості зазначених факторів у профілі ЗПТ⁺. Також були отримані значущі

відмінності за факторами G (сила “Зверх – Я” – слабкість “Зверх – Я”), L (підозрілість – довірливість), Q₄ (фрустрованість – нефрустрованість), Q_{II} (тривожність – емоційна стабільність), Q_{III} (кортикальна живість – сензитивність) на рівні $p \leq 0,01$; E (домінантність – покірність) на рівні $p \leq 0,05$; при більшій вираженості зазначених факторів у профілі ЗПТ^Г (дані про t-критерій Стюдента див. у додатку В).

Як видно, певні зазначені особливості інтолерантних осіб складають негативний емоційний полюс – ворожість, агресивність, конфліктність, що узгоджується з даними інших досліджень про негативні емоційні явища, які лежать в основі інтолерантного ставлення (тріада ворожості – гніву, відрази, презирства Д.В. Зинов'єва [76]).

Отже, емпіричне дослідження факторної структури особистості у осіб із різним рівнем толерантності показало, що вираженість цієї багатокомпонентної властивості обумовлює цілісну картину рис особистості, оскільки різні її компоненти тісно пов'язані з особливостями темпераменту і характеру.

Продовжимо аналіз толерантності та виявимо особливості факторної структури особистості в залежності від якісно-кількісного поєднання показників властивості.

На рис. 3.6. представлені профілі особистості представників окремих якісних типів толерантності: емоційного, когнітивного, поведінкового.

Для опису найбільш характерних темпераментальних і характерологічних рис особистості (за моделлю Р. Кеттелла) у осіб із різним типом толерантності, було здійснено процедуру ранжування факторів, результати якої надані у табл. 3.15.

Представники емоційного типу толерантності (ЕТ) виявили низький рівень его-напруженості (Q₄⁻). З одного боку, у цьому є позитивна сторона – вони не схильні до фрустрації, а, значить, певною мірою застраховані від стресів; з іншого – низькі значення фактору свідчать про прояв лінощів, недостатню вмотивованість, можливо, апатичність.

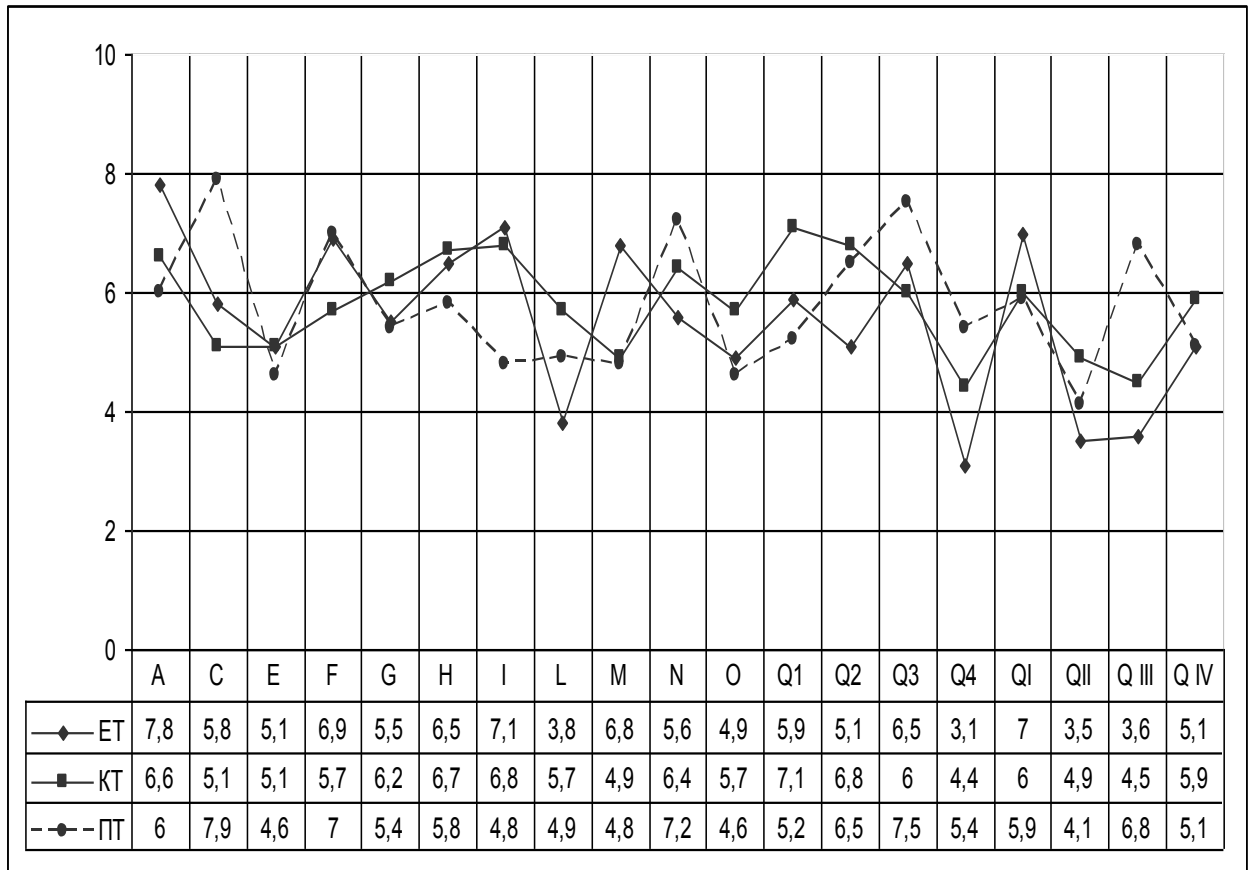

Рис. 3.6. Факторна структура особистості у представників різних якісних типів толерантності

Таблиця 3.15

Фактори особистості, найбільш властиві особам із різними якісними типами толерантності

Ранг	Типи толерантності за перевагою значення одного із показників		
	ET	KT	PT
1	Q_4^-	Q_1^+	C^+
2	A^+	I^+, Q_2^+	Q_3^+
3	Q_1^-	H^+	N^+

З боку афектотимії (A^+) вони характеризуються також як особи з когнітивним типом толерантності. Низькі значення фактору (L^-) вказують на схильність осіб із ET-типом толерантності довіряти, на притаманні їм якості внутрішньої розслабленості, щирість, вільність від залежності, здатність прощати, розуміти інших людей, ладити з ними, на терпимість і благодущність. Негативними проявами при цьому можуть бути почуття

власної незначущості, вразливість, легкість забуття труднощів та складностей у власному досвіді, недбале ставлення до зауважень тощо.

Представникам емоційного типу властиві більш виражені характеристики фактору (I^+), ніж особам із когнітивним типом. Це, з одного боку, свідчить про їх більш виражену здатність до співчуття і співпереживання, що узгоджується із психологічною сутністю емоційної толерантності; з іншого - вказує на проявленість таких якостей як легковажність, мінливість, неспокій, залежність, очікування уваги від інших, нав'язливість, пошук підтримки, симпатії тощо. У поєднанні з такими характеристиками як експресивність, захопленість, безтурботність, життєрадісність, енергійність, щирість, динамічність і інтенсивність емоційності та товаришкості, прагнення до соціальних контактів (F^+), а також розвинена увага, схильність до ідеалізації, мрійливість, духовні інтереси, творчий потенціал (M^+).

Вище зазначені властивості складають досить повний психологічний портрет особистостей із яскраво вираженим емоційним компонентом толерантності, що схильні до активного прояву інтересу до світу оточуючих людей, до переживання емоцій прийняття і їх виразу.

Особам із когнітивним типом толерантності (КТ) властиві радикалізм (Q_1^+), аналітичність, критичність, інтелектуальні інтереси, інформованість, схильність до вільнодумства, недовіра авторитетам. Вони терпимі до незручностей, схильні експериментувати. Помірна вираженість факторів (I^+), (A^+) вказує на їх душевні, людські якості: сердечність, доброту, відкритість, уважність до інших та очікування того ж від них, прагнення до приєднання і спілкування; чутливість, здатність до емпатії (співчуття, співпереживання) терпимість до себе і оточуючих. Вони можуть бути зайво м'якими, залежними. Серед властивих їм негативних проявів слід назвати манірність, пихатість, удавання, безконтрольне фантазування. Але при цьому є позитивна сторона – витонченість, артистичність, схильність до романтизму, художність сприйняття світу. Деякі з перерахованих якостей суперечать один

одному, але необхідно пам'ятати, що жива людина дійсно може бути суперечливою за своєю емоційною природою. Протиріччя можуть проявлятися на рівні думок і поведінки. Також треба враховувати те, що унікальне поєднання зазначених якостей завжди є балансом між протилежностями: якщо більше виявлені раціональні якості, іншими будуть і якості емоційності, інтуїції тощо. У факторній структурі особистості досліджуваних осіб значення (Q_1^+) більше, чим (I^+), це і може бути свідомством того, що раціональний початок, схильність вільно, необмежено мислити в них виражене більше, ніж група характеристик фактору I, що поєднує чутливість, залежність, м'якосердя, інтуїцію тощо. Портрет осіб із КТ-типом толерантності доповнюється якостями самодостатності (Q_2^+) і соціальної сміливості (H^+). Це свідчить про їх здатність бути самостійними (самостійно приймати рішення), незалежними від групи. Вони товариські, добродушні, чуйні, вільні. Серед притаманних їм якостей можуть мати місце безтурботність, нерозуміння небезпеки тощо. Невисока напруженість (Q_4^-) виражається як розслабленість і спокій, стриманість і задоволеність, нефрустрованість. Значення факторів A, I, M обумовили невисоку вираженість кортикальної живості у представників когнітивного типу (Q_{III}^- перебуває в зоні помірно виражених значень). У них можна констатувати наявність збалансованого контролю за допомогою як інтелекту, так і емоцій. Такі особи не характеризуються жорсткою врівноваженістю, але й не піддаються повністю впливу емоцій.

Особи з поведінковим типом толерантності (ПТ) відрізняються силою «Я» (C^+), що характеризує їх як емоційно стійких, зрілих, витриманих, здатних до реалістичних оцінок дійсності, до управління ситуацією, здатність до розсудливого міркування. Можуть мати місце нечутливість та емоційна ригідність. Виражені значення (Q_3^+) свідчать про властивий цим особам високий рівень самоконтролю (контролюють власні емоції та поведінку), розвинені вольові якості, схильність діяти за планом, цілеспрямованість, тенденцію доводити справи до кінця. До того ж в описі цього фактору

вказується на схильність приймати соціальні норми. Представники ПТ-типу толерантності, єдині з усіх, виявили досить високі значення фактору (N^+). Це дає підстави вважати їх проникливими, емоційно витриманими. Вони вміють поводити себе в суспільстві, мають вишукані естетичні уподобання, достатньо дипломатичні. Зазначені дані дещо суперечать отриманим нами результатам дослідження якісних особливостей емпатії у цих осіб. У них було виявлено низький рівень предиктивної емпатії, що проявляється у здатності передбачати психологічний стан людини, її реакції в конкретних ситуаціях. Така здатність, як правило, пов'язана з проникливістю. Однак, проникливість може проявлятися не тільки у емпатійних стосунках, а, наприклад, у дипломатичних відносинах, при переговорах. І за даними методики, що діагностує вміння прогнозувати, передбачати стан іншої людини саме при емпатійній участі, не можна судити про рівень проникливості взагалі. Таким чином, питання про проникливість осіб із поведінковим типом і при цьому про низький рівень їх предиктивної емпатії, залишається відкритим. Психологічний портрет представників поведінкового типу толерантності доповнюється якостями безпечності (F^+) (що підтверджується нашим дослідженням особливостей товарищескості у цих осіб: виявлена виразність спілкування); емоційною стабільністю (Q_{II}^-) та помірним вираженням кортикальної живості (Q_{III}^+). Це єдиний із усіх типів, що виявив додатне, але не дуже високе значення фактору Q_{III}^+ , що свідчить про такі його характеристики як схильність до енергійної реалістичної поведінки, здатність до управління інтелектом, готовність об'єктивно вирішувати життєві проблеми. У змісті цього фактору вказується на якості відособленості, прямолінійності мислення. Однак, ще раз треба звернути увагу, що в літературі мова йде про високі, а не помірні, ті, які були отримані в нашій виборці, значення фактору.

Отже, якісний аналіз факторної структури показав, що темпераментальні й характерологічні риси представників окремих якісних типів толерантності, мають достатньо виражену специфіку, що відповідає

психологічним особливостям кожного із типів. До того ж отримані психологічні портрети узгоджуються із загальними характеристиками толерантних та інтолерантних осіб, і більшою частиною узгоджуються із отриманими нами даними досліджень інших, пов'язаних із толерантністю, властивостей.

Цікаво, що наявність у особистості певних рис, які «відповідають» прояву толерантності, таких як добродушність, спрямованість на інших, терпимість до інших, здатність до емпатії, товариськість, може супроводжуватися наявністю і таких властивостей як вразливість, емоційна залежність від підтримки інших і очікування уваги від них, зайва чутливість, захопленість. Художність сприйняття, багата увага, витонченість може проявлятися поряд із штучністю, фантазуванням стосовно себе та життєвих ситуацій тощо. Нефрустрованість і внутрішня розслабленість мають і іншу сторону – низьку мотивацію, апатичність, зайву задоволеність. Необхідно також зазначити і позитивні поєднання характеристик толерантних осіб. Наприклад, несхильність до домінування при наявності лідерських якостей, незалежності мислення, здатності до самостійного прийняття рішень, уміння підпорядковувати тощо.

Аналіз літератури показує, що виявлені особливості особистості за моделлю Р.Кеттелла у толерантних та інтолерантних осіб схожі за основними тенденціями із особливостями товариських і нетовариських осіб. Це підтверджує соціальну спрямованість толерантної особистості, її активну соціальну позицію, соціальну зрілість, товариськість тощо.

Щодо якісної структури толерантності та виділених на основі якісно-кількісного поєднання її типів, необхідно зазначити, що яскрава вираженість одного з компонентів можлива тільки на тлі більш - менш виражених інших (II-III квартиль). Іншими словами, у вибірці не було виявлено типи з яскравою вираженістю (IV квартиль) одного показника на тлі повної відсутності інших (I квартиль). Особливо це стосується когнітивного та емоційного типів. Не можливі переживання емоцій прийняття при повній

відсутності толерантних установок, знань, думок, поглядів. Також, навпаки, стосовно поведінкового типу, ситуація схожа, але при демонстрації толерантного ставлення іноді може мати місце розходження між внутрішніми переживаннями і зовнішніми діями. Така демонстрація може бути своєрідним актом саморегуляції людини (або навіть слугувати корисним цілям, що нейтралізує саму сутність толерантного ставлення, хоча особистість може в цьому не визнаватися). Таким чином, сильна вираженість поведінкового компонента властивості має місце і при меншій, ніж в інших типах, вираженості інших компонентів (переважно II, рідше – I кватиль), але також не при повній їх відсутності. Це відобразилося і на специфіці релевантних для прояву толерантності якостей, про що частково вже зазначалося. Наприклад, у представників поведінкового типу виявлено меншу здатність до емпатії, більш високий самоконтроль, вольові якості тощо.

У результаті статистичної перевірки відмінностей між факторами особистості у представників трьох типів було виявлене наступне:

1) між профілями ЕТ і КТ значущі відмінності отримані за факторами L ($p \leq 0,01$), Q_2 , Q_4 , Q_{II} ($p \leq 0,05$) – значення факторів більші у профілі КТ; за фактором M ($p \leq 0,05$), значення якого більше у профілі ЕТ;

2) між профілями КТ і ПТ за факторами I, Q_1 ($p \leq 0,05$) – при більших значеннях у профілі КТ; за факторами Q_3 ($p \leq 0,05$) С, Q_{III} ($p \leq 0,01$) при більших їх значеннях у профілі ПТ;

3) порівняння профілів ЕТ і ПТ виявило найбільшу кількість значущих відмінностей: за факторами I ($p \leq 0,01$), А, М ($p \leq 0,05$) – значення яких більш виражені у профілі ЕТ; за факторами С, Q_4 , Q_{III} ($p \leq 0,01$), N ($p \leq 0,05$) – значення більше у профілі ПТ (див. детальніше додаток В, табл. В.3).

3.3. Прояви толерантності осіб із певними типами емоційності

У цьому параграфі викладено результати важливої частини нашого

дослідження, що полягає у вивченні особливостей толерантності у осіб, які відрізняються певним типом емоційності. Приступаючи до вивчення специфіки толерантності у осіб, які відрізняються емоційною диспозицією, ми виходили із того, що особистість, яка схильна до негативних емоційних переживань гніву або печалі, до стресу, фрустрації тощо, скоріше, не буде виявляти толерантність до оточуючих людей, ніж особистість, що характеризується емоційною зрілістю, схильністю до позитивних емоцій, стійкістю до стресу. Такі дані містяться у деяких психологічних дослідженнях [ ].

Отже, на цьому етапі дослідження здійснена спроба виявлення особливостей толерантності осіб із різною емоційною диспозицією.

З метою виявлення індивідуально-психологічних особливостей толерантності осіб із різним типом емоційності було здійснено якісний аналіз профілів властивості у відповідних групах. За перевагою емоцій однієї або декількох модальностей були виділені такі групи досліджуваних: Р (n=34) – група із домінуванням показника «радість», Г (n=16) – «гнів», ГП (n=14) – із домінуванням показників «гнів» і «печаль», РГ (n=12) – «радість» і «гнів», СП (n=10) – «страх» і «печаль», ГСП (n=14) – «гнів», «страх» і «печаль».

Наступним кроком була побудова якісних профілів толерантності кожної групи і визначення відхилення кожного показника від середньої лінії ряду, яка проходить через точку 50 перцентиль (рис. 3.7).

Як видно на рис. 3.7, профілі толерантності розрізняються у представників різних типів емоційності. При цьому профіль Р є однорідним – усі показники розташовані в зоні вище 50 перцентиль, що свідчить про виражені характеристики толерантності у відповідних осіб. Профілі Г, ГП, РГ, СП і ГСП також є однорідними за розташуванням стосовно середньої лінії ряду. Значення їх показників перебувають у діапазоні нижче 50 перцентиль, тобто тяжіють до інтолерантного полюсу.

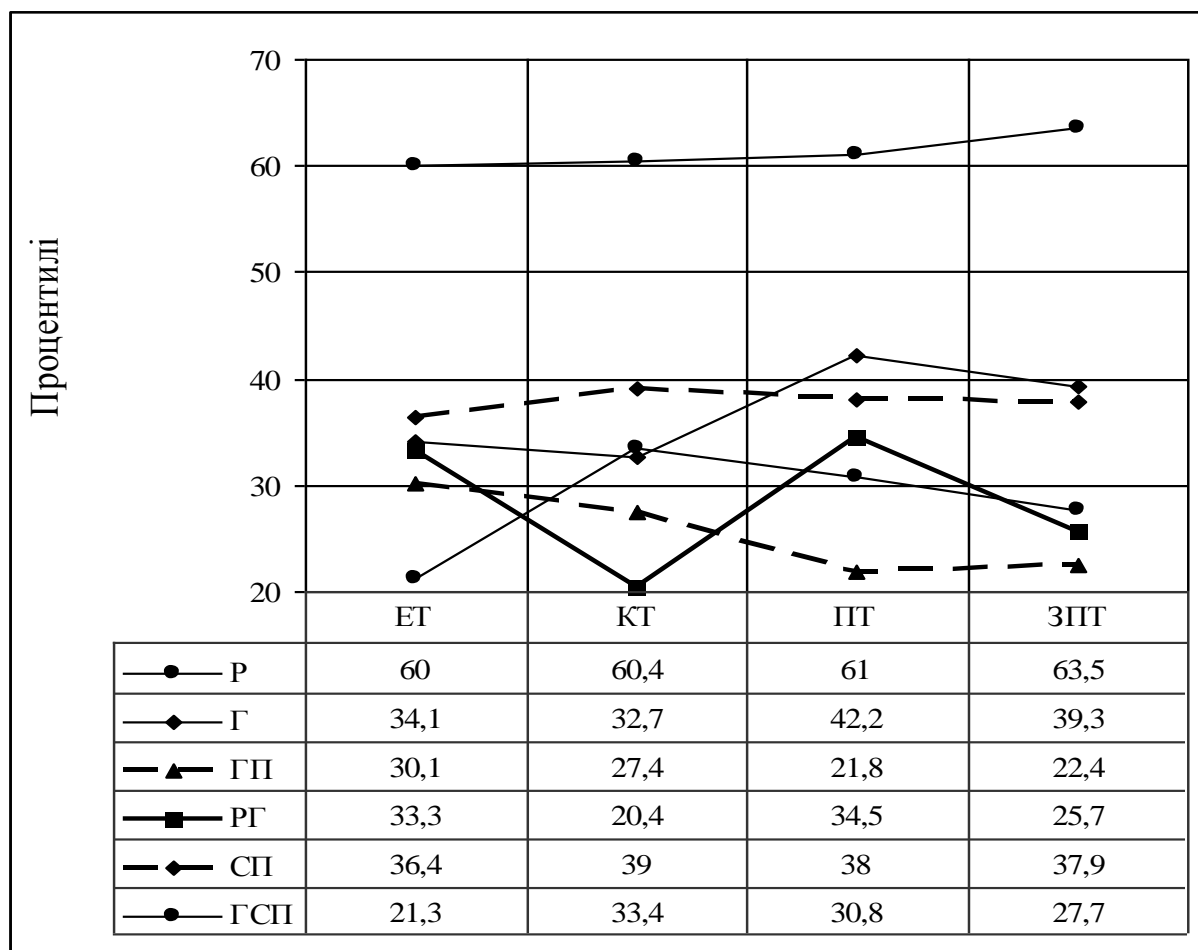

Рис. 3.7. Специфіка толерантності осіб із різними типами емоційності

Примітка: 1. Умовні позначення типів емоційності: Р – «радість»; Г – «гнів»; ГП – «гнів-печаль»; РГ – «радість-гнів»; СП – «страх-печаль»; ГСП – «гнів-страх-печаль». 2. Позначення якісних показників толерантності: КТ – когнітивний; ЕТ – емоційний; ПТ – поведінковий; ЗПТ – загальний.

З опорою на дані розташовані у табл. 3.16 опишемо основні якісні характеристики толерантності у залежності від емоційної диспозиції особистості.

Особи з емоційною диспозицією «радість» (Р) характеризуються вираженістю усіх якісних характеристик толерантності і, як наслідок, достатньо високим загальним її рівнем (ЗПТ⁺). Це свідчить про їх здатність приймати інших людей такими, як вони є, про їх уважність і інтерес до індивідуальності іншого, яка виражається в життєвій позиції, поглядах і поведінці. Вони здатні розуміти і, головне, приймати інших людей, позитивно ставлячись до них.

Ранги показників толерантності осіб із різним типом емоційності

Ранг	Типи емоційності				
	Р	Г	ГП	РГ	СП, ГСП
1	ЗПТ ⁺	КТ ⁻	ПТ ⁻	КТ ⁻	ЕТ ⁻
2	ПТ ⁺	ЕТ ⁻	ЗПТ ⁻	ЗПТ ⁻	ЗПТ ⁻
3	КТ ⁺	ЗПТ ⁻	КТ ⁻	ЕТ ⁻	ПТ ⁻
4	ЕТ ⁺	ПТ ⁻	ЕТ ⁻	ПТ ⁻	КТ ⁻

Із якісних показників толерантності найбільш вираженим у досліджуваних з емоційною диспозицією «радість» (Р), є поведінковий тип толерантності (ПТ⁺), тобто особи налаштовані на толерантні дії на адресу оточуючих людей, на демонстрацію свого толерантного ставлення. У них виражена готовність вибудувувати власну поведінку відповідно до самовиразу іншої людини. Вони не порушують права інших, визначаючи за іншими людьми можливість бути самими собою, проявляти власну унікальність. Тобто у цих осіб більш за все проявлений дійовий компонент толерантності.

Про те, що особи з емоційним типом «радість» схильні не тільки до демонстрації позитивного ставлення до оточуючих, але й мають толерантні установки, погляди і емоційні переживання, адекватні їм, свідчить вираженість інших компонентів властивості – когнітивного типу толерантності (КТ⁺) та емоційного типу толерантності (ЕТ⁺). Вони мають такі розумові характеристики, які сприяють прийняттю різноманіття світу, індивідуальностей людей. У них виражена активність інтересу до іншої людини, здатність до переживань, що складають патерн «прийняття», і схильність до експресивного виразу цього прийняття (міміка, жести, інтонації). Отже, такі особливості прояву толерантності осіб із домінуванням емоції «радість» пояснюються тим, що в основі цієї емоції лежить прийняття об'єкту, в основному активна з ним взаємодія (можлива й пасивна) і спрямованість на нього [193]. Саме це забезпечує можливість прийняття

світу та інших людей такими, як вони є, з їх особливостями, забезпечує не байдужість до індивідуальності інших, а активне ставлення, підтримку, готовність взаємодіяти з ними.

Зазначимо, що останні типи емоційності характеризуються або проявом інтолерантності, або слабо вираженими характеристиками, що наближаються до середніх значень континууму толерантність-інтолерантність.

Так, представники типу емоційності Г (гнів), насамперед, характеризуються слабкою вираженістю когнітивного типу (КТ) та емоційного типу (ЕТ) толерантності. Можливо, на рівні поведінки вони можуть продемонструвати прийняття, але не мають ні відповідних розумових характеристик (поглядів, установок), ні внутрішніх переживань, що сприяють прийняттю інших людей. Зовнішні дії, що демонструють толерантне ставлення, можуть бути результатом дотримання соціальної дистанції, соціальних норм поведінки, актом регуляції, тим більше, що переважання негативних емоцій пов'язано із якостями самоорганізації [193].

У цілому ж особливості толерантності осіб із домінуванням емоції модальності «гнів» пояснюються її психологічною сутністю. Вона полягає в негативному ставленні до об'єкту, його неприйнятті, але при цьому передбачає активну взаємодію з ним (можлива і пасивна форма). Ця взаємодія має деструктивний характер, що порушує спілкування і взаємовідносини з людьми. Гнів виражається спектром агресивних емоцій, дратівливістю, обуренням, досадою. Він є однією із базових емоцій і лежить в основі почуттів відрази, презирства тощо. А саме ці емоції складають емоційний патерн інтолерантності (Д.В. Зинов'єв).

Незважаючи на те, що якісний аналіз показав саме такі результати, індивідуальні бесіди із досліджуваними цієї групи дозволили виявити варіанти, коли людина, що на рівні свідомих установок спрямована на толерантне ставлення до оточуючих, за причин своєї емоційності – схильності до гніву, дратівливості, підвищеної збудливості тощо – не може

його реалізувати. Наявність толерантних поглядів, установок, не є достатньою умовою для прояву толерантності. Щодо установок відомо, що їх когнітивні компоненти не завжди співпадають з конативними. У реальній взаємодії, у актуальній ситуації людині важко поводити себе толерантно за причиною її схильності до переживання гнівливих емоцій.

Наступній емоційній диспозиції – «гнів-печаль» – відповідає така диспозиція якісних показників толерантності, що характеризується найменш вираженими їх значеннями (ПТ⁻, ЗПТ⁻, КТ⁻, ЕТ⁻). Особам із диспозицією «гнів-печаль» властиві характеристики інтолерантності. Вони характеризуються наявністю таких думок, установок, які не сприяють розумінню й прийняттю іншої людини, визнанню її прав на власну позицію, на прояв власних почуттів. Вони не проявляють інтересу до іншої людини. Це узгоджується з феноменологічними проявами емоції печалі, які полягають в почутті ізоляції, непривабливості оточуючого світу. Низькі значення емоційного показника толерантності вказують на схильність до емоційної нестриманості, агресивності, дратівливості, або на емоційну холодність, відстороненість, зневагу.

Найменш вираженим у осіб із емоційним типом ГП є поведінковий компонент толерантності (ПТ⁻), показник якого перебуває в діапазоні першого квартилю – 0-25 перцентилів. Це не свідчить про їх схильність вибудувати свою поведінку так, щоб дозволяти людям, які сильно відрізняються від них, бути собою, а, навпаки, вказує на схильність до демонстрування неприйняття або ворожості. Отримані факти пояснюються психологічною сутністю емоцій, які утворюють цей змішаний тип емоційності. В основі гніву лежить неприйняття об'єкту, активна взаємодія з ним і спрямованість проти нього. В основі печалі – неприйняття об'єкту, частіше, пасивна взаємодія з ним (рідко активна взаємодія із об'єктом, і тоді спрямованість від нього). Психологічна сутність цих базових емоцій яскраво відображається в таких почуттях як ворожість, презирство, незадоволення, в агресії по відношенню до людей, індивідуальні особливості яких не

узгоджуються з картиною світу суб'єкта, або в таких явищах як байдужість, індиферентність до різноманіття світу.

Особи з емоційною диспозицією «радість-гнів» також продемонстрували низький рівень толерантності (КТ⁻, ЗПТ⁻, ЕТ⁻, ПТ⁻), що ледве вийшов за межі I квартилю (0-25 процентилів). Найменш вираженим у них є когнітивний показник властивості. Цікаво, що вираженість гніву в емоційній диспозиції «радість-гнів» сильно вплинула на значення показників толерантності в порівнянні з мономодальним типом «радість».

У нашій вибірці не було представників мономодального типу «страх». Проте були виділені дві групи – з домінуванням емоцій страху й печалі (СП), і з домінуванням емоцій гніву, страху й печалі (ГСП). Ми вирішили проаналізувати особливості толерантності в цих двох групах.

Представникам цих груп (СП) та (ГСП) притаманна низька вираженість якісних показників властивості з невеликою різницею (ЕТ⁻, ЗПТ⁻, ПТ⁻, КТ⁻), що пояснюється неприйняттям об'єкту (гнів, страх, печаль), пасивною з ним взаємодією (страх, печаль), у випадку активної взаємодії – спрямованістю від (страх, печаль) або проти об'єкту (гнів), які лежать у основі їх стійких емоційних переживань.

Емоція страху, що виражається у схильності шукати привід для побоювання, нерішучості, помисливості, боязкості не узгоджується за своєю психологічною сутністю з емоціями прийняття, відкритості, що виражають позитивне ставлення до світу, до інших людей. Схильність до пошуку загрози, відчуття небезпеки не дають можливості бути відкритим різноманіттю світу, взаємодії з різними людьми. У дослідженнях указується на те, що страх в залежності від своєї природи (характеру об'єкта) може або сприяти соціальним контактам, або заважати їм. Якщо загроза психічного характеру, а саме до неї належать явища, перед якими виникає страх у соціальній взаємодії (нерішучість, боязкість, відчуття небезпеки для власної особистості), то емоція страху, яка має при цьому місце, послаблює тенденцію до активної соціальної взаємодії [194].

У поєднанні із провідними переживаннями емоцій печалі (відчуття ізолюваності, досада, непривабливість світу, оточуючих людей), а також емоціями гніву (агресивність, дратівливість, досада тощо) психологічна сутність схильності до переживань емоцій страху розходиться із сутністю переживань, що супроводжують і виражають відкрите активне толерантне прийняття.

Отже, особи з негативною емоційною диспозицією характеризуються такими думками і поглядами, при яких важко прийняти індивідуальність іншої людини, усвідомити права на власну позицію. Їм властиві емоції неприйняття, прояв емоційної нестриманості, дратівливості або просто холодності, індиферентності до інших. Вони характеризуються також схильністю до виразу незадоволення іншою людиною, демонстрацію ворожого ставлення до неї, прояву жорстких, різких реакцій на поведінку іншого, озлобленості тощо.

За логікою аналізу, візуальні відмінності, що спостерігаються на графічному зображенні, були перевірені за допомогою t-критерію Стьюдента. Результати такі:

1) значущі відмінності між усіма якісними показниками толерантності отримано між профілями Р і ГП, Р і РГ, Р і ГСП при більшій вираженості їх значень у профілі Р;

2) профілі Р і Г розрізняються за показниками КТ, ЕТ, ЗКТ при більшій значеннях у профілі Р; Р і СП за показниками ЕТ, ПТ, ЗКТ при більшій вираженості значень у профілі Р; Г і ГП за одним показником – ПТ при більшій вираженості в профілі Г; Г і ГСП – за показником ПТ при більшій вираженості в профілі Г; ГП і РГ – також за показником ПТ при більшому значенні в профілі РГ; РГ і СП – за показником КТ при більшій вираженості в профілі СП (значення t-критерію Стьюдента див. у додатку В, табл. В.4).

Таким чином, якісний аналіз показав існування специфіки толерантності особистості в залежності від притаманного їй типу

емоційності. Найбільш яскраво ця специфіка виявляється при порівнянні толерантності осіб із позитивною і негативною емоційними диспозиціями.

Завданням нашого дослідження є виявлення співвідношення між толерантністю і емоційністю не тільки на якісному рівні особистості, але й відстеження зв'язку між емоційністю та змістовними характеристиками толерантності. У результаті кореляційного аналізу були виявлені зв'язки між різнорівневими показниками толерантності та якісними характеристиками емоційності. У цьому підрозділі викладено результати якісного аналізу характеристик толерантності осіб із різною емоційною диспозицією.

На рис. 3.8 зображені профілі комунікативної толерантності, показники якої містять інформацію як про психологічну сутність властивості, її якісні характеристики (неприйняття, нерозуміння індивідуальності іншого тощо), так і про її змістовні особливості (наприклад, нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, консерватизм в оцінках тощо). Значення показників надані в процентилях.

Нагадаємо, що в методиці В.В. Бойко, за допомогою якої було діагностовано комунікативну толерантність, високі значення показників свідчать про інтолерантність. Тому, значення діапазону 0-25 процентилей свідчать про яскраво виражену комунікативну толерантність, 25-50 – про достатньо виражену комунікативну толерантність, 50-75 процентилей – про достатньо виражену комунікативну інтолерантність, 75-100 – про яскраво виражену комунікативну інтолерантність.

Із усіх представлених профілів комунікативної толерантності за розташуванням показників є профіль Р – розташування відповідає полюсу комунікативної толерантності; та профіль ГСП – відповідає полюсу комунікативної інтолерантності.

Така поляризація яскраво демонструє взаємозалежність між якісними характеристиками емоційності особистості та якісними і змістовними особливостями її толерантності.

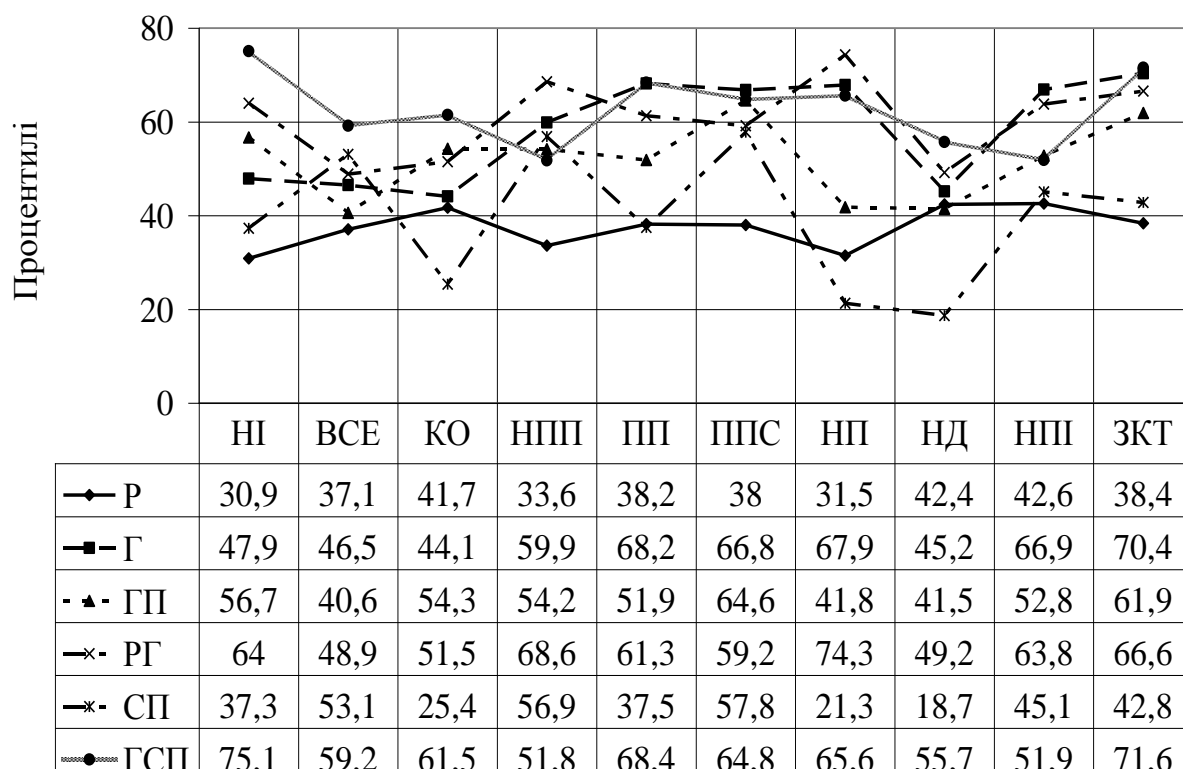

Рис. 3.8. Профілі комунікативної толерантності осіб із різними типами емоційності

Для опису особливостей комунікативної толерантності визначимо в кожному із зазначених профілів показники, що найбільш відрізняються від середніх значень (перші 4 показника). Результати представлені в таблиці 3.17

Таблиця 3.17

Ранги показників комунікативної толерантності осіб із різним типом емоційності

Ранг	Типи емоційності					
	Р	Г	ГП	РГ	СП	ГСП
1	НІ ⁻	ЗКТ ⁺	ППС ⁺	НІ ⁺	НД ⁻	НІ ⁺
2	НІ ⁻	ПП ⁺	ЗКТ ⁻	НПП ⁺	НІ ⁻	ЗКТ ⁺
3	НПП ⁻	НІ ⁺	ВСЕ ⁻	ЗКТ ⁺	КО ⁻	ПП ⁺
4	ВСЕ ⁻	НПП ⁺	НД ⁻	НІ ⁺	НІ ⁻	НД ⁺

Примітка: тут «-» біля показника означає належність до толерантного полюсу, «+» - до інтолерантного полюсу (за умовами методики).

Дослідження специфіки комунікативної толерантності осіб із різною емоційною диспозицією дало цікаві результати, які цілком співпадають з даними, одержуваними при виявленні специфіки якісних характеристик властивості в залежності від типу емоційності, але в певних моментах розходяться з ними. Отже, спробуємо пояснити отримані факти.

Осіб із Р-типом можна охарактеризувати як комунікативно толерантних. Вони здатні до розуміння й прийняття індивідуальності іншого, визнають його унікальність, позитивно ставляться до того факту, що люди різні і це робить спілкування цікавим процесом пізнання (НГ). Такі особи схильні прощати іншим помилки, незручності, неприємності, які були учинені ненавмисно (НПГ). Їх свідомість не зациклюється на відмінностях між ними і партнером по спілкуванню, і це не є причиною ускладнення стосунків у конфліктній ситуації. Якщо вони стикаються з некомунікабельними якостями партнерів, вони схильні або приховувати, або згладжувати неприємні почуття, що виникають при цьому (НППГ). Саме їх толерантне ставлення дозволяє їм приймати ці некомунікабельні риси партнерів і не погіршувати загальний емоційний фон спілкування. Цьому сприяє і не схильність до використання себе як еталону при оцінці поведінки, думок або негативних рис інших людей. Вони здатні розуміти і визнавати, що інший має право бути таким, який він є, тобто бути індивідуальністю (ВСЕ⁻). У таких осіб не виникає бажання перевиховати партнера, «підігнати» його під себе. Вони не схильні читати моралі, робити зауваження (ППГ).

Особи з домінуванням емоції гніву (Г) виявили протилежні характеристики, а саме – високий рівень комунікативної інтолерантності (ЗКТ⁺). Він обумовлений у них, насамперед, прагненням перевиховувати партнерів, впливаючи на них (ПП⁺). Спроби змінити іншого можуть виражатися в жорсткій формі як моральне придушення, докори тощо. Вони схильні зациклюватися на негативних рисах особистості інших людей, що є джерелом серйозних ускладнень стосунків, не сприяє прощенню помилок із боку інших (НП⁺). Прагнення змінити ситуацію або стан речей реалізується

ними як тенденція міняти партнера, а не себе, що поєднується з небажанням пристосовуватися до особливостей поведінки, характеру, звичок іншого. Адаптація спрямована більш на себе, ніж до умов спілкування і партнерів (НПП⁺). Як слід, посилюються бажання робити іншого «зручним» для себе, «підганяти» його під власні звички, бажання, стандарти (ППС⁺). Як видно, основні особливості комунікативної толерантності осіб із гнівливим типом емоційності узгоджуються із їх схильністю до переживання негативних емоцій, яка характеризується активним деструктивним впливом на «об'єкт». Саме «впливати» таким способом, який не сприяє зберіганню і підтримці цілісності індивідуальності партнера, внаслідок її неприйняття – і є основною характеристикою їх комунікативної інтолерантності.

Особи з емоційною диспозицією «гнів-печаль» виявили характеристики комунікативної інтолерантності (ЗКТ⁻). Вони можуть прагнути «підігнати» партнера під себе, робити його «зручним» (ППС⁺). Можуть бути схильними до неприйняття, небажання визнавати ті якості у партнера, які не властиві їм самим, до неадекватної суб'єктивної оцінки його особистості та вчинків. Слід зазначити, що інші показники комунікативної толерантності у профілі цих осіб перебувають у діапазоні середніх значень, при цьому як в полюсі толерантності, так і в протилежному полюсі. Це свідчить про те, що їм притаманні змішані риси, і однозначно вважати їх комунікативно толерантними або ні, не можна.

У осіб із типом емоційності РГ (радість-гнів) виявлено більше показників інтолерантного полюсу, і значення певних із них значно відрізняються від середніх. Так, представники цього типу емоційності характеризуються вираженим невмінням прощати іншому його помилки, незручність (НПП⁺). Вони не згладжують власні емоції і почуття, коли стикаються з некомунікабельними якостями іншої людини, не приховують незадоволення спілкуванням з нею, що, звісно, ще більш негативно впливає на емоційний фон спілкування (НПП⁺). Досить вираженими у профілі цих осіб є нерозуміння, неприйняття індивідуальності іншого, його унікальності

(НГ⁺) та небажання або невміння пристосовуватися до звичок, характеру, бажань інших (ППГ). У попередньому підрозділі вже зазначалося про те, що вираженість гніву у емоційній диспозиції «радість-гнів» значно впливає на особливості толерантності у порівнянні з мономодальним типом «радість».

Суперечливими в контексті усього нашого дослідження є дані, які отримані при виявленні особливостей комунікативної толерантності осіб із СП- і ГСП-типом. Представники цих змішаних емоційних типів виявили відмінності у прояві характеристик комунікативної толерантності, чого не спостерігалось при дослідженні у них якісних компонентів толерантності.

Так, особи із емоційною диспозицією «страх-печаль» характеризуються середньою або яскравою вираженістю показників комунікативної толерантності. Загальний рівень властивості не сильно відрізняється від середніх значень. Характерними особливостями для них є терпимість до фізичного або психічного дискомфорту, які створені іншими людьми (НД⁻). Коли їх партнери скаржаться, вередують, погано себе почувають, вони здатні на толерантне ставлення до них. Взагалі схильні прощати іншим їх помилки і не «застрягають» на розбіжностях між собою та іншими (НП⁻), не категоричні в оцінках їх способу життя, поведінки, думок тощо. Такі люди не схильні обмежувати свободу іншого у прояві його індивідуальності, не вимагають відповідності власним поглядам і смакам (КО⁻). Отже, вони здатні до розуміння й прийняття індивідуальності іншого, визнання його унікальної природи і права на її самовираз (НГ⁻), не прагнуть перевиховувати оточуючих людей (ПП⁻).

Необхідно зазначити, що при виявленні специфіки якісних показників толерантності осіб із цим типом емоційності були діагностовані інтолерантні характеристики. Чи є отримані дані артефактом, чи вони пояснюються певною латентною причиною, в будь-якому випадку вони потребують подальших досліджень.

Стосовно представників групи із домінуванням емоцій гніву, страху, печалі (ГСП) були отримані дані, що узгоджуються із попередніми. Ці особи

характеризуються вираженим рівнем комунікативної інтолерантності (ЗКТ⁺). Вони не бажають або не вміють приймати і розуміти індивідуальні особливості інших людей (НІ⁺). Як слід, прагнуть перевиховувати партнерів по спілкуванню (ПП⁺), не терпимі до дискомфорту, що створюються іншою людиною за будь-якими причинами (її поганого самопочуття, пошуку з її боку підтримки та співчуття, нервозності тощо) (НД⁺). Особи з негативною емоційною диспозицією не вміють прощати, схильні до «застрягання» на розбіжностях між собою і партнером і роблять це джерелом проблем і конфліктів (НП⁺).

Математико-статистична перевірка (t-критерій Стюдента) показала наявність досить великої кількості значущих відмінностей між такими профілями:

Р і Г за показниками НІ, НПП, ПП, ППС, НП, НПІ, ЗКТ при більшій вираженості значень у профілі Г;

Р і ГП за показниками НІ, НПП, ППС, ЗКТ; значення більші у профілі ГП;

Р і РГ за показниками НІ, НПП, ПП, ППС, НП, НПІ, ЗКТ при більших значеннях у профілі РГ;

Р і СП за показниками НПП, ППС, НД при більшій вираженості значень у профілі СП;

Р і ГСП за показниками НІ, НПП, ПП, ППС, НП, ЗКТ при більшій їх вираженості у профілі ГСП;

Г і ГП за показником НП при більшому його вираженні у профілі Г; між профілями Г і РГ за показником НІ при більшій його вираженості у профілі РГ; між Г і СП за показниками ПП і НП (більші значення у профілі Г); між Г і ГСП за показником НІ при більшій його вираженості у профілі ГСП; між ГП і РГ за показником НП – більше значення у профілі РГ;

ГП і СП за показниками КО, НП, НД при більших їх значеннях у профілі ГП;

ГП і ГСП за показниками НІ, ПП, НП при більшій вираженості у профілі ГСП;

РГ і СП за показниками НІ, КО, НП, ЗКТ при більших значеннях у профілі РГ;

СП і ГСП за показниками НІ, КО, ПП, НП, НД, ЗКТ при більшій їх вираженості в ГСП (див. додаток В, табл. В.5).

Отже, дослідження змістовних характеристик толерантності, а саме показників комунікативної толерантності осіб із різною емоційною диспозицією показало, що емоційність дійсно впливає на прояв цих характеристик в різних аспектах відносин.

Зазначимо, що дані, отримані при дослідженні якісних і комунікативних (змістовних) характеристик (показники комунікативної толерантності в різних аспектах відносин) властивості в осіб із Р-, Г- ГП-, РГ- і ГСП-типом у цілому узгоджуються між собою. Щодо осіб із емоційною диспозицією «страх-печаль» (СП-тип), необхідно констатувати суперечливість отриманих фактів.

Останнім кроком нашого дослідження є відстеження співвідношення між якісними характеристиками емоційності та деякими показниками толерантності.

У осіб із виділеними нами мономодальними і змішаними типами емоційності було досліджено показники етнічної, соціальної (до представників різних соціальних меншостей) толерантності, а також особистісних рис, що визначають ставлення людини до оточуючого світу (методика Г.У. Солдатовою та ін. «Індекс толерантності»).

На рис. 3.9 зображені профілі толерантності; на осі абсцис позначені показники, описані вище; на осі ординат – ступінь їх вираженості в процентилях (0-25 – невираженість показника; 25-50 – слабка вираженість; 50-75 – достатня вираженість; 75-100 – найвища вираженість).

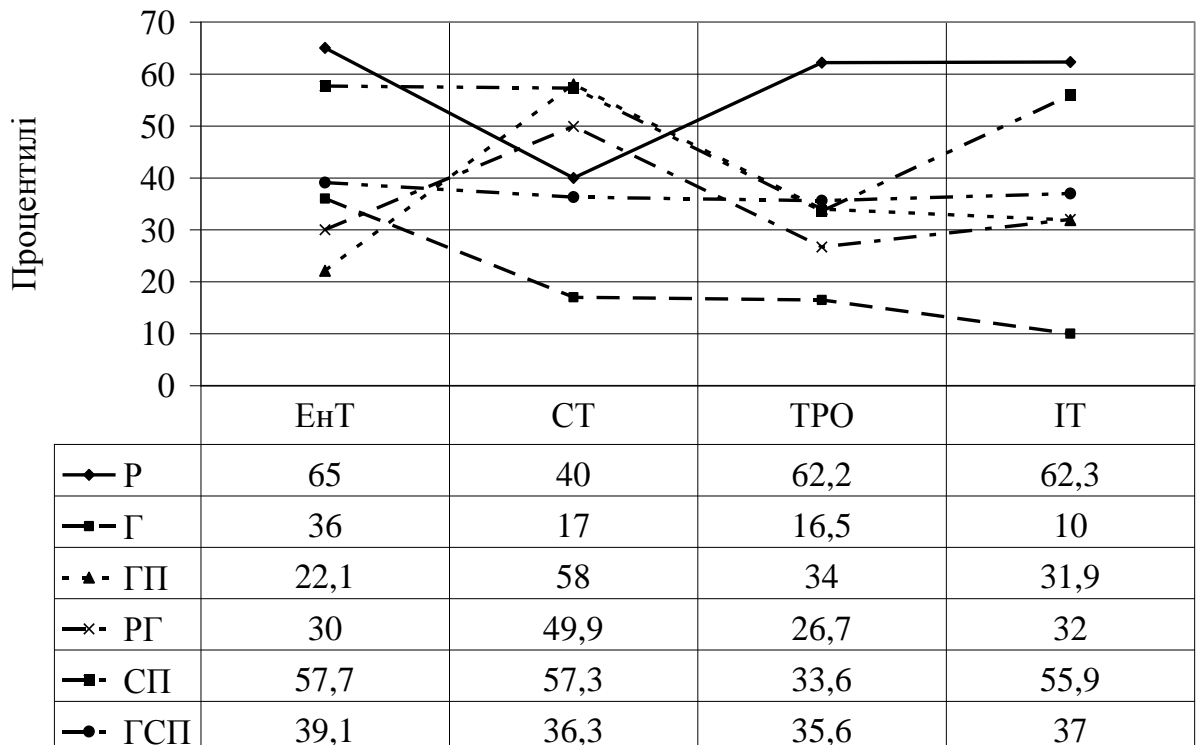

Рис. 3.9. Профілі толерантності осіб із різними типами емоційності (індекс толерантності).

Для опису особливостей толерантності за показниками, що досліджуються, визначимо за допомогою ранжування ті, які мають найбільші розбіжності з середнім значенням (див. табл. 3.18).

Таблиця 3.18

**Ранги показників толерантності осіб із різним типом емоційності
(індекс толерантності)**

Ранг	Типи емоційності					
	Р	Г	GP	PG	SP	GSP
1	EnT ⁺	IT ⁻	EnT ⁻	TPO ⁻	TPO ⁻	TPO ⁻
2	IT ⁺	TPO ⁻	IT ⁻	EnT ⁻	EnT ⁺	ST ⁻
3	TPO ⁺	ST ⁻	TPO ⁻	IT ⁻	ST ⁺	IT ⁻
4	ST ⁻	EnT ⁻	ST ⁺	ST ⁻	IT ⁺	EnT ⁻

Особи із типом емоційності «радість» характеризуються достатньо вираженими показниками етнічної толерантності (EnT⁺). Вони нормально ставляться до представників інших етнічних груп, їм притаманні толерантні

установки, що стосуються сфери міжкультурної взаємодії. Достатньо вираженою у таких осіб є толерантність як риса особистості (ТРО⁺), що вказує на наявність в них особистісних рис, переконань і установок, які дозволяють їм позитивно ставитись до оточуючого світу, до стосунків з іншими людьми. Цей факт узгоджується з науковими даними про особливості особистості, в емоційній диспозиції якої переважає радість. Така особистість спрямована на позитивну активну взаємодію зі світом, на прийняття соціального оточення; характеризується прагненням спілкування, активністю соціальних контактів, екстравертною установкою тощо [138, 143, 194].

Профілі показників емоційності Г (гнів), РГ (радість-гнів) і ГСП (гнів, страх, печаль), є однорідними; їх показники розташовані в полюсі інтолерантності. Більшість показників профілю Р (радість) перебувають у діапазоні додатних значень.

Цікаво, що показник соціальної толерантності (СТ⁻) осіб із типом Р перебуває в зоні слабо виражених значень, що свідчить про неоднозначне їх ставлення до різних соціальних меншостей, злочинців, психічно хворих тощо. У цьому аспекті вони можуть проявляти себе як толерантно, так і інтолерантно.

Особам із домінуванням емоції Г (гнів) властивий низький індекс толерантності (ІГ⁻). У них не виражена толерантність як риса особистості (ТРО⁻). Це значить, що у цих осіб відсутні такі установки, переконання, погляди, знання, особистісні риси, які сприяють, «забезпечують» позитивне ставлення до різноманіття світу та оточуючих людей. У сфері міжкультурної взаємодії та соціальних контактах з різними меншостями (злочинці, представники релігійних течій, психічно хворі тощо) вони також мають інтолерантні установки й переконання (СТ⁻, ЕнГ⁻). Отримані дані узгоджуються з науковими фактами про сутність емоцію гніву, про психологічні особливості осіб зі схильністю до переживання емоцій цієї модальності [137,138, 143, 194].

Особи з домінуванням емоцій гніву й печалі (ГП-тип) виявили низький рівень етнічної толерантності (ЕнГ⁻), низку вираженість толерантності як риси особистості (ТРО⁻), і, як наслідок, низький індекс толерантності (ІГ⁻). Однак у сфері ставлення до різних соціальних груп продемонстрували середні значення, що свідчить про наявність як толерантних, так і інтолерантних установок по відношенню до представників різних соціальних меншостей (СТ⁺).

Стосовно осіб із типом РГ (радість-гнів) і ГСП (радість-гнів-печаль), слід зазначити про властиву їм рівномірно низьку вираженість усіх показників толерантності, що досліджуються. На відміну від них, особи з СП-типом при низькій вираженості толерантності як риси особистості (ТРО⁻), продемонстрували середню вираженість етнічної (ЕнГ⁺) та соціальної толерантності (СТ⁺), а також такий індекс властивості (ІГ⁺), що дозволяє вважати їх здатними до толерантного ставлення. Отже, поява в емоційній диспозиції емоції печалі (ГП, СП) посилює прояв тенденцій до толерантного ставлення в особистості. При чому поєднання саме з емоцією страху відповідає більш сильним проявам толерантних показників.

Візуальні відмінності були перевірені статистично. Між одноіменними показниками толерантності у групах осіб із домінуванням емоцій, які різняться за знаком і модальністю, були отримані значущі відмінності (результати див. додаток В, табл. В.6).

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ

Отримані результати емпіричного дослідження, що були викладені в цьому розділі, дозволяють зробити такі висновки:

1. Кореляційний аналіз показав наявність значущих зв'язків між різнорівневими показниками толерантності, що підтверджує цілісність усіх її проявів. Були отримані значущі зв'язки між показниками толерантності та більшою частиною показників комунікативної толерантності (НІ, КО, НПП, ПП, ППС, НІ, НД, НІІ, ЗКТ), а також показниками етнічної, соціальної толерантності і толерантності як сукупності установок, переконань, що обумовлюють толерантне ставлення до світу. Підтверджено зв'язок якісних характеристик толерантності з формально-динамічними характеристиками товариськості, якісними компонентами емпатії, факторами особистості (за Р. Кеттеллом). Доведено існування специфічної залежності між якісними характеристиками толерантності та емоційності.

Значущі додатні зв'язки виявлено між загальним показником толерантності (ЗПТ) і такими параметрами товариськості як потреба в спілкуванні (ПС), ініціативність (І), широта (Ш) і легкість (Л). Відсутній значущий зв'язок між ЗПТ і усталеністю (У) та виразністю спілкування (В). Останнє свідчить про те, що усталеність і виразність спілкування можуть мати місце і при інтолерантності. Із первинних показників найбільшу кількість зв'язків виявили когнітивний (КТ) і емоційний (ЕТ) типи толерантності.

Встановлено додатні зв'язки між ЗПТ і всіма показниками емпатії, а також специфіку зв'язку між якісними характеристиками властивостей: більш всього зв'язків із показниками емпатії виявили когнітивний і емоційний компоненти толерантності.

Вивчено співвідношення між показником ЗПТ і факторами особистості, представленими в моделі Р. Кеттела. ЗПТ пов'язаний із A^+ (афектотимія), H^+ (сміливість), L^- (довірливість), Q_3^+ (високий самоконтроль), Q_4^- (низька напруженість), Q_{II}^- (емоційна стабільність), Q_I^+ (екстраверсія) на 1% рівні; та

з C^+ (сила «Я»), E^- (покірність), F^+ (експресивність), G^+ (чутливість), M^+ (мрійливість), O^- (самовпевненість), Q_1^+ (радикалізм) – на 5% рівні значимості. Зв'язки між окремими якісними показниками властивості з факторами особистості повторюють основні тенденції зв'язків ЗПТ.

Встановлено специфіку співвідношення між толерантністю та емоційністю. Якісні показники толерантності виявили зв'язки з усіма параметрами емоційності, окрім C (страх). Показник ЗПТ додатньо пов'язаний із P (радість), від'ємно – із G (гнів) і Π (печаль). Те ж стосується і первинних показників толерантності. Із показниками комунікативної толерантності з більш всього додатних зв'язків виявив гнів, як один із показників емоційності. Також з ними додатньо пов'язаний показник печалі. Показники радості і страху виявили від'ємний зв'язок. Показники етнічної (ЕНТ), соціальної толерантності (СТ), толерантності як сукупності установок та переконань (ТРО) і загальний індекс толерантності (ІТ) від'ємно пов'язані із показником гніву. Інші параметри емоційності виявили значущий зв'язок тільки з показником ТРО: додатний – із P (радість) і від'ємний – із Π (печаль).

2. Факторний аналіз показників усіх досліджуваних психологічних властивостей дозволив виділити групу показників, що складають «полюс толерантності» та «полюс інтолерантності». Було обрано факторну модель, яка відповідає статистичним вимогам (якості підгонки - p (Sig.) $> 0,05$) і при цьому є адекватною за своїм психологічним змістом. Модель включає 4 фактори: 1) «Інтолерантність»; 2) «Незалежність - Слабкість “Зверх – Я”»; 3) «Толерантність – Гнів»; 4) «Сміливість – Печаль». Перший фактор згрупував показники інтолерантності та риси, що характеризують полюс інтолерантності. Другий фактор зібрав риси, які можуть мати місце при прояві як толерантності, так і інтолерантності. Третій і четвертий фактори згрупували показники толерантного полюсу.

3. У результаті якісного аналізу було виявлено типи толерантності за загальним ступенем вираженості: з високими (ЗПТ+) та низькими

значеннями (рівнем) загального показника толерантності (ЗПТ).

Виявлено, що толерантні особистості товариські; в них виражені усі характеристики активності спілкування – висока потреба, легкість у спілкуванні, широта та прояв ініціативи у встановленні контактів і зав'язуванні знайомств, помірно виражені усталеність і виразність спілкування. Вони характеризуються високим рівнем емпатії: на достатньому рівні розвинуті когнітивні, емоційні, дієві та предикативні компоненти властивості. Відрізняються довірливістю, добродушністю, відкритістю; силою «Я», соціальною сміливістю, відсутністю схильності до почуття провини (впевненістю в собі), самодостатністю і незалежністю, а також екстраверсією та емоційною стабільністю.

Інтолерантні особи також мають потребу в спілкуванні (їх не можна вважати не товариськими). Досить експресивні, але їх товариськість характеризуються вузькістю контактів з оточуючими, обмеженістю соціального простору, вибірковістю, достатньо вираженою усталеністю спілкування. Схожість із толерантними особами у них проявляється за показником виразності в спілкуванні. У них слабо розвинена здатність до емпатії; менш всього виражена когнітивна та предикативна емпатія. Їх особистість характеризується силою “зверх – Я”, прихильністю до порядку, консерватизмом. Вони схильні до домінування, але в цілому є конформними. На темпераментальному рівні характеризуються кортикальною живістю, що виражається відчуженістю, відособленістю, низькою чутливістю, суворістю (можливо, жорстокістю), практичністю, відсутністю схильності мріяти.

4. Виявлені типи за якісно-кількісним поєднанням показників толерантності: домінування когнітивного компонента толерантності (КТ); домінування емоційного показника властивості (ЕТ); особи з домінуванням поведінкового показника (ПТ). Психологічний аналіз якісних типів толерантності (КТ, ЕТ, ПТ) показав, що кожному з них відповідає своєрідне поєднання толерантних та інтолерантних якостей, в якому переважають характеристики перших. У цілому представників виділених типів можна

охарактеризувати як толерантних, однак особи з когнітивним і емоційним типами виявили більше «толерантних» рис, ніж представники поведінкового типу. Так, останні виявили самий низький рівень емпатії. Щодо факторної структури особистості представників якісних типів, вона відображує психологічну сутність домінуючого прояву толерантності, який властивий кожному з них.

5. Підтверджено зв'язок між емоційністю і різнорівневими показниками толерантності, а також виявлено особливості толерантності осіб із різними типами емоційності: із домінуванням емоцій радості – Р (34 особи); гніву – Г (16 осіб); гніву і печалі – ГП (14 осіб); радості і гніву – РГ (12 осіб); страху і печалі – СП (10 осіб); гніву, страху і печалі – ГСП (14 осіб).

Особи з емоційним типом Р характеризуються вираженістю всіх якісних характеристик толерантності; більш всього в них проявлений дієвий компонент властивості. У них розвинена комунікативна толерантність, особливо, здатність до розуміння й прийняття індивідуальності іншого, схильність прощати іншим помилки, незручності, неприємності, згладжувати неприємні почуття, що виникають при зіткненні з некомунікабельними якостями партнерів. Вони не використовують себе у якості еталону при оцінці інших людей, не прагнуть перевиховати партнера, «підігнати» його під себе. Характеризуються достатньо вираженими показниками етнічної толерантності, наявністю таких особистісних рис, переконань і установок, що дозволяють позитивно ставитись до оточуючого світу і інших людей.

Представники типу емоційності Г (гнів) характеризуються слабкою вираженістю когнітивного та емоційного компонентів толерантності, тобто не мають ні розумових характеристик (поглядів, установок), ні внутрішніх переживань, які б сприяли прийняттю інших людей. Можуть демонструвати толерантне ставлення тільки зовнішнє (із зусиллям). Їм властивий високий рівень комунікативної інтолерантності, що виражається прагненням перевиховувати партнерів, впливаючи на них, невмінням прощати помилки іншим, акцентуванням на неприємностях у стосунках, тенденцією міняти

партнера, небажанням пристосовуватися до його індивідуальних особливостей, бажанням робити іншого «зручним» для себе тощо. Також їм притаманний низький рівень прояву толерантності на соціально-імперативному рівні: етнічної, соціальної толерантності.

Особам із емоційною диспозицією «гнів-печаль» властиві низькі значення всіх якісних показників толерантності. Вони характеризуються наявністю таких думок і установок, які не сприяють розумінню і прийняттю іншої людини; не проявляють інтересу до індивідуальності іншого, схильні до емоційної нестриманості або холодності, відстороненості; на рівні поведінки демонструють неприйняття або ворожість. Також ці особи схильні до комунікативної інтолерантності, хоча їм притаманні змішанні риси – як толерантного, так і інтолерантного ставлення до партнерів по спілкуванню, в залежності від ситуації. Характеризуються низьким рівнем етнічної толерантності, невираженістю толерантності як риси особистості. Стосовно ставлення до різних соціальних груп мають як толерантні, так інтолерантні установки і переконання.

Особи з емоційною диспозицією «радість-гнів» продемонстрували низький рівень толерантності. Найменш вираженим у них є когнітивний показник властивості. З боку комунікативної толерантності вони характеризуються невмінням прощати іншому помилки, приховувати незадоволення спілкуванням, нерозумінням, неприйняттям індивідуальності іншого, небажанням або невмінням пристосовуватися до неї. У сфері міжкультурної взаємодії, у ставленні до різних соціальних груп вони не відрізняються наявністю таких переконань і установок, які відображують толерантну позицію.

Представникам змішаного типу «страх-печаль» характерна рівномірна слабка вираженість якісних показників толерантності. Загальний рівень комунікативної толерантності не сильно відрізняється від середніх значень, але досить сильно виражені: терпимість до фізичного/психічного дискомфорту, що створений іншими, схильність прощати іншим їх помилки,

відсутність категоричності в оцінках їх поведінки, визнання унікальності інших тощо. Особи із СП-типом продемонстрували слабку вираженість толерантності як риси особистості, хоча середню вираженість етнічної і соціальної толерантності. Очевидно поява в емоційній диспозиції печалі посилює тенденцію до толерантного ставлення в особистості, при чому поєднання з емоцією страху відповідає більш сильним проявам толерантності.

Особи із типом емоційності ГСП (гнів, страх, печаль) є інтолерантними за причин невираженості в них якісних характеристик властивості (найменш виражений емоційний компонент); сильної вираженості комунікативної інтолерантності (не бажають або не вміють приймати і розуміти індивідуальність інших, прагнуть до перевиховання партнерів по спілкуванню, не терпимі, не вміють прощати, схильні до «застрягання» на розбіжностях між собою і партнером тощо). Також ці особи продемонстрували рівномірно низьку вираженість етнічної, соціальної толерантності та толерантності як сукупності рис, переконань і установок, що обумовлюють відповідне ставлення до світу і людей.

Публікації автора, у яких представлені матеріали даного розділу:

1. Бабчук О. Г. Толерантність у співвідношенні з індивідуально-типологічними характеристиками товариськості / О. Г. Бабчук // Наука і освіта. – 2010. – № 9/LXXXXVI. - С.17-21.

2. Бабчук Е. Г. Толерантность в профессионально-педагогическом общении / Е. Г. Бабчук: материалы Міжнар. наук.-практ. конф. [«Розвиток особистості професіонала в умовах соціально-освітних трансформацій суспільства: теорія і практика»]. Бабчук Е. Г. Психологические особенности личности с высокой и низкой толерантностью / Е. Г. Бабчук // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблема і пошуки: зб. наук. пр. [гол. ред. Т.І.Сущенко]. – Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2008. – С.20-25.

2007 р.) / МОН України, ПДПУ імені К. Д. Ушинського. – Одеса: СМІЛ, 2007. – С. 7-10.

3. Бабчук О. Г. Специфіка емпатії у осіб з високою і низькою толерантністю / О. Г. Бабчук: матеріали V наук.-практ. конф. студентів та молодих вчених [«Психологічні проблеми сучасності»], (Львів, 7-8 травня 2008р.) / МОН України, Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – С. 6-7.

4. Бабчук О. Г. Прояв якісних особливостей толерантності в специфіці емпатії / О. Г. Бабчук: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. [«Індивідуально-психологічні якості особистості майбутніх психологів, та їх динаміка у період професійної підготовки»], (Одеса, 20 травня 2010 р.) / МОН України, ПНПУ імені К. Д. Ушинського. – Одеса: СМІЛ, 2010. – С. 119-122.

ВИСНОВКИ

Теоретико-емпіричне дослідження особливостей толерантності в осіб із різними типами емоційності призвело до таких результатів:

1. Теоретично встановлено, що толерантність є властивістю особистості, яка проявляється у здатності розуміння, прийняття «іншого» із визнанням його прав на власну позицію, думку, індивідуальність, у готовності активно взаємодіяти зі світом у позитивному напрямку. Оскільки природа толерантності має багато проявів, починаючи з психофізіологічного і включаючи духовний рівень, її доцільно досліджувати, спираючись на положення континуально-ієрархічного підходу до структури особистості. З позицій цього підходу толерантність є складною властивістю, що по-різному проявляється на всіх рівнях особистісної структури.

2. На основі аналізу літературних джерел експліковані та описані якісні компоненти толерантності: 1) *емоційний компонент* – емоції, які визначають прийняття іншої людини, підтримують інтерес і позитивне ставлення до оточуючих; 2) *когнітивний компонент* – уявлення, нейтральні або позитивні думки, які дозволяють розуміти іншу людину і приймати її; 3) *поведінковий компонент* – прояви такої поведінки, при якій оточуючі почувають себе комфортно і вільно у виборі своєї позиції. Толерантна особистість демонструє позитивне ставлення до інших і таку поведінку, яка не порушує їх прав.

3. На основі теоретичного аналізу літератури виявлений певний спектр властивостей, який супроводжує прояви толерантності. Серед таких властивостей особистості найбільш вагомими є товариськість, емпатія, ряд характерологічних та темпераментальних характеристик особистості. Вивчено зв'язок між толерантністю та емоційністю.

4. Для діагностики компонентів толерантності згідно з вимогами психометрики розроблено (у співавторстві) оригінальний «Тест-опитувальник якісних показників толерантності». Позитивні результати апробації свідчать про достатню його надійність і валідність, що підтверджує

можливість використання в дослідницьких та практичних цілях.

5. Кореляційний аналіз дозволив встановити характер взаємозалежності між різнорівневими показниками толерантності, взаємозв'язки з релевантними для її прояву властивостями особистості та якісними характеристиками емоційності. У результаті факторного аналізу показників властивостей особистості, що вивчалися, виділено чотири фактори: «інтолерантність», «незалежність - слабкість “Зверх – Я”», «толерантність – гнів», «сміливість – печаль».

6. Виявлено типи толерантності за якісно-кількісним поєднанням її показників та описано їх психологічні характеристики. Встановлено, що толерантні особистості характеризуються активністю товарищескості (високою потребою, легкістю, широтою, ініціативністю, помірно вираженими усталеністю і виразністю спілкування); високим рівнем емпатії; відрізняються від інтолерантних довірливістю, добродушністю і відкритістю, силою «Я», соціальною сміливістю, відсутністю схильності до почуття провини (впевненістю в собі), самодостатністю і незалежністю, а також екстраверсією та емоційною стійкістю. Інтюлерантні особистості мають низьку потребу в спілкуванні; їх товарищескість характеризується вузькістю контактів з оточуючими, обмеженістю соціального простору, вибірковістю, достатньо вираженою усталеністю спілкування; у них слабо розвинена здатність до емпатії, особливо до когнітивних та предикативних її проявів. Такі особи характеризуються силою “Зверх – Я”, суворістю, практичністю, прихильністю до порядку, консерватизмом; схильністю до домінування, при цьому конформні.

З'ясовано психологічні особливості емоційного, когнітивного, поведінкового типів толерантності, що виявляються у специфіці емпатії, товарищескості та ряду характерологічних та темпераментальних характеристик особистості.

7. Особи із різним типом емоційності відрізняються між собою специфікою толерантності, тобто якісно-кількісним поєднанням її

показників. Особам із емоційною диспозицією «радість» властивий достатній рівень вираженості всіх показників толерантності. Це характеризує їх як осіб, що здатні приймати інших людей такими, якими вони є, виявляти уважність і інтерес до індивідуальності іншого, урахувати його життєву позицію, погляди і поведінку у процесах соціальної взаємодії. Протилежна тенденція виявлена у осіб з домінуванням від'ємних емоцій - у представників типів: «гнів», «гнів-печаль», «радість-гнів», «страх-печаль», «гнів-страх-печаль». Їх характеризує схильність до зневаги, емоційного неприйняття іншого та категоричність в оцінках його поведінки, невміння прощати оточуючим їх помилки. Отже, емоційність певним чином зумовлює індивідуально-психологічні прояви толерантності особистості.

8. Перспективами розробки даної проблеми є вивчення формально-динамічних і змістовних характеристик толерантності, її індивідуально-типологічних особливостей, а також впровадження програм корекції та розвитку толерантності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Асмолов А.Г. Толерантность: различные парадигмы анализа/ Александр Григорьевич Асмолов// Толерантность в общественном сознании России.- М., 1998.- С. 15-20.
2. Асташова Н.А. Проблема воспитания толерантности в системе образовательных учреждений/ Н.А. Асташова/ Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): Сб.научн.-метод.ст. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО "МОДЭК", 2003 - 2 изд., стереотип - С. 74-85.
3. Асташова Н.А. Учитель: проблема выбора и формирование ценностей/ Надежда Александровна Асташова. - М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО "МОДЭК", 2000. - 272 с.
4. Аболин Л.М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека/ Лев Михайлович Аболин - Казань: изд-во Казанского Университета, 1987.- 262с.
5. Аболин Л.М. Эмоциональная устойчивость в напряжённой деятельности, её психологические механизмы и пути повышения: дис. ... доктора психологических наук: 19.00.01/ Лев Михайлович Аболин-Казань, 1988. - 415с.
6. Абульханова К.А. Российская проблема свободы, одиночества, смирения/ Ксения Александровна Абульханова//Психологический журнал, 1999.- Т. 20. -№5.- С. 5-14.
7. Адорно Т. Исследование авторитарной личности/ Адорно Теодор/ [под общей редакцией д. филос. н. В. П. Култыгина]. - М.; Серебряные нити, 2001.- 416с.
8. Аксельрод А. 201 способ сказать «Нет» изящно и веско / [Пер. с англ.] / Алан Аксельрод, Джим Хольти - Челябинск Урал, 1999г. - 189 с.

9. Акимова М.К. Толерантность как компонент коммуникативной компетентности педагогов [Электронный ресурс] // Акимова М.К., Галстян О.А./ Психологические исследования: электрон. науч. журн., 2010. N 3(11). URL: <http://psystudy.ru> (дата обращения: чч.мм.20гг). 0421000116/0026.
10. Алексеева Е.В. Проявление ответственности подростков в совладании с жизненными проблемами : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13/ Алексеева Елена Вячеславовна.: Санкт-Петербург, 2002 - 187 с.
11. Алексеева Е.В. Психологические основы толерантности учителя / Е.В. Алексеева, С.Л. Братченко // Монологи об учителе. – СПб.: СПбАППО, 2003. – С. 165-172.
12. Анастаси А. Психологическое тестирование/Анна Анастаси, Сюзан Урбина – СПб: Питер, 2001. – 688с.
13. Андреева Г.М. Зарубежная социальная психология XX столетия. Теоретические подходы : [Учеб. пособие для вузов] / Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А.- М.: Аспект Пресс, 2002. – Гл.IV, С. 161-164
14. Асмолов А.Г. Практическая психология и проектирование вариативного образования в России: от парадигмы конфликта – к парадигме толерантности. Текст. // А.Г. Асмолов// Вопр. психологии. – 2003. - № 4. – С.3-12.
15. Асмолов А.Г. Толерантность: от утопии – к реальности / А.Г. Асмолов // На пути к толерантному сознанию; [отв. ред. А.Г. Асмолов]. – М.: Смысл, 2000. – С. 4-8.
16. Абакумова И. В. О становлении толерантной личности в поликультурном образовании / И. В. Абакумова, П. Н. Ермаков // Вопросы психологии. – 2003. – № 3. – С. 78-82
17. Большой толковый словарь русского языка / [под ред. С.А.Кузнецова] - СПб, 2000. – 1536с.

18. Баранов Г. В. Философия: словарь понятий [Текст] : учеб. пособие для студентов (аспирантов) гуманитар., соц., экон. специальностей / Баранов Геннадий Владимирович - М-во образования и науки Рос. Федерации [и др.]. - Изд. 4-е, стер. - Омск : Сфера, 2006. - 196 с.
19. Бачинин В.А. Философия: Энциклопедический словарь /В.А. Бачинин - СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2005. - 288с.
20. Большой толковый психологический словарь. В 2-х томах / Ребер Артур - М.: Вече, АСТ, 2000 - Т. 2. – 560 с.
21. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества/ Бахтин Михаил Михайлович – М., 1979. – 353с.
22. Борсук И. В. Терпимость и веротерпимость в контексте педагогики / И.В. Борсук // Мир образования - образование в мире. – 2007. – № 3. – С. 133-142.
23. Буш Г. Диалогика и творчество / Герман Буш – Рига, 1985 – 318с.
24. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика [Учебник для вузов]/ Леонид Фокович Бурлачук – СПб.: Питер, 2006 – 351с.
25. Большой толковый медицинский словарь. Основные термины и понятия ... Издательства: Вече, АСТ, 2001 г. 589 с. Билич. Г.Л.
26. Братченко С.Л. Межличностный диалог и его основные атрибуты /Братченко Сергей Леонидович // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии - М., 1997. С.201-222.
27. Бейль П. Исторический и критический словарь /Пьер Бейль - М.: «Мысль», 1968.- [Серия Философское наследие] -Т.2 – 510с.
28. Бодалев А. А. Восприятие и понимание человека человеком/ Алексей Александрович Бодалев - М.: Изд-во Моск. Ун-та 1982.- 200с.
29. Бодалев А. А. Личность и общение (избранные труды) / Алексей Александрович Бодалев - М., Педагогика 1983 – 272с.
30. Байбородова Л.В. Воспитание толерантности у школьников (методика воспитательной работы в школе): учебно-методическое пособие /

Байбородова Л.В., Ковальчук М.А., Рожков М.И. – Ярославль: Академия развития; Академия Холдинг, 2003. – 192с.

- 31.Бабчук О.Г. Прояв якісних особливостей толерантності в специфіці емпатії / О. Г. Бабчук: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. [«Індивідуально-психологічні якості особистості майбутніх психологів, та їх динаміка у період професійної підготовки»], (Одеса, 20 травня 2010 р.) / МОН України, ПНПУ імені К.Д.Ушинського. – Одеса: СМІЛ, 2010. – С.119-122.
- 32.Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других /Виктор Васильевич Бойко - М.: Информационно-издательский дом «Филинь», 1996. – 472с.
- 33.Бойко В.В. Психоэнергетика /Виктор Васильевич Бойко – СПб.: Питер, 2008 —416с. (Серия «Краткий справочник»)
34. Блинова О.Є. Психологічні умови толерантності студентів у міжетнічній взаємодії / Олена Євгенівна Блинова // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова: зб. наукових праць. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – № 26 (50). – Ч.1. – С.166-170. – (Серія № 12: Психологічні науки).
35. Братченко С.Л. Психологические основания исследования толерантности в образовании /С. Л. Братченко // Педагогика развития: ключевые компетентности и их становление. – Красноярск ,2003. – С. 104–117.
36. Безюлева Г. В. Толерантность в пространстве образования : учеб. пособие / Г. В. Безюлева, С. К. Бондарева, Г. М. Шеламова. – М. : Московский соц.-психологич. ин-т, 2005. – 152 с.
37. Большой энциклопедический словарь. [Редкол.: А.М. Прохоров (гл. ред.) и др. — 2-е изд., перераб. и доп.] — М.: Большая рос. энцикл.; СПб: Норинт., 1997. — 1456 с.: ил.
- 38.Бахтин М.М. К философии поступка /М.М. Бахтин//Философия и социология науки и техники: Ежегодник 1984-1985. - М.: 1986.- 249 с.
- 39.Безюлева Г.В. Толерантность: взгляд, поиск, решение / Г.В. Безюлева, Г.М. Шеламова – М.: Вербум – М, 2003. – 168 с.

- 40.Бернадська Л.В. Виховання толерантності в учнів 5-7 класів шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності : автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Л.В. Бернадська. – Київ, 2009. – 20с.
- 41.Библер В.С. Мышление как творчество: Введение в логику мысленного диалога / Владимир Соломонович Библер - М.: 1975.- 400с.
- 42.Банах Л. С. Комуникативна толерантність / інтолерантність студентів ЗДІА / Л. С. Банах, І. А. Ільчук // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії / ред. В. Г. Воронкова. - Запоріжжя, 2009. - Вип. 36. - С. 166 - 179.
- 43.Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації/ Ф.С. Бацевич. – К.: Довіра, 2007. – 205с.
- 44.Батаршев А.В. Многофакторный личностный опросник Р.Кеттелла: Практическое руководство / Батаршев А.В. – М.: ТЦ Сфера, 2002.–96 с.
- 45.Виховання толерантності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/school/technol/1117>
- 46.Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) /Федор Ефимович Василюк — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 200 с.
- 47.Вольтер. Собрание сочинений, тт. 1–3.- М., 1998
- 48.Возрастная и педагогическая психология /Под ред. А.В. Петровского. - М.: Просвещение, 1979. - 288 с.
- 49.Волошина О.В. Педагогічні проблеми виховання толерантності у підлітковому віці. Наукові записки/ О.В. Волошина. – Тернопіль: ТНПУ, 2005. – Вип.3. – С. 20-24.
- 50.Варій М. Й. Загальна психологія/ М.Й. Варій - К.: «Центр учбової літератури», 2007.- С. 514-522 – (Навчальний посібник / 2-ге видан., випр. і доп.).
- 51.Василенко І.А. Психологічні особливості емоційності і товариствості дітей молодшого шкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

- канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»/ І.А. Василенко. – Одеса, 2005. – 19 с.
- 52.Гриншпун И.Б. К вопросу о методах диагностики толерантности/ И.Б. Гриншпун//Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): Сб.научн.-метод.ст. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж : Издательство НПО "МОДЭК", 2003 - 2 изд., стереотип - С.209-216.
- 53.Галицких Е.О. Диалог в образовании как способ становления толерантности: Учебно - методическое пособие./Е.О. Галицких – М.: Академический проект, 2004. – 240с.
- 54.Габдулхаков В.Ф. О технологии формирования толерантной личности / В.Ф. Габдулхаков // Мир образования - образование в мире. – 2004. – № 1. – С. 64-74.
- 55.Грива О.А. Толерантність молоді у полікультурному середовищі: [Монографія] /Ольга Анатоліївна Грива.–К.:Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 2007. – 275 с.
- 56.Гречко П. О границах толерантности. / П. Гречко // Свободная мысль.— 2005.—№ 10.—С. 173—183.
- 57.Гришук В. М. Формирование коммуникативной толерантности у студентов гуманитарных специальностей в вузе : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08/ Гришук Вера Михайловна.- Киров, 2005. - 228 с.
- 58.Гусев А.І. Толерантність до невизначеності як чинник розвитку ідентичності особистості : автореф. дис.. на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук: 19.00.01 – «Загальна психологія, історія психології» /А.І. Гусев. – Одеса,2009. – 20с.
- 59.Гусев А.И. К проблеме измерения толерантности к неопределенности / Андрей Игоревич Гусев // Практична психологія та соціальна робота. - № 1. – 2007. – С. 21-28.

60. Галицких Е.О. Диалог в образовании как способ становления толерантности /Е.О. Галицких – М.: Академический Проект, 2004. – 240с. – (Учебно-методические пособие)
61. Декларація принципів толерантності / [Проголошена та підписана 16 листопада 1995 р.]. – Париж: ООН, 1996. – 16 с.
62. Дробижева Л.М Толерантность и рост этнического самосознания: пределы совместимости /Леокадия Михайловна Дробижева // Толерантность и согласие / Отв. ред. В.А. Тишков. – М., 1997. – С. 62-63.
63. Джерелиевская М.А. Установки коммуникативного поведения: диагностика и прогноз в конкретных ситуациях / Мария Анатольевна Джерелиевская. - М.: Смысл, 2000. - 191 с.
64. Дзялошинский И.М. Культура, журналистика, толерантность. Роль СМИ в достижении социальной толерантности и общественного согласия. [Текст] / И.М. Дзялошинский – Екатеринбург, 2002. – 250 с.
65. Даль В. Толковый словарь русского языка. / В. Даль. - М., 1998 – 401с.
66. Євтух О.Б. Межетнічний конфлікт у контексті міжетнічної взаємодії /О.Б. Євтух// Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірн. наук. р. – Випуск 16. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна. – 2010. – С.484 - 488.
67. Еникеев М.И. Энциклопедия. Общая и социальная психология /М.И. Еникеев – М.: «Издательство ПРИОР», 2002. – 560 с.
68. Жадан І.В. Методика дослідження політичної толерантності: показники, критерій, інструментарій/ І.В. Жадан// Практична психологія та соціальна робота. - 2004.-№ 6.- С.33-35.
69. Журавльова Л.П. Емпатійні детермінанти толерантності / Лариса Петрівна Журавльова. – Наука і освіта. – 2010. - № 1. – С. 28-31.
70. Журавльова Л.П. Психологія емпатії: [Монографія]. / Лариса Петрівна Журавльова. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328с.

71. Жемчугова Л.В. Связь динамических качеств активности общительности со свойствами нервной системы и темперамента. [Психология и психофизиология индивидуальных различий в активности и саморегуляции поведения человека: сборник трудов.]/Л.В. Жемчугова - Свердловск: Свердловский пединститут, 1980. - С. 35–44.
72. Золотухин В.М. Две концепции толерантности /В.М. Золотухин.- Изд-во Кузбасс. гос. техн. ун-т Кемерово: Кузбасс. гос. техн. ун-т, 1999.- С.15-25
73. Захарян И.С. Эмпатия / И.С. Захарян// Журнал практического психолога. 1998.- №1 – С.38-41
74. Золотухин В.М. Терпимость как общечеловеческая ценность /В.М. Золотухин// Современные проблемы гуманитарных дисциплин.- М.,1997. - Ч. 1.- С.7-9.
75. Зимбули А.Е. Почему терпимость и какая терпимость /А.Е. Зимбули// Вестник СПбГУ,1996 - №3 - С. 23-27
76. Зиновьев Д.В. Повышение педагогического мастерства будущего педагога на основе формирования социокультурной толерантности: дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.08/ Зиновьев Дмитрий Викторович. - Красноярск, 2000. - 148 с.
77. Изард К.Э. Психология эмоций /Перев. с англ.- СПб.: Издательство «Питер», 2000 – 464 с.: ил. (Серия «Мастера психологии»)
78. Ищенко Ю.А. Толерантность как философско-мировоззренческая проблема /Ищенко Ю.А.// Философская и социологическая мысль, 1990. - №4 с.48-60
79. Ильин И.А. Собрание сочинений: В 10т. /Иван Александрович Ильин - М.: Русская книга, 1994 – Т. 3. – 592 с.
80. Исмагилова З.А. Воспитание толерантности как условие формирования социально-ориентированной личности / З.А. Исмагилова, В.Р. Шамсутдинова // Воспитание социально-ориентированной личности: Сборник научных статей. - Казань: ИСПО РАО, 2005. - С. 101-112.

- 81.Ильин Е.П. Психология воли / Евгений Павлович Ильин - СПб.: Питер, 2000. - 280 с.: ил. - (Мастера психологии)
- 82.Ильченко Л.П. Формирование межэтнической толерантности у школьников: Дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01/Ильченко Лариса Петровна. - Москва, 2005- 469 с.
- 83.Иноземцев В.Л. Глобальный конфликт XXI в. (Размышления об истоках и перспективах межцивилизационных противоречий)/ Иноземцев В.Л., Кузнецова Е.С.- Полис, 2001.– №6. - С. 139
- 84.Ильина А.И. Общительность и темперамент у школьников / А.И. Ильина. – Пермь, 1961. – 264 с.
- 85.К. Уэйн. Образование и толерантность //Высшее образование в Европе/ К.Уэйн - 1997.-Т. XXI.- № 2. -С.14-15.
- 86.Краткая философская энциклопедия/ Губский Е.Ф., Кораблева Г.В., Лутченко В.А.- М. Прогресс, 1994г. – 576с.
- 87.Конопкин О.А. Психологические механизмы регуляции деятельности / О.А. Конопкин. – М. : Наука, 1980 - С. 251.
- 88.Колмогоров П.Ф. Формирование толерантности в межличностных отношениях студентов: автореф. дис. канд. пед.: по спец. 13.00.01 – "Общая педагогика, история педагогики и образования" / П.Ф. Колмогоров - Курган, 2000
- 89.Капустина Н. Г. Формирование толерантности в структуре этического мировоззрения / Н. Г. Капустина // Известия Уральского государственного университета. – 2008. – № 60. – С. 61-69.
- 90.КУРТЦ Современный гуманизм: документы и исследования // Здравый смысл. Журнал скептиков, оптимистов и гуманистов: Спец. вып. / Сост. В. А. Кувакин. М.: РГО, 2000. С. 81-91.
- 91.Кувакин В.А. Научное мировоззрение и гуманизм / Кувакин В.А.// Вестник Московского университета. Серия 7, Философия. - 2006.- №4.- С. 84 – 92.

92. Клепцова Е.Ю. Психология и педагогика толерантности: учебное пособие для вузов / Елена Юрьевна Клепцова.- М.: Академический проект, 2004. - 176 с.
93. Кожухарь Г.С. Проблема толерантности в межличностном общении / Г.С. Кожухарь // Вопросы психологии, 2006.- № 2.- с. 10-13.
94. Коломинский Я.Л. Психология общения / Коломинский Я.Л. - М.: «Знание», 1974.- 96 с.
95. Кондаков А.М. Формирование установок толерантного сознания / А.М. Кондаков: м-лы Всерос. науч.-практ. конф [«Культура мира и ненасилия в воспитании учащихся: опыт регионов России»] - М.: Центр развития системы доп. образования детей, 1999.- С. 95-97.
96. Копіца О. Формування толерантності як ціннісної риси майбутнього педагога : [О.Копіца, Криворізький держ. пед. ун-т] / О. Копіца // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. – 2006. – Вип. 21, Ч. 2. – С. 63-68.
97. Краткий психологический словарь/ [состав. Л.А.Карпенко].- СПб.: изд-во полит. лит-ры, 1985 – 432 с.
98. Колюткин Ю.Н. Личностные факторы развития познавательной активности /Ю.Н. Колюткин // Вопросы психологии, 1984 - № 5 - с.41
99. Кон И.С. Психология ранней юности / Игорь Семенович Кон – М., 1989- 255 с.
100. Кандиба М. Толерантність студентів як основа формування моральності суспільства/ М. Кандиба // матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції [«Психологічна служба ВНЗ: досвід та перспективи розвитку»] (19-20 травня 2009 року) / відповід. за вип. Н. О. Губа. – Запоріжжя, 2009. – С. 18-19.
101. Кристалл Г. Аффективная толерантность / Кристалл Генри // Журнал практичної психології і психоаналіза, 2001- №3 – С. 24-39
102. Кривцова Е.В. Толерантность личности в системе структурно-содержательных характеристик ценностного самоопределения:

- дисс...канд..психол.наук: 19.00.01- «Общая психология, психология личности, история психологи»/ Евгения Владимировна Кривцова.- Кемерово, 2010. – 201с.
103. Калинин С.И. Компьютерная обработка данных для психологов / С.И. Калинин [под науч. ред. А.Л. Тулупьева].– СПб.: “Речь”,2002.-136 с.
104. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов / Пол Клайн. – К.: ПАН Лтд, 1994. – 276 с.
105. Крупнов А.И. Соотношение показателей эмоциональности и динамических характеристик общения / А.И. Крупнов, А.Е. Ольшанникова, В.А. Домодедов // Вопросы психофизиологии активности и саморегуляции личности. – Сведловск, 1979. – С. 17-26.
106. Ляска Є.І. Роль педагога у формуванні толерантності в учнівській та студентській молоді : [Є. І. Ляска, Жешівський ун-т, м. Жешів, Польща] / Є.-І. Ляска // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. – 2005. – Вип. 19, Ч. 1. – С. 125-134.
107. Леви-Стросс К. Раса и история //Леви-Стросс К. Путь масок /Пер. с фр.- М.: Республика, 2000. - 399 с.
108. Локк Дж. Сочинения в трех томах: Т. 3.— М.: Мысль, 1988.— 668 с.— (Филос. Наследие. Т.103).- С.66-134.
109. Лобанова Т. Н. К вопросу о сущности толерантности в рамках высшего профессионального гуманитарного образования /Т.Н. Лобанова// Аспирант и соискатель. – 2004. – № 5. – С. 348-350.
110. Лабунская В.А. Социально психологические презентации толерантного – интолерантного межличностного общения: Научно-метод. пособие/ [Науч. ред. П.Н. Ермаков; РГУ, фак.-т психологии]. - Ростов н/Д: Ростов. гос. ун-т, 2002. - 122с.
111. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме/ В.А. Лекторский // Вопросы философии. – 1997. – № 11. – С. 45–54.
112. Лівшиць Т. Мистецтво взаєморозуміння : виховуємо толерантність старшокласників у процесі формування культури спілкування і

- мовленнєвого етикету / Т. Лівшиць // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах, 2010. – № 9. – С. 27-30.
113. Лисицина Ю. Виховання толерантності у старшокласників засобами художньої культури / Ю. Лисицина // Мистецтво та освіта. – 2009. – № 4. – С. 48-50.
114. Липсет С.М. Свобода и толерантность /С.М. Липсет // Новое время, 1991. - № 21 – С. 28-29
115. Лубенець Н.В. Толерантність як персональний стан: філософсько-психологічний аспект / Н.В. Лубенець // Вісник Житомирського державного університету. – Вип. 40. – 2008. – С. 15-18.
116. Малькова В.К. Этничность и толерантность в средствах массовой информации / Малькова В.К., Тишков В.А. – М.. 2002, 348с.
117. Маралов В.Г. Психология педагогического взаимодействия воспитателя с детьми /В.Г. Маралов - М.: Прометей, 1992. – 80 с.
118. Мириманова М. Толерантность как проблема воспитания /Мария Мириманова // Развитие личности, 2002. -№ 2. - С. 104 -115
119. Махаров Е.М. Универсальность толерантности /Е.М. Махаров// Толерантность. - Якутск, 1994. – С.8-9
120. Митина Л. М. Интеллектуальная гибкость учителя: Психологическое содержание диагностика, коррекция: [Учеб.пособие] / Митина Л. М., Ефимова Н.С. /Гл. ред. Д.И. Фельдштейн/ - Рос. акад. образования, Моск. психолого-социальный ин-т. - М.: Моск. психолого-социальный ин-т: Изд-во "Флинта", 2003. - 143с.: ил.- (Б-ка психолога)
121. Михальченко И.А. Информационные войны на рубеже XXI века/И.А. Михальченко// Безопасность информационных технологий, 1998. – С.14
122. Муратов С. ТВ - эволюция нетерпимости (история и конфликты этических представлений) / С.А. Муратов. – М.: Логос, 2001. – С.122.
123. Мерлин В.С. Очерки теории темперамента / Вольф Соломонович Мерлин. – М., 1964. – 302 с.

124. Мельников В.М. Введение в экспериментальную психологию личности / В.М. Мельников, Л.Т. Ямпольский – М.: Просвещение, 1985. – 319с.
125. На пути к толерантному сознанию / [отв. ред. А.Г. Асмолов]. – М.: Смысл, 2000. – 255 с.
126. Новая философская энциклопедия. В 4 т. / Институт философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд., научно-ред. совет: предс. В.С. Степин, замест. предс: А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин, уч. секр. А.П. Огурцов. - М.: Мысль, 2001. -[Т.] 4: Т — Я. — 2001. — 605 с.
127. Нетерпимость в России: старые и новые фобии / [под ред. Г. Витюковой и А. Малашенко] – Моск. Центр Карнеги – М., 1999 – 196с.
128. Никитина И.В. Практика толерантного взаимодействия в образовательной среде /И.В. Никитина// Вестник Университета Российской Академии Образования, 2006. - № 4. – С. 72-74
129. Небылицин В.Д. Темперамент /В.Д. Небылицин// Психология индивидуальных различий. [Тесты] / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. - М.: Изд-во МГУ, 1982.- С. 153-159.
130. Недорезова Н.В. Толерантность в межличностном общении старшеклассников : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология (психологические науки)»/ Недорезова Наталья Владимировна. – М., 2005. – 26 с.
131. Носенко Е.Толерантність до невизначеності як системоутворювальний особистісний чинник творчої обдарованості/ Елеонора Носенко, Марина Шаповал// Психологія суспільства. – 2002 - №1.- с. 97-106
132. Новый словарь иностранных слов: более 60000 слов и выражений / [Под ред. В.В. Аврамчика]. – М.: АСТ: Минск.: Хорвест, 2005. – С.980
133. Нікітюк Є. Виховання духовності і толерантності молоді є основою розвитку сучасної освіти: виклад виступу заст. голови Центрального комітету Профспілки працівників освіти і науки України Євгена Нікітюка на XI пленумі ЦК Профспілки / Є. Нікітюк // Освіта України. – 2005. – 15 квіт. (№ 29). – С. 6-7.

134. Наследов А.Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных. Учебное пособие. 3-е изд., стереотип. – СПб.: Речь, 2007. – 392 с.
135. Ожегов С.И. Словарь русского языка / [Под ред. Н.Ю. Шведовой]. – М.: Рус.яз., 1982. – 812с.
136. Оллпорт Г. Становление личности: избранные труды /Гордон Оллпорт – М.: Смысл,2001 – 462с. (Перевод с английского Л. В. Трубицыной и Д.А. Леонтьева под общей редакцией Д. А. Леонтьева)
137. Ольшанникова А.Е. К психологической диагностике эмоциональности /А.Е. Ольшанникова// Проблемы общей, возрастной и педагогической психологии.- М.: МГУ, 1978.- С.93-105
138. Ольшанникова А.Е. Опыт исследования некоторых индивидуальных характеристик эмоциональности / А.Е. Ольшанникова, Л.А. Рабинович // Вопросы психологии. – 1974. - № 3. – С. 65-74.
139. Орищенко О.А. Тип емпатії та особливості комунікативної толерантності/ О.А. Орищенко, О.М. Шаповал: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. [«Індивідуально-психологічні якості особистості майбутніх психологів, та їх динаміка у період професійної підготовки»], (Одеса, 20 травня 2010 р.) / МОН України, ПНПУ імені К.Д.Ушинського. – Одеса: СМІЛ, 2010. – С. 148-151.
140. Орехов С.И. Самотолерантность /С.И. Орехов: Материалы конференции [«Толерантность и полисубъектная социальность»], (Екатеринбург, 18–19.04.2001)/Уральский государственный университет им. А.М. Горького - Екатеринбург, 2001 – С. 76-79.
141. Ольшанникова А.Е. Эмоции и воспитание / А.Е. Ольшанникова. – М.: Знание, 1983. – 80 с.
142. Подольський А. До проблеми формування міжетнічної толерантності в сучасній Україні (на прикладі дослідження та викладання історії Голокосту) / А. Подольський // Шестые Запорожские еврейские чтения : проведены под патронатом главы Запорожской обл. администрации

- Е.Г.Карташова, Героев Украины В.А.Сацкого и В.А.Богуслаева / [ред. С.Ф. Орлянский]. – Запорожье, 2002. – С. 39-45.
143. Пацявичюс И.В. Модальная структура эмоциональных переживаний / И.В. Пацявичюс // Экспериментальные исследования по проблемам общей и социальной психологии и дифференциальной психофизиологии. – М., 1979. – С. 43-51.
144. Петрицкий В.А. Толерантность – универсальный этический принцип /В.А. Петрицкий //Известия СП лесотехнической академии.- СПб., 1993.- с. 139-151
145. Підборський Ю.Г. Педагогічні умови виховання студентів вищих педагогічних навчальних закладів на ідеях толерантності/ Ю.Г. Підборський// Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» : зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 22. - С. 159-162.
146. Перекрестова І.Ю. Феномен толерантності в системі міжетнічних відносин / І.Ю. Перекрестова // Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць / Голов. ред. С.В. Ківалов. — Одеса: Фенікс, 2005. — Вип. 25. — С. 313 — 317.
147. Попик Ю. В. Формування фрустраційної толерантності у менеджерів освіти в умовах спільної діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»/ Ю.В. Попик. – Київ, 2008. – 19с.
148. Пацявичус И.В. Эмоциональность и самооценка организации деятельности/И.В. Пацявичус// Вопросы психологии, 1985 - №4- С.134-139.
149. Петленко В.П. Основы валеологии. Книга третья, 1999 – С.300-302
150. Психологическая диагностика: Учебное пособие/ [под редакцией М.К. Акимовой].– СПб: Питер, 2005. – 304с.

151. Психодиагностика толерантности личности: практ. пособие / [под ред. Г.У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой]; авт.-сост.: Г.У. Солдатова и др. - Москва : Смысл, 2008. - 172 с.
152. Поваренков Ю.П. Психологическая характеристика профессиональной толерантности учителя // Вопросы психологии внимания: сб. науч. трудов / [под ред. проф. В.И. Страхова]. - Саратов: изд-во Сарат. ун-та, 2003. - Вып. 21. - 256 с.
153. Попова М.В. О толерантности: материалы конференции /М.В. Попова, Ю.В. Таланова, В.М. Таланов. – СПб: Санкт-петербургское философское общество, 2002. – С. 149-151
154. Перцев А. В. Ментальная толерантность/ А.В. Перцев// Толерантность: Вестн. Урал. межрегионал. ин-та обществ. отношений. - Екатеринбург, 2001.- С. 57.
155. Пісоцький В.П. Толерантність і виживання людства /Вадим Петрович Пісоцький// Людина і світ. - 1997.- №10. - С.33-36.
156. Поштарева Т.В. Сущностные компоненты толерантности /Т.В. Поштарева // Толерантность и коммуникативная культура педагога: материалы VI Всерос. Научно-практ. Конф. Ачинск: АГПУ, 2004. – С. 52-54
157. Российский энциклопедический словарь: В 2 кн. / Гл. ред.: А. М. Прохоров — М.: Большая Российская энциклопедия, 2001, - Кн. 1: А-Н., Кн. 2: Н-Я. — 2015 с.
158. Рюмшина Л.И. Библиотека психологии и педагогики толерантности /Л.И. Рюмшина// Вопросы психологии,2002 - №2 – С. 130-131.
159. Розанов В.В. Сочинения: в 2т. М.:Религия и культура, 1990, С. – 424.
160. Рерих Н. К. О Вечном... - М.: Политиздат, 1991. - 462 с
161. Риэрдон Б.Э.Толерантность — дорога к миру. / Б.Э Риэрдон – М.: Логос, 2001. – 325 с.

162. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека /К.Роджерс; пер. с англ. М.Исениной / Общ. ред. и предисл. Исениной Е.И. – М.: Изд. группа “Прогресс”, “Универс”, 1994. – 480 с.
163. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии./ С.Л. Рубинштейн - М.: Просвещение, 1976.- 415с.
164. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. – Самара: Изд. Дом «БАХРАХ – М», 2001. – 672 с.
165. Рожков М.И. Воспитание толерантности у школьников / Рожков М.И., Байбородова Л.В., Ковальчук М.А. - Ярославль: Академия развития: Академия холдинг, 2003. - 192 с.
166. Рыбак Е. Толерантность - феномен образовательного пространства/ Е.Рыбак, А. Коржуев, В. Попков // Высшее образование в России. – 2004. – № 3. – С. 175-176.
167. Разина Л.С. Психологические механизмы толерантного поведения студенческой молодежи в процессе педагогического взаимодействия: дис. ... кандидата психол. наук : спец. 19.00.07 /Разина Лидия Сергеевна. – Смоленск, 2009. – 185 с.
168. Родионов Т.П. Толерантность как социоприродное явление /Т.П. Родионов // Толерантность. - Якутск, 1994. – С. 78
169. Рихлик Т.І. Від авторитарності до толерантності: [Вишгородська освіта, Київська обл. Розвиток особистості учня в Димерській гімназії] / Т.І. Рихлик // Педагогіка толерантності. – 2004. – № 1. – С. 7-8.
170. Радул А.А. Соціальна зрілість молодого вчителя./ А.А. Радул – К.: Вища школа, 1997. – 270 с.
171. Рыбалко Е.А. Становление личности // Сборник «Социальная психология личности». - Л.: Знание, 1974. - С. 20-31.
172. Рахматшаева В.А. Психология взаимоотношений : кн. для учителя / Валентина Александровна Рахматшаева. - М. : Просвещение : Учеб. лит., 1996. - 272 с.

173. Российская социологическая энциклопедия /Под общей ред. Г.В. Осипова/. – М.: Изд.группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 672с.
174. Романенко Л.М. Социальные конфликты в современной России в аспекте формирования гражданского общества // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. - М., 1994. - С. 22-30
175. Рукавишников А.А. Факторный личностный опросник Р. Кэттелла. Руководство по использованию / А.А Рукавишников, М.В Соколова. – Санкт-Петербург, 1995. – 89 с.
176. Романова Е.С. 99 популярных профессий. Психологический анализ и профессиограммы / Евгения Сергеевна Романова. – [2-е изд.]. – СПб.: Питер, 2004. – 464с.
177. Словарь по этике/ [Под ред. И. С. Кона].— 4-е изд.— .М.: Политиздат, 1981.—430 с.
178. Словарь толерантности / [сост. Е. С. Колосов]/ - Свердлов. обл. межнац. б-ка.— Екатеринбург: СОМБ, 2009.—22 с.
179. Савченко О.О. Гуманізація освіти як передумова формування толерантної свідомості / О.О. Савченко // Вісник Житомир. Держ. Ун-ту ім. І. Франка – 2008 - №38 С. 13-16.
180. Советский энциклопедический словарь / [Научно-редакционный совет: А. М. Прохоров (пред.)]. – М.: «Советская энциклопедия», 1981. – 1600с.
181. Словарь психолога-практика// [Сост. С.Ю. Головин]. - 2-е изд., перераб. и доп. – Мн.: Харвест, 2001 – 976с
182. Смысл жизни. Составление общая редакция, предисловие и примечания.- М.: Издательская группа "Прогресс-Культура", 1994.–С. 181. (Сокровищница русской религиозно-философ-ской мысли. Вып. II).
183. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности / Галина Уртанбековна Солдатова – М., 1998.- 386 с.

184. Солдатова Г.У. Жить в мире с собой и другими. Тренинг толерантности для подростков. (Программа тренинга) / Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова, О.Д. Шарова - М.: Генезис, 2001- 2-е изд.– 112с.
185. Ситаров В.А. Педагогика и психология ненасилия в образовательном процессе/ В.А. Ситаров, В.Г. Маралов - М.: Академия, 2000.- с. 587.
186. Солдатова Г. У. Научная конференция «Толерантность – норма жизни в мире разнообразия»: [Московский государственный университет]/ Галина Уртанбековна Солдатова // Вопросы психологии. - 2002. - № 1. - С. 132-135.
187. Садохин А. П. Введение в теорию межкультурной коммуникации /А.П. Садохин –М.: Высш. шк., 2005г – 310 с.
188. Скрыбина О.Б. Педагогические условия формирования коммуникативной толерантности у старшеклассников : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.06 / Скрыбина Ольга Борисовна. - Кострома, 2000. - 209 с.
189. Столяренко О.В. Психолого-педагогічні умови формування толерантності у міжособистісних взаєминах студентів ВНЗ/ Оксана Василівна Столяренко// Рідна школа: щомісяч. науково-пед. журн./ М-во освіти України. - Київ: Преса України, 2011. - № 6. - С. 46-50.
190. Сухих Е. С. Социально-перцептивный стиль и диспозиции личности как факторы толерантности: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.01 / Сухих Екатерина Станиславовна. - Краснодар, 2006. - 143 с.
191. Словарь иностранных слов и выражений/ [авт.- сост. Е.С. Зенович] – М.: Олимп ООО «Фирма «Изд-во АСТ», 1998 – 608 с.
192. Стернин И.А Толерантность и коммуникация // Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности: коллективная моногр. / И.А. Стернин [отв. ред. Н.А. Купина и М.Б. Хомяков]. — Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та, 2003. С. 331-345.
193. Саннікова О.П. Феноменологія особистості: Вибрані психологічні праці / Ольга Павлівна Саннікова. – Одеса: СМІЛ, 2003. – 256 с.

194. Санникова О.П. Эмоциональность в структуре личности / Ольга Павловна Санникова. – Одесса: Хорс, 1995. – 334 с.
195. Санникова О.П. Досвід діагностики толерантності: результати апробації оригінальної методики /О. П. Саннікова, О. Г. Бабчук// Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. пр. Київського національного університету імені Тараса Шевченка.–2011.–Т.2.–С. 68-73.
196. Санникова О.П., Бабчук О.Г. Науково-методичний твір «Тест-опитувальник якісних показників толерантності». Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 33969. Мін. освіти і науки України. Дата реєстрації 05.07.2010 р.- 32с.
197. Санникова О.П. Науково-методичний твір «Тест-опросник формально-динамических показателей общительности» / Ольга Павлівна Саннікова. – Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 8838. Міністерство освіти і науки України. Заяв. № 8655 від 01.10.2003. Опубл. 24.11.2003. – 24 с.
198. Санникова О.П. Формально-динамические и качественные метахарактеристики индивидуальности / О.П. Санникова // Наука і освіта. - № 6-7. – 2007. – С. 30-32.
199. Сарджвеладзе Н.И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Нодар Ильич Сарджвеладзе. – Тбилиси: "Мецниереба", 1989. – 187 с.
200. Скипник Н. І. Виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку : автореф. дис. канд. педагог. наук : 13.00.07 / Неля Іванівна Скипник. – Умань, 2011. – 20 с.
201. Столяренко О. Психолого-педагогічні умови формування толерантності у міжособистісних взаєминах студентів ВНЗ / О. Столяренко// Рідна школа. – 2011. – № 6. – С. 46-50.
202. Степанов П.В. Как воспитывать толерантность в школе /П.В. Степанов // Народное образование. – 2001. – № 9. – С. 91- 97.
203. Скок А.Г. Соціально-психологічні умови формування комунікативної толерантності у викладача вищого навчального закладу : автореф. дис.

- на здобуття канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи» / А.Г. Скок — К., 2007. — 19 с.
204. Толковый словарь русского языка: в 4-х т. Т. 4 / [под ред. Д. Ушакова] — М.: ТЕРРА, 1996. — 752 с
205. Трубецкой С.Н. О природе человеческого сознания // Сочинения [Сост. ред. и вступ. статья П.П. Гайденок]. - М.: Мысль, 1994. - С. 483-592.
206. Толстой Л.Н. Соединить в себе любовь к делу и к ученикам / Л.Н. Толстой // Учитель: Статьи. Документы. Педагогический поиск. Воспоминания. Страницы литературы. - М., 1991. — С. 114-115.
207. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): сб. научн. — метод. ст. — 2-е изд., Стереотип. — М.: Изд-во Московского психолого-социального института: Воронеж, Изд-во НПО "МОДЭК", 2003. — 368 с.
208. Толстой Л. Н.: pro et contra/ Сост., вступ. ст., комент. и библиогр. К.Г. Исупова. — СПб.:РХГИ, 2000. — 984 с. — (Русский путь).
209. Толстикова С.Н. Развитие коммуникативной толерантности у будущих социальных педагогов системы образования : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07/ Толстикова Светлана Николаевна.- Калуга, 2002. - 176 с.
210. Трубина Л.И. Толерантная и интолерантная личность: основные черты и отличия /Л.И. Трубина// Воспитание школьников, 2003. - № 2. — С. 33-35.
211. Тягельська Л. Учимося бути толерантними: [психопрофілактика] / Л. Тягельська // Психолог. — 2010. — № 15, квітень. — С. 19-21.
212. Толерантность — дорога к миру : методико-библиогр. сб. /Муницип. учреждение культуры «Централиз. библи. система» г. Архангельска ; [сост. : И. В. Перевозникова, О. В. Кузнецова]. —Архангельск, 2010.—68 с.
213. Туркова Д.М. Система технік емпатійного реагування / Д.М. Туркова// Практична психологія та соціальна робота : наук.-практ. освіт.-метод. журн./ голов. ред. О. В. Губенко. - К.: Социс-Прес, 2011. - N 7. - С. 21-25.

214. Тишков В.А. О толерантности // Толерантность и согласие / [отв. ред. В.А. Тишков]. – М., 1997. – С. 21.
215. Тодорцева Ю. В. Формування толерантності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 «Теория и методика физического воспитания, спортивной тренировки, оздоровительной и адаптивной физической культуры»/ Юлія Вікторівна Тодорцева. – Одеса, 2004. – 20 с.
216. Углова Т. В. Взаимосвязь коммуникативной толерантности с различными подструктурами личности у студентов // Вестн. Новг. гос. ун-та. Сер.: Педагогика. Психология, 2007. - № 40 - С. 11-13
217. Уильямс Б. Нескладная добродетель // Курьер Юнеско. – 1992. - №9-С.10
218. Уолцер Майкл. О терпимости (Перевод И. Мюрнберг, Общая научная редакция М.А. Абрамов) - М.:ИДЕЯ ПРЕСС Дом интеллектуальной книги, 2000.- С. 15-28, 99-108
219. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4-х тт. Пер. с нем. — 3-е изд., стереотип. — Спб.: Азбука — Терра, 1996. Т. IV—864 с.
220. Философский словарь по правам человека / Национ. ин-т по правам человека, Урал. гос. ун-т им. А.М. Горького, Урал. гос. юрид. акад., Гуманит. ун-т; [Ред. кол.: А.В. Гайда (пред.), Н.В. Бряник (отв. ред.) и др]. – Екатеринбург: Изд-во АМБ, 2006. – 711 с.
221. Философский энциклопедический словарь / [гл. ред.: Л.Ф. Ильичёв, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалёв, В.Г. Панов]. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
222. Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности: Коллективная моногр. / [Отв. ред. Н. А. Купина и М. Б. Хомяков]. — М.: ОЛМА ПРЕСС, 2005. — 542 с. — (Золотая коллекция).
223. Федосеева І.В. До проблеми діагностики толерантності в підлітковому віці/ І.В. Федосеева // Науковий часопис національного педагогічного НПУ імені М.П.Драгоманова : Психологічні науки. Зб. наукових праць. –

- К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. – Випуск 26(50),Серія № 12.- с.320-325
224. Фромм Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм / [пер. с англ. А. Лактионова]. - М.: АСТ МОСКВА, 2009. - 284 с.
225. Формування толерантного середовища на уроках історії України: [круглий стіл] // Історія України. – 2011. – жовтень (№40): Правознавство та інші суспільні дисципліни. – С. 20-23.
226. Формирование установок толерантного сознания и профилактики экстремизма в российском обществе: федер. Целевая программа на 2001-2005 годы, от 25 августа 2001г. Собр. Законодательства Рос. Федерации, 2001. - № 36. – ст. 3577
227. Фишер Р. Путь к согласию, или переговоры без поражения/ Роджер Фишер, Уильям Юри/ [Пер. с англ. А. Гореловой; Предисл. В.А. Кременюка]. — М.: Наука, 1992. — 158 с.
228. Фромм Э. Иметь или быть / Эрих Фромм - М., 1989. – 238 с.
229. Хасан Б.И. Разрешение конфликтов и ведение переговоров: Учеб. пособие / Б.И. Хасан., П.А.Сергоманов. - Красноярск; Москва, 2001. - 236 с.
230. Хасан Б.И. Путь к гармонии: быть терпимым: [проблемы воспитания толерантности] / Борис Иосифович Хасан // Семья и школа. - 2001. - № 1/2. - С. 16-18.
231. Холодова О.О. Психологічні засоби запобігання та корекції фрустрації у професійній діяльності молодих учителів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «соціальна психологія» / О.О. Холодова. — К., 2003. — 18 с.
232. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка/ Павел Яковлевич Черных - Т. 2 -М.: Русский язык, 1993. - 560 с
233. Чебыкин А.Я. Эмоциональная регуляция учебной деятельности: дис. ... доктора психол. наук : 19.00.07/ Алексей Яковлевич Чебыкин. – М., 1991. – 339 с.

234. Шанский Н.М. Школьный этимологический словарь русского языка : Происхождение слов / Н. М. Шанский, Т. А. Боброва. – 4-е изд., стер. – М. : Дрофа, 2001. – 398 с.
235. Шаюк О. Емоційно-вольовий компонент толерантності /Ольга Шаюк// Освіта і управління: Науково-практичний журнал - Київ: "Віпол", 2011. - Том 14, N 1. - С. 104-110
236. Шампань П. Двойная зависимость: несколько замечаний по поводу соотношения между полями политики, экономики и журналистики /Патрик Шампань// Альманах Российско-французского центра социологических исследований Института социологии Российской Академии наук. - М. : Socio-Logos, 1996.- С. 208 - 228.
237. Щеколдина С.Д. Тренинг толерантности /Светлана Дмитриевна Щеколдина - М.: Ось-89, 2004. - 80 с. - (Действенный тренинг).
238. Щедровицкий Г.П. Избранные труды / Георгий Петрович Щедровицкий - М.: Шк. Культ. Полит.,1995.- 759 с.
239. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник/ В.Б. Шапар. – Х.: Прапор, 2005. – 640 с.
240. Энциклопедический словарь по политологии/ [Общ. ред. и сост. Ю.И. Аверьянов] - М.: Издательство Моск. коммерч. ун-та, 1993. - 431с.
241. Эстетика словесного творчества Бахтина и русская религиозная философия [сост. Тамарченко Натан Давидович]/ Российский государственный гуманитарный университет, - М., 2001 С. 200.
242. ЮНЕСКО. Декларація принципів толерантності: затверджена резолюцією 5.61 від 16 листопада 1995 р. // Освіта України.-2003.-№ 83.- С.4.
243. Ярская В.Н. Современный мир и проблема толерантности /Ярская В.Н. // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы, 1996.- N1. - С.65-69.
244. Allport G. The Nature of Prejudice / Gordon Allport. – Cambridje, MA: Addison-Wesley Publishing Co., Inc., 1954. - 537 pp.

245. Allport G.W. Personality under social catastrophe: Ninety life histories of the Nazi Revolution / G.W. Allport, J.S. Bruner, E.M. Jandorf // Character and Personality. Intern. Psychol. Quart. – 1941. – V. 10/42.
246. American Heritage Dictionary. USA., Random House, 2004.
247. Bastide G. Traite de l'action morale. – Paris, PUF, 1961.- Vol. 1-2.- P.32
248. Bugental J.F.T. The art of the psychotherapist. New York, 1987.
249. Dalcourt G.J. Tolerance // New Catholik University of America, 1967
250. Droit R.P. Aes deux visages de la tolerance // La tolerance aujourd`hui (Fnalyses philosophiques): Document de travail pour le XIX Congres mondial de philosophi (Moscou, 22-28 aout 1993). – Paris, UNESCO, 1993. – P.11
251. Garnsey P. Religious toleration in classical antiquity // Persecution and toleration... / Padstow, T.J. Press atd, 1984.- P.1
252. Plutchik R. The emotions: Factors theories and a new model. // N.Y.: Random House, 1962. - 204 p.
253. Cattell R. The Scientific Analysis of Personality / Raymond Cattell. – London: Penguin Books, Limited, 1965. – 225p.
254. Sarnoff J. Anxiety, fear, and social affiliation / J. Sarnoff, P.G. Zimbardo // J. Abnorm. Soc. Psychol., 1961. – v. 62.
255. Jankelevich V. Traite des vertus. – Paris, Bordas, 1968 – 1970.- P.759
256. Cacioppo, J.T. & Petty, R.E., "The Need for Cognition", Journal of Personality and Social Psychology, Vol.42, No.1, (January 1982), pp.116-131.
257. Adorno T..W., Frenkel–Brunswik E., Levinson D.J., San ford R.N. The authoritarian. Personality, – N.Y., 1950.
258. Jones H.E. (1967) The study of patterns of emotional expression. In Feelings and Emotions, Ed. M.R. Reynert. New York: Hafner, pp 161-168.
259. Zetzel E.R. (1965) Depression and incapacity to bear it. In Drives, Affects, Behavior, ed. M. Schur. New York: International University Press. pp. 243-274.
260. Nancy Huber An experiential leadership approach for teaching tolerance for ambiguity. Journal of Education for Business, Sept-Oct 2003 v79 i1 p52(4)

261. Budner, S., 1962, "Intolerance of ambiguity as a personality variable." *Journal of Personality*. 30, 29-50.
262. Ehrlich, D., 1965. "Intolerance of ambiguity. Walk's A Scale: historical comment." *Psychological Reports*, 176, 591-594.
263. Frenkel-Brunswik, E., 1949. "Intolerance of ambiguity as an emotional and perceptual personality variable." *Journal of Personality*. 18, 108-143.
264. Allport, G. W., and Kramer, B., *Some Roots of Prejudice*, *J. Psychol.*, 1946, 22, 9-39
265. Rogers C. *On becoming a person*. Boston: Houghton Mifflin, 1961. 321 p.
266. Voltaire *Traité sur la tolérance*, 1763

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А.1

Мануал «Тест-опитувальника якісних показників толерантності»

Система основних позицій	Характеристики методики
I. Загальні свідомості про методику	Тест-опитувальник якісних показників толерантності Саннікової О.П., Бабчук О.Г.
II. Діагностична мета	Діагностує якісні показники толерантності: когнітивний, емоційний, поведінковий
III. Призначення тесту (галузь застосування)	Для диференціального аналізу, для наукового дослідження
IV. Короткий опис методики (комплектність)	Стандартна інструкція для респондентів, 45 тверджень (по 15 на кожен показник; бланк для відповідей, побудованих за принципом вибору однієї з чотирьох: (“безумовно, так”, “мабуть, так”, “мабуть, ні”, “безумовно, ні”. Результат тесту виражається в балах.
V. Стандартизація	Стандартизація тесту проводилася на вибірці студентів Південноукраїнського державного університету ім. К.Д. Ушинського (203 особи) Результати перевірки методики на валідність, надійність, дискримінативність (тест-ретест, паралельний тест, метод поділу тесту навпіл, факторний аналіз, дельта Фергюсона) досить високі.
VI. Вимоги до користувача	Діагностику може здійснювати психолог-дослідник, практикуючий психолог.
VII. Популяція	Для дорослих від 18 до 40 років. Застосовується індивідуально.
VIII.	Чітких обмежень у часі роботи з тест-опитувальником

Характеристика часу	немає – від 15 до 30 хвилин. Не застосовується в стресогенних умовах (ситуація іспиту, емоціогенні події в житті досліджуваних).
ІХ. Переважна ситуація дослідження	Для практичних цілей є бажаною ситуація "клієнта". У наукових цілях можлива ситуація "експертизи".
Х. Паралельні тести	<p>Методика діагностики загальної комунікативної толерантності В.В. Бойко;</p> <p>Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» Г.У. Солдатової, О.О. Кравцової, О.Є. Хухлаєва, Л.О. Шайгерової;</p> <p>Метод парних порівнянь;</p> <p>Модифікований варіант методики Дембо-Рубінштейн.</p>
ХІ. Суть авторства	<p>Саннікова Ольга Павлівна – автор теоретичної концепції тесту. Здійснювала стратегічне планування дослідження й постановку дослідницьких і проміжних задач. Класифікувала матеріал у відповідності до поставлених завдань.</p> <p>Бабчук Олена Григоріївна – автор-розробник. Здійснювала підбір тестового матеріалу, збір первинних даних та їх статистичну обробку.</p>

ДОДАТОК А.2

Мануал методики діагностики комунікативної толерантності

Система основних позицій	Характеристики методики
I. Загальні свідомості про методику	Методика діагностики комунікативної толерантності В.В. Бойко
II. Діагностична мета	Діагностує толерантні та інтолерантності установки особистості, що проявляються в спілкуванні
III. Призначення тесту (галузь застосування)	Для диференціального аналізу, для наукового дослідження
IV. Короткий опис методики (комплектність)	Стандартна інструкція для респондентів, 45 тверджень згрупованих у 9 шкал (по 5 тверджень у кожній шкалі): 1) неприйняття, нерозуміння іншої людини; 2) використання себе як еталону при оцінці інших людей; 3) категоричність, консерватизм в оцінках інших людей; 4) неприховування відношення до партнера спілкування; 5) прагнення перевиховати партнерів; 6) прагнення підігнати партнера під себе; 7) невміння прощати іншим помилки; 8) нетерпимість до дискомфорту, створеного іншими; 9) невміння пристосовуватися до особистості інших; 10) загальна комунікативна толерантність.
V. Стандартизація	Результати стандартизації тесту у літературі, де наданий опитувальник, не наводяться [207].
VI. Вимоги до користувача	Діагностику може здійснювати психолог-дослідник, практикуючий психолог.
VII. Популяція	Для дорослих від 18 до 40 років. Застосовується

	індивідуально.
VIII. Характеристика часу	Чітких обмежень у часі роботи з тест-опитувальником немає – від 15 до 30 хвилин. Не застосовується в стресогенних умовах (ситуація іспиту, емоціогенні події в житті досліджуваних).
IX. Переважна ситуація дослідження	Для практичних цілей є бажаною ситуація "клієнта". У наукових цілях можлива ситуація "експертизи".
X. Паралельні тести	«Тест-опитувальник якісних показників толерантності» О.П. Саннікової, О.Г. Бабчук; Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» Г.У. Солдатової, О.О. Кравцової, О.Є. Хухлаєва, Л.О. Шайгерової; Метод парних порівнянь; Модифікований варіант методики Дембо-Рубінштейн.
XI. Суть авторства	Не розкрито

ДОДАТОК А.3

Мануал експрес-опитувальника «Індекс толерантності»

Система основних позицій	Характеристики методики
I. Загальні свідомості про методику	Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» Г.У. Солдатової, О.О. Кравцової, О.Є. Хухлаєва, Л.О. Шайгерової.
II. Діагностична мета	Діагностує: загальний рівень толерантності, тасубшкали: етнічна толерантність, соціальна толерантність, толерантність як риса особистості.
III. Призначення тесту (галузь застосування)	Для диференціального аналізу, для наукового дослідження
IV. Короткий опис методики (комплектність)	Стимульний матеріал опитувальника складають 22 твердження, що відображають як загальне ставлення до навколишнього світу та інших людей, так і соціальні установки в різних сферах взаємодії, де проявляються толерантність або інтолерантність людини. Результат тесту виражається в балах.
V. Стандартизація	Результати стандартизації тесту у літературі, де наданий опитувальник, не наводяться [151].
VI. Вимоги до користувача	Діагностику може здійснювати психолог-дослідник, практикуючий психолог.
VII. Популяція	Для дорослих від 18 до 40 років. Застосовується індивідуально.
VIII. Характеристика часу	Чітких обмежень у часі роботи з тест-опитувальником немає – від 10 до 15 хвилин. Не застосовується в стресогенних умовах (ситуація іспиту, емоціогенні події в житті досліджуваних).

ІХ. Переважна ситуація дослідження	Для практичних цілей є бажаною ситуація "клієнта". У наукових цілях можлива ситуація "експертизи".
Х. Паралельні тести	Методика діагностики загальної комунікативної толерантності В.В. Бойко; «Тест-опитувальник якісних показників толерантності» О.П. Саннікової, О.Г. Бабчук; Метод парних порівнянь; Модифікований варіант методики Дембо-Рубінштейн.
ХІ. Суть авторства	Не розкрито.

ДОДАТОК Б1

«Тест-опитувальник якісних показників толерантності»

Інструкція

Перед Вами – опросник, который содержит ряд утверждений, каждое из которых следует оценивать по степени соответствия его содержания Вашему мнению о себе и бланк, предусматривающий 4 варианта ответа: «безусловно да», «пожалуй да», «пожалуй нет», «безусловно нет».

Ваша задача – выбрать один из 4-х вариантов ответа. Выполнять задание нужно следующим образом: Вы читаете утверждение и ставите крестик под тем вариантом ответа, который Вам больше всего подходит. Отвечая, каждый раз проверяйте, чтобы номер утверждения совпал с таким же номером в листке для ответов. Основное условие нашего эксперимента – Ваша добросовестность и искренность.

1. Я не спорю с людьми, чьи взгляды отличаются от моих, поскольку эти споры всегда не разрешимы.
2. Мои убеждения и взгляды непоколебимы.
3. Считаю, что людям разных поколений трудно понять взгляды друг друга.
4. У меня есть собственные критерии, оценки произведения искусства, литературы, культуры и никакие чужие мнения на этот счет я не принимаю.
5. Я предпочитаю хладнокровно обсуждать разногласия.
6. У меня никогда не возникает досады, когда высказывают мнение, противоположное моему.
7. Я люблю убеждать других, навязывая свои взгляды.
8. Когда я вижу, что меня не понимают, я легко отказываюсь от намерения доказать что-либо.
9. Не могу удержаться от спора, если люди не согласны со мной.

10. Я всегда прислушиваюсь к претензиям партнеров.
11. Я всегда снисходителен к чужому мнению.
12. Терпение не всегда является для меня показателем внутренней силы.
13. Мне не свойственно переубеждать людей.
14. Я не всегда понимаю коллег (соучеников), которые в рабочее время решают свои личные проблемы.
15. В ситуациях общения я всегда учитываю возраст собеседника.
16. Я воздерживаюсь во время дискуссий от неделовых эмоциональных аргументов.
17. Обычно я спокоен и вывести меня из себя нелегко.
18. Мне часто говорят о том, что я раздражителен.
19. Очередное трудное обстоятельство в жизни я чаще всего воспринимаю с досадой.
20. Я всегда чувствую тревогу, когда в группе назревает конфликт.
21. Я легко сержусь и обижаюсь.
22. Когда правила и законы мне мешают, это вызывает у меня гнев.
23. Даже в самых трудных ситуациях я обычно сохраняю спокойствие.
24. Я постоянно нервничаю, если кто-то заставляет меня ждать.
25. Разочарование не вызывает у меня сильных и длительных переживаний.
26. Меня довольно просто вывести из себя.
27. Я часто беспричинно нахожусь в ворчливом настроении.
28. Я спокойно воспринимаю медлительных и неповоротливых людей.
29. Я стараюсь спокойно воспринимать людей, приносящих неприятные для меня новости.
30. Я иногда спокойно реагирую на бестактные шутки в свой адрес.
31. Я человек бескомпромиссный, категоричный.
32. Я могу выдержать объяснения с человеком в раздраженном состоянии.
33. Имея дело с нагловатой личностью, я стараюсь найти к ней подход с помощью терпения и дипломатии.

34. Случалось, что я препятствовал или поступал наперекор людям из принципа, а не потому, что дело было действительно важным.
35. Я всегда вежлив даже с неприятными мне людьми.
36. Я нередко в разговоре перебиваю собеседника.
37. Я часто акцентирую внимание на недостатки в поведении других.
38. Я всегда стараюсь корректировать поведение окружающих.
39. Я не даю возможности другим высказывать критику в свой адрес.
40. В разговоре я не останавливаю тех людей, которые любят спорить не по существу.
41. Обычно я хорошо уживаюсь с людьми, даже с теми, кто мне не приятен.
42. Люди порой завидуют моему терпению и выдержке.
43. Я с трудом переношу шумные детские игры.
44. Я не всегда возмущаюсь, если человек показывает свою невоспитанность.
45. Я остаюсь спокойным в ситуациях, когда мои близкие эмоционально возбуждены и не способны себя контролировать.

Додаток Б2

Бланк для відповідей

Ф.И.О. _____ Дата _____ Возраст _____

№	№			№	№							
	Безусловно ДА	Пожалуй ДА	Пожалуй НЕТ		Безусловно НЕТ	Безусловно ДА	Пожалуй ДА	Пожалуй НЕТ				
1				16				31				
2				17				32				
3				18				33				
4				19				34				
5				20				35				
6				21				36				
7				22				37				
8				23				38				
9				24				39				
10				25				40				
11				26				41				
12				27				42				
13				28				43				
14				29				44				
15				30				45				

ДОДАТОК В1

Таблиця В.1

Значення t-критерію Ст'юдента при визначенні достовірності відмінностей між однойменними формально-динамічними показниками товариськості в порівнюваних вибірках

Формально-динамічні показники товариськості	Порівнювані вибірки (n)			
	ЗПТ ⁺ (53)	КТ (11)	КТ (11)	ЕТ (16)
	ЗПТ ⁻ (49)	ЕТ (16)	ПТ (17)	ПТ (17)
	df			
	100	25	26	31
ПС	2,067*	-2,802**	-2,680*	0,220
Ін	2,239*	-2,179*	2,564*	2,983**
Ш	3,444**	-1,105	0,171	2,101*
Л	2,755**	1,091	2,784**	2,556*
У	0,344	-964	1,955	2,232*
В	-1,505	-2,099*	-2,684*	0,164

Примітка: тут і далі 1) n – кількість досліджуваних; 2) позначка ** – значима відмінність на рівні $p \leq 0,0$; позначка * – на рівні $p \leq 0,05$; 3) df – число ступенів свободи.

ДОДАТОК В2

Таблиця В.2

Значення t-критерію Ст'юдента при визначенні достовірності відмінностей між однойменними якісними показниками емпатії в порівнюваних вибірках

Якісні показники емпатії	Порівнювані вибірки (n)			
	ЗПТ ⁺ (53)	КТ (11)	КТ (11)	ЕТ (16)
	ЗПТ ⁻ (49)	ЕТ (16)	ПТ (17)	ПТ (17)
	df			
	100	25	26	31
ЕЕ	2,205*	0,979	-0,940	-0,892
КЕ	2,822**	2,062*	2,591*	0,808
ДЕ	0,956	2,697*	4,103**	1,851
ПЕ	3,006**	-2,311*	2,935**	5,327**
ЗПЕ	3,309**	1,888	3,091**	4,345**

ДОДАТОК ВЗ

Таблиця В.3

**Значення t-критерію Ст'юдента при визначенні достовірності
відмінностей між однойменними факторами особистості за Р. Кеттеллом
в порівнюваних вибірках**

Фактори особистості за Р. Кеттеллом	Порівнювані вибірки (n)			
	ЗПТ ⁺ (53)	КТ (11)	КТ (11)	ЕТ (16)
	ЗПТ ⁻ (49)	ЕТ (16)	ПТ (17)	ПТ (17)
	df			
	100	25	26	31
A	2,232*	-1,292	0,764	2,246*
C	2,212*	-0,966	-3,403**	-2,961**
E	-2,025*	-0,036	0,472	0,683
F	1,007	-1,301	-1,437	-0,073
G	-3,251**	1,043	0,960	0,126
H	2,649**	0,284	1,083	1,339
I	3,548**	-0,235	2,419*	2,766**
L	-2,637**	2,830**	1,161	-1,499
M	2,351*	-2,125*	0,096	2,169*
N	0,000	0,940	-1,163	-2,585*
O	-1,161	1,217	1,333	0,290
Q ₁	3,448**	1,265	2,103*	0,778
Q ₂	1,365	2,104*	0,279	-1,714
Q ₃	1,909*	-0,547	-2,078*	-1,292
Q ₄	-2,631**	2,263*	-1,390	-4,519**
Q _I	1,136	-1,142	0,089	1,249
Q _{II}	-3,452**	2,062*	0,960	-0,921
Q _{III}	-3,648**	1,074	-2,875**	-4,456**
Q _{IV}	2,134*	0,775	0,690	0,001

ДОДАТОК В4

Таблиця В.4

Значення t-критерію Ст'юдента при визначенні достовірності відмінностей між однойменними якісними показниками толерантності в порівнюваних вибірках

Порівнювані вибірки (n)	df	Якісні показники толерантності			
		ЕТ	КТ	ПТ	ЗПТ
Р (34) – Г (16)	48	3,565**	2,082**	1,303	3,234**
Р (34) – ГП (14)	46	3,418**	2,976**	5,618**	5,184**
Р (34) – РГ (12)	44	3,134**	3,395**	3,263**	4,304**
Р (34) – СП (10)	42	2,601*	1,566	2,599*	2,738**
Р (34) – ГСП (14)	46	4,262**	2,203*	3,634**	4,008**
Г (16) – ГП (14)	28	0,136	0,242	3,207**	1,514
Г (16) – РГ (12)	26	0,034	0,916	1,442	0,876
Г (16) – СП (10)	24	-0,459	-1,035	0,972	-0,086
Г(16) – ГСП (14)	28	0,654	-0,551	2, 059*	0,600
ГП (14) – РГ (12)	24	-0,087	0,811	-2,215*	-0,736
ГП (14) – СП (10)	22	-0,532	-1,523	-1,622	-1,546
ГП (14) – ГСП (14)	26	0,441	-0,863	-1,735	-0,962
РГ (12) – СП (10)	20	-0,430	-2,718*	-0,101	-0,981
РГ(12) – ГСП (14)	24	0,533	-1,637	0,323	-0,286
СП (10) – ГСП (14)	22	1,155	0,523	0,328	0,662

ДОДАТОК В5

Таблиця В.5

**Значення t-критерію Ст'юдента при визначенні достовірності
відмінностей між однойменними показниками комунікативної
толерантності в порівнюваних вибірках**

Порівнювані вибірki – n	df	Показники комунікативної толерантності				
		НІ	ВСЕ	КО	НПП	ПП
Р (34) – Г (16)	48	-2,642**	-0,874	-0,188	-3,367**	-3,060**
Р (34) – ГП (14)	46	-3,368**	-0,610	-0,410	-2,616*	-1,269
Р (34) – РГ (12)	44	-4,470**	-1,646	-0,444	-4,166**	-2,293**
Р (34) – СП (10)	42	-0,833	-1,227	1,427	-2,496*	0,107
Р (34) – ГСП (14)	46	-6,006**	-1,742	-1,280	-2,598*	-2,997**
Г (16) – ГП (14)	28	-1,094	0,196	-0,213	0,858	1,950
Г (16) – РГ (12)	26	-2,437*	-0,849	-0,253	-0,459	0,076
Г (16) – СП (10)	24	1,037	-0,517	1,673	0,519	2,966**
Г(16) – ГСП (14)	28	-3,697**	-0,884	-1,022	0,640	-0,146
ГП (14) – РГ (12)	24	-1,139	-0,922	-0,117	-1,745	-1,117
ГП (14) – СП (10)	22	1,576	-0,627	3,729**	-0,281	1,293
ГП (14) – ГСП (14)	26	-2,333*	-0,979	-1,118	-0,171	-2,115*
РГ (12) – СП (10)	20	2,373*	0,292	2,371*	1,212	1,867
РГ(12) – ГСП (14)	24	-1,190	0,09	-0,702	1,269	-0,164
СП (10) – ГСП (14)	22	-3,274**	-0,251	-3,152**	0,087	-2,934**
Р (34) – Г (16)	48	-3,515**	-3,651**	-0,652	-3,207**	-3,711**
Р (34) – ГП (14)	46	-3,283**	-1,244	-0,068	-1,507	-2,484*
Р (34) – РГ (12)	44	-2,876*	-3,909**	-0,816	-2,384*	-3,500**
Р (34) – СП (10)	42	-2,168*	0,522	2,433*	-0,628	-0,349
Р (34) – ГСП (14)	46	-2,987**	-2,948**	-1,873	-1,331	-3,959**
Г (16) – ГП (14)	28	-0,042	2,733*	0,525	1,232	1,261

Продовження В.5						
Порівнювані вибірки – n	df	Показники комунікативної толерантності				
		ППС	НП	НД	НПШ	ЗКТ
Г (16) – РГ (12)	26	-0,218	-1,219	-0,084	0,584	-0,439
Г (16) – СП (10)	24	0,742	7,160**	1,840	1,375	2,425
Г(16) – ГСП (14)	28	-0,036	0,714	-0,677	1,672	-0,415
ГП (14) – РГ (12)	24	-0,172	-2,953**	-0,710	-0,679	-1,389
ГП (14) – СП (10)	22	0,705	2,257*	2,360*	0,411	1,724
ГП (14) – ГСП (14)	26	0,000	-2,114*	-1,608	0,72	-1,635
РГ (12) – СП (10)	20	0,656	5,296**	2,313*	0,928	2,170*
РГ(12) – ГСП (14)	24	0,155	1,601	-0,634	1,128	0,091
СП (10) – ГСП (14)	22	-0,583	-5,692**	-3,431**	-0,265	-2,812**

ДОДАТОК В6

Таблиця В.6

**Значення t-критерію Ст'юдента при визначенні достовірності
відмінностей між однойменними показниками толерантності (індекс
толерантності) в порівнюваних вибірках**

Порівнювані вибірки (n)	df	Показники толерантності (індекс толерантності)			
		ЕНТ	СТ	ТРО	ІТ
Р (34) – Г (16)	48	4,474**	1,236	4,017**	5,893**
Р (34) – ГП (14)	46	5,468**	-1,536	3,872**	4,975**
Р (34) – РГ (12)	44	3,948**	-0,880	5,460**	4,536**
Р (34) – СП (10)	42	0,494	-1,629	4,088	0,424
Р (34) – ГСП (14)	46	2,256*	-1,290	2,653*	1,224
Г (16) – ГП (14)	28	-0,195	-6,046**	-4,518**	-6,613**
Г (16) – РГ (12)	26	-1,073	-4,182**	-1,985	-4,527**
Г (16) – СП (10)	24	-2,755*	-3,660**	-2,816**	-4,061**
Г(16) – ГСП (14)	28	-2,253*	-3,351**	-4,779**	-5,694**
ГП (14) – РГ (12)	24	-1,693	1,240	2,884**	0,436
ГП (14) – СП (10)	22	-5,132**	-0,551	1,748	-6,775**
ГП (14) – ГСП (14)	26	-3,701**	0,253	-1,102	-5,427*
РГ (12) – СП (10)	20	-5,203**	-3,341**	-1,105	-4,276**
РГ(12) – ГСП (14)	24	-2,704**	-0,558	-3,149**	-4,153**
СП (10) – ГСП (14)	22	2,336*	0,483	0,631	0,845

ДОДАТОК Г

Специфіка емпатії осіб із різним рівнем комунікативної толерантності

